

12018
55

РОЗА НИЁЗМЕТОВА

ЎЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА
ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ ҲРГАНИШ
МЕТОДИКАСИ

«ФАН»

14.2.2018

H 55

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Р.Ҳ. НИЁЗМЕТОВА

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА
ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ ЎРГАНИШ
МЕТОДИКАСИ

(рус гуруҳларида)

1753

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
Тошкент «ФАН» 2007
ToshDTAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Монографияда таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўзбек тили дарс (машғулот)ларида адабий материалларни ўрганиш методикаси ёритилди.

Монография ўзбек тили ўқитувчилари, педагогика олий ўқув юртлари талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар учун мўлжалланди.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори, профессор Б.ТЎХЛИЕВ

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор Ҳ.БОЛТАБОЕВ,

педагогика фанлари номзоди, доцент Т.НИЯЗМЕТОВА

Ўзбекистон ва адабиёт
кутубхонаси

Nizomiy nomli
TDP U
kutubxonasi

921575

ISBN 978-9943-09-140-5

© Ўзбекистон Республикаси. ФА «Фан» нашриёти, 2007 йил.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим мактабларидаги таълим ва тарбия жараёнини давр талаблари асосида, ижтимоий-иқтисодий ислохотларга мос равишда узлуксизлик ва узвийлик тамойилларига риоя қилган ҳолда янги педагогик технология даражасида, шунингдек, ахборот технологияларидан фойдаланиб ташкил этишнинг мазмуни, шакллари, метод ва усулларини излаш, ишлаб чиқиш, миллий педагогика фанининг талаблари асосида мактаб адабий таълимида рўй берган ўзгаришларни амалиётга татбиқ этиш ёш авлодни комил инсон қилиб тарбиялашнинг муҳим омилларидан ҳисобланади. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги ўзбек тили дарсларида адабий материалларни ўрганишни ана шу йўсинда йўлга қўйиш талаб этилади. Бадий асар – юксак эстетик қадрият. У ўсиб келаётган ёш авлоднинг ахлоқий изланишлари манбаи ҳамдир.

Маълумки, одатда дарсликларнинг асосий қисмини ташкил қиладиган руҳсиз, сира ҳам ҳиссиёт уйғотмайдиган илмий мақола типидagi оддий ўқув матнига қараганда адабий материаллар катта таълимий ва тарбиявий кучга эга бўлади. Узлуксиз ўзбек тили таълими жараёнида русийзабон ўқувчиларнинг ўзбек халқи маданиятидан хабардор, миллий маънавият ва миллий истиқлол мафкураси ғоялари руҳида тарбия топган кадрлар бўлиб етишишлари учун ўзбек адабиёти асарларидан фойдаланиш муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун эса ана шу адабий материалларни ўрганиш мазмуни ва методикаси, янги замонавий педагогик технологиялари даражасида ишлаб чиқилган бўлиши лозим. Муҳтарам Президентимизнинг “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига берган жавоблари ҳам шуни тақозо этади: “... биринчи гада тараққиётимизнинг ҳар бир йўналиши - жамиятимиздаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий муносабатларнинг ривожига ҳақида махсус дарсликлар, қўлланмалар, оммавий адабиётлар яратиш зарур”¹.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, бугунги кунда ўзбек тили ўқитувчилари адабий материал ўтиладиганда ҳам одат бўйича илмий мақола типидagi ўқув матнини ўқиб ўрганишгагина хос методикани қўлла-

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. “Fidokor” газетаси муҳбири саволларига жавоблар. - Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 32-бет.

моқдалар. Бу методикада эса матн мазмунини тушуниш, шу мақсадда уни рус тилига таржима қилиш, матн мазмуни юзасидан савол-жавоб ўтказиш, мазмунини қайта ҳикоя қилдириш каби иш турлари билангина чекланилади, бу ерда бадиий асар устидаги асосий ишлар ўз ифодасини топмайди. Ўзбек адабиётининг нодир дурдонаси бўлмиш бадиий матнни мақола типидagi матнга ўхшатиб рус тилига таржима қилиш эса машаққатли меҳнатга айланиб, биринчидан, дарсда кўп вақтни олса, иккинчидан, ўқувчи (талаба)ни жуда толиқтиради. Натижада у бундай матнлардан тарбия топиш, завқ олиш ўрнига улардан беза бошлайди. Шунга кўра ҳам академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида адабий материални ўрганиш мазмуни ва методларини ишлаб чиқиш даркор.

АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ ВА КАСБ-ҲУНАР КОЛЛЕЖЛАРИНИНГ РУС ГУРУҲЛАРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Узлуксиз таълим жараёнида адабий материалларни ўрганишнинг психологик асослари

Тил ўрганишнинг асосий босқичларидан бири сифатида ўрта махсус ва касб-ҳунар таълими босқичи тан олинар экан, шу босқичлардаги адабий материалларнинг ўрганилишидаги ўзига хос ёндашув, ётакчи принцип ва асосий йўналишлар белгиланишига кучли зарурат сезилади. Адабиёт фани учун махсус соатларнинг мавжуд эмаслиги муаммонинг ечимларини янада мураккаблаштиради. Шунга қўра, иккинчи тилга оид адабий материалларни ўрганишда синфдан ва мактабдан ташқари машғулотларнинг имкониятларидан фойдаланиш зарурати ҳам очиқ сезилади. Лекин ушбу масала мураккаб, айни пайтда долзарб педагогик муаммо бўлиб, унинг назарий ва методик асосларини тадқиқ этилмаса, бу борада ўқитувчиларга тўғри йўл кўрсатилмаса, кўзланган мақсадга эришиш қийинлигича қолаверади.

Шу кунга қадар таълим рус тилида олиб бориладиган синф(гuruh)ларда ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш мазмуни қисман тадқиқ этилган бўлса-да, бадиий асарлар ва улардан олинган парчалар устида ишлаш методикаси деярли ишланмаган. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарслари таркибида XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилаш муаммолари юзасидан Р.Ниёзметованинг номзодик иши¹, Қ.Ҳусанбое-

¹Ниёзметова Р. Ҳ. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда XX аср адабиётини ўқитиш мазмунини белгиланишнинг назарий-методик асослари /ўзбек тили дарслари таркибида/. Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. - Тошкент, 2000. - 21 бет.

ванинг “Ўзбек адабиётини таълим давлат тилидан бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўқитишнинг илмий-методик асослари” мавзусидаги номзодлик диссертацияси¹, Ўзбек мумтоз адабиётини ўқитиш мазмунига доир айрим ўқув материаллари², дарс ишланмалари, мақолалари³ мавжуд, холос.

Методист олим Е.Абдувалитовнинг “Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфларида ўзбек адабиётини тил таркибида ўқитиш асослари” мавзусидаги тадқиқот ишида⁴ қозоқ тилида сўзловчи ўқувчиларга ўзбек адабиётини ўқитиш тамойиллари, бугунги муаммолари, адабиёт дарсларини педагогик технология асосида ташкил этиш усуллари, ўқитиш омиллари хусусида сўз юритилган. Таклиф қилинаётган икки адабиётни таққослаш, адабий таҳлил, билимларни баҳолаш (ўқитишнинг когнетив категорияси босқичлари) каби усуллар ўзбек мактабларида адабиёт ўқитиш методикасига яқин, чунки қозоқ тилида сўзловчи ўқувчилар ўзбек тилида бемалол фикр баён қилибгина қолмай, яхшигина китобхондирлар ҳам.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги ўзбек тили машғулотлари таркибида адабий материалларни ўқиб-ўрганиш самарадорлиги уларни бадий идрок этиш тўлиқлиги ва чуқурлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу самарадорлик бошланғич синфлар ва умумтаълим мактабида (2-9-синфларда) олинган адабий тайёргарликни узлуксизлик ва узвийлик асосида такомиллаштириб бориш воситаси билангина таъминланади. Бунда болаларнинг ёш хусусиятларини назарда тутиш бош планга кўтарилади. Шунга кўра ҳам адабий материалларни ўрганишнинг психологик асосларини бошланғич ва умумтаълим макта-

¹ Хусанбоева Қ. Ўзбек адабиётини таълим давлат тилидан бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўқитишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. номз. дисс... автореферати. - Тошкент, 1997. – 24 бет.

² Хусанбоева Қ. Рус мактабларида ўзбек мумтоз адабиётини ўқитишга доир ўқув материаллари. - Тошкент: ЎзПФТИ, 1994. - 51 бет.

³ Хусанбоева Қ. Ноўзбек мактабларда ўзбек адабиётини ўқитишда шарҳли ваъзлар мазмунини белгилаш // Рус ва қозоқ мактаблари ҳамда муассасаларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: ЎзПФТИ, 1997. – Б. 38-46.

⁴ Абдувалитов Е.Б. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфларида ўзбек адабиётини тил таркибида ўқитиш асослари. Пед. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 2002. – 138 бет.

би ҳамда ўрта махсус таълим босқичлари ўқувчи (талаба)лари нуқтаи назаридан кўриб чиқиш зарурияти туғилди. Худди шунинг учун ҳам бу жараённинг психологик асосларини тадқиқ этмасдан, масаланинг мавжуд ҳолатини атрофлича ўрганмасдан, таълимнинг турли босқичлари орасидаги узвийлик ва узлуксизлик муаммоларини ҳал этмасдан туриб бу борада жиддий ютуқларни қўлга кириштириш мумкин эмас.

Идрок қилиш жараёнида асарнинг бадиий образлари тизими тасаввур қилинади, бу тизимдаги ҳар бир алоҳида олинган образ моҳияти англанади, эстетик завқ юзага келади, тарбиявий таъсир амалга ошади. Лекин русийзабон ўқувчи (талаба)лар адабий асардан олинган парчани ўқиб бадиий идрок этиш у ёқда турсин, мазмунини тушунишга ҳам баъзан катта қийинчиликлар билан муваффақ бўладилар. Бунинг асосий сабаби шуки, биринчидан, уларнинг сўз бойлигини сўзлашув нутқида фаол ишлатиладиган, шунингдек, илмий мақола типидagi ўқув матнларида учрайдиган нофаол лексика ташкил этиб, асосан нейтрал услубга хосдир; бадиий матнларда эса услубий бўёқдор, миллий қадриятларни ифода этувчи лексика ишлатилади. Иккинчидан, бадиий услубга хос сўзлар минимуми, шунингдек, сўзларнинг лексик маъноси, уларнинг услубий бўёқдорлиги ва функционал хусусиятлари устидаги ишлар ўзбек тили таълими мазмунида кўзда тутилмаган. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни ўқишга ва бевосита илмий мақола типидagi ўқув матнлари мазмунини тушунишга ўргатиш масалалари юзасидан махсус илмий тадқиқотлар амалга оширилмаган. Бу борадаги айрим ишлар методист олим Р.Йўлдошев томонидан яратилган, холос¹. Муаммога алоқадор бўлган кўплаб масалалар ўз ечимини кутмоқда.

Адабиёт ўқитиш методикасида “*матн мазмунини тушуниш*” билан “*бадиий матни идрок этиш*” ўзаро фарқли тушунчалар сифатида талқин қилиниб, биринчиси асар устидаги ишларнинг би-

¹ Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида ўқиш пайтида лексик анализга ўргатиш // Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш масалалари. – Т., 1982. – Б. 14-16. Ўзбек тили дарсларида ўқиш пайтида грамматик анализга ўргатиш. / “Ўзбек тили ўқитиш масалалари” тўпламида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1979. – Б. 78-84. IV-VIII синф ўзбек тили дарсларида синтетик ўқишга ўргатиш методларини такомиллаштириш. / “Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш” тўпламида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1983. – 54-61-бетлар.

ринчи босқичи учун, иккинчиси эса навбатдаги босқич учун ажратилади, асарни идрок этиш тушунчаси бевосита бадиий образларни англаш билан боғлиқ эканлиги таъкидланади¹. Шунинг учун биз ҳам бадиий матнни “идрок этиш” атамасидан фойдаланамиз. Русийзабон ўқувчи ёки талабанинг адабий асар мазмунини тушунишдан юқори кўтарилиб, уни идрок этиш даражасига етмоғи талаб этилади. Бошқача айтганда, бадиий матнни идрок этиш матн мазмунини тушуниш асосида намоён бўлади. Лекин асар мазмунини дастлабки тушунишдан кейинги босқичга ўтишнинг ўз қийинчиликлари бор: биринчидан, асарни ўқиб рус тилига таржима қилиш ўта оғир ўқув фаолияти саналади, бу фаолиятни амалга оширишда баъзан ўқитувчилар ҳам катта қийинчиликларга дуч келадилар, чунки улар таржимон эмаслар, шу сабабли дарсларнинг асосий вақти шу ишга беҳуда сарфлаб юборилади, иккинчидан, матн бир марта рус тилига ўгириб ўқилгач, эришилган марра мустаҳкамлаш босқичидан ўтказилмаса, тезда бой берилади, яъни ўқувчи (талаба) асарни қайта ўқишда унинг талай ўринларини тўла тушуна олмаслиги туфайли қайтадан таржимага уринади. Шунинг учун ҳам бадиий матнни рус тилига муфассал таржима қилмай, айрим гапларини ўгирган ҳолда уни идрок этиш, бунда идрокнинг тўлиқ ва чуқур бўлишини таъминловчи усуллардан фойдаланиш, шу жараёнларда ахборот технологияларининг ролини ошириш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Маълумки, бадиий асарни идрок этиш ундаги образлар тизимини англаш ва қабул қилишга бориб тақалади. Ушбу жараённинг қандай кечиши эса руҳшуносликка доир адабиётларда атрофлича ёритилган. Шу адабиётларга асосланган ҳолда умумий ўрта таълим мактаби ўқувчилари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабаларининг ўзбек тилидаги адабий материаллардаги бадиий образларни идрок этиш хусусиятларини аниқлаб олмасдан туриб таълим методлари хусусида самарали тавсиялар ишлаб чиқиш амри маҳол. Шунга кўра ҳам диссертация ишининг биринчи бобини ана шу масаладан бошлаш, узлуксиз таълим тизимининг биз кўриб чиқётган босқичлари (бошланғич ва умумтаълим ҳамда ўрта махсус

¹ Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 33 с.

таълим босқичлари) русийзабон ўқувчи (талаба)ларининг адабий материалларни ўқиб идрок этишлари билан боғлиқ руҳий ҳолатлар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабаларининг имкониятларини аниқлаш зарур деган хулосага келдик.

Узлуксиз таълим жараёнида русийзабон ўқувчи (талаба)ларнинг улар учун мўлжаллаб танланган адабий материалларни муваффақият билан ўқиб ўрганишларига эришиш учун мутлақо қўл урилмаган янги соҳа – шу ўқувчиларга ўзбекона адабий таълим бериш мазмуни ва методларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Методик муаммоларни ҳал этиш учун эса бадий асарни идрок этишнинг психологик асосларини белгилаш, ўқувчиларнинг уларни ўқиб-ўрганиш имкониятларини аниқлаш тақозо этилади, ана шу хусусиятлар ва эҳтиёжларни назарда тутган ҳолда иш тутиш зарурияти туғилади. Бундай маълумотларга эга бўлишгина тадқиқотимиздан кўзланган мақсадга илмий асосда, амалиётда синалган тарзда элтиши мумкин.

Адабий материалларни ўрганишнинг (айниқса, уларни идрок этишнинг) психологик жиҳатлари асосан бошланғич ва умумтаълим мактаби билан боғлиқ равишда бир қатор руҳшунос олимлар томонидан тадқиқ этилган, олинган хулосалар монографик асарларда баён қилинган, методист олимларнинг асарларида ҳам бу борада баъзи амалий хулосалар айтиб ўтилган. Бу борада хориждаги олимлардан: А.А.Абдуллина, В.С.Баевский, Л.Г.Байкиева, Г.И.Беленький, Ф.И.Волков, Р.В.Глинтершчик, Л.И.Коновалова, Н.И.Кудряшов, Р.Р.Майман, Н.Д.Молдавская, Г.А.Петрова, Л.Н.Рожина, А.Т.Рубайло, Л.А.Шейман, В.Р.Шчербиналарнинг тадқиқотларини тилга олиш жоиз. Ўзбек методист олимларидан: А.Зуннунов, Т.Бобоев, Қ.Йўлдошев, М.Мирқосимова, С.Матчонов, шунингдек, адабиётшунослардан Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров, Б.Қосимов, Б.Тўхлиевларни санаш мумкин. Бошланғич ва умумтаълим мактаби ўқувчиларининг асарни бадий идрок этиш хусусиятларини билиш академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида шу хусусиятларни ҳисобга олиш имконини беради.

Бадий асарни идрок этиш - мураккаб жараён. Бу жараённи дарслик муаллифининг ўзи тузган оддий (қўлбола) ўқув матнини ёки илмий мақола типигаги матнни ўқиб мазмунини тушуниш жараёни билан сира ҳам тенглаштириб бўлмайди. Методист олимларнинг таъкидлашларича, “адабий асардан парча ўқиш жараёнида илмий мақола типигаги матн устида ишлагандаги каби мазмун билан та-

нишиш биринчи даражали нарса эмас”¹. Бу ўринда матн мазмунини тушунишдан фарқли ўлароқ бадиий образни идрок этиш устувор аҳамият касб этади. Демак, русийзабон ўқувчилардан адабий тайёргарлик кўрсаткичи сифатида бадиий матнни ўқиб мазмунини тўлиқ тушуниш эмас, балки уни тўлиқ ва чуқур идрок этиш талаб қилиниши шарт.

Тажрибадан маълумки, дастлабки ўқилган асарнинг кўп ўринлари тушунарсиз бўлгани учун бу жойлар ташлаб кетилади. Талай сўзларнинг маънолари англамагани учун бу сўзлар ҳам четлаб ўтилади. Лекин бир ўринда тушунилмаган сўз иккинчи ўринда қулай контекст туфайли англонади, шу тариқа аста-секин бадиий асарларни мутолаа қилиш тушунарли бўла боради. Эслатиш жоизки, ўзбек китобхонлари рус тилидаги бадиий асарни мутолаа қилиш чоғида луғатдан деярли фойдаланмайдилар ёки жуда кам фойдаландилар. Русийзабон ўқувчилар ҳам ана шу жараёни ўзбек тилидан олган билимига монанд танланган бадиий матнлар мисолида бошидан кечиришлари лозим. Бу эса катта миқдордаги лексиканинг рецептив даражада бўлса-да, уларнинг табиий ўзлашувига олиб келади. Илмий мақола типигадаги матнлар бундай имкониятдан маҳрум: улар ҳажман кичик бўлгани учун ўтилган сўзларнинг етарли такрорини таъминлаб бўлмайди, натижада матндан матнга ўтилган сайин улар унутулиб боради. Аммо адабий материални бадиий идрок этиш учун унинг қайси жиҳатлари ёрдам бериши, мазмуннинг катта қисми англаган² парча эстетик завқ уйғота олиш-олмаслигини аниқлаш методика учун муҳим масалалардир.

Таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг рус адабиёти дарсларида бадиий асардан келтирилган мўъжаз парча устида олиб бориладиган сермахсул ишлар миқёсини назардан қочирмаслик ўқувчи (талаба)ларнинг адабий тайёргарлигига асосланиш имконини берадиган кучли бир омил сифатида майдонга чиқади. Бу масалага номлари юқорида тилга олинган руҳшунослар ва методист олимларнинг изланишлари ва

¹ Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 33 с.

² Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида нутқни эшитиб тушунишга ўргатишнинг айрим масалалари / Рус ва қозоқ мактаблари ҳамда муассасаларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш масалалари (илмий мақолалар тўплами). Тошкент: ЎзПФТИ, 1997. 9-бет..

асарлари маълум даражада ойдинлик кирита олади. Бу ерда баён этилган маълумотлар қуйидаги масалаларга доир маълумотлар тўплаш, уларни кўриб чиқиш имконини беради:

1) идрок жараёнида бадий образ билан борлиқ (воқелик) муносабатини англаш;

2) бадий асарни тўлиқ идрок этиш босқичлари;

3) асар қаҳрамонларининг фазилатларини англаш масалалари.

I. Идрок жараёнида бадий образ билан борлиқ (воқелик) муносабатини англаш

Академик В.В.Виноградов тилнинг энг муҳим уч хил ижтимоий вазифасига (алоқа, хабар, таъсир этиш) асосланиб, функционал услубларнинг сўзлашув услуби алоқа вазифасига, одатдаги расмий, расмий-ҳужжат ва илмий услублар хабар вазифасига, публицистик ва бадий услуб таъсир этиш вазифасига эга эканлигини кўрсатиб берган¹. Демак, бадий бўлмаган илмий мақола типигаги матн мазмунини тушуниш ва ўзлаштириш билан бадий матн мазмунини тушуниш ва ўзлаштириш бир хилдаги ўқув-билув жараёни эмас. Илмий мақола типигаги матнда тасвирланган воқелик реал бўлиб, у айнан қабул қилинади. Шунга кўра ҳам бундай матнлар устида ишлаганда мазмунини тушуниш ва ўзлаштириш, яъни ахборот олиш мақсадигина қўйилади. Ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли (агар у бадий асар кўринишида баён этилган бўлмаса), давр шарҳлари ҳам ана шундай тавсифга эга бўлади. Бу ўринда ҳам матн мазмунини англаб этиш ва унда акс этган аниқ, ҳаётий муҳим фактик материалларнинг муҳимларини эслаб қолиш талаб этилади.

Таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида ўқувчилар ўқитувчининг иш усулига монанд матнларни ўқиш, мазмунини тушуниш, ўзлаштириш билангина машғул бўладилар, натижада шу иш турларига одатланиб қоладилар. Ора-чора бадий матн дуч келганда ҳам бир хил усул қўлланаверади: русийзабон ўқувчи асардан олинган парчани ўқитувчининг топшириғи билан ўқиб рус тилига таржима қилишга ҳаракат қилади, машаққатли уринишлардан сўнг, муаллимнинг, ота-оналарнинг, қўни-қўшниларнинг ёрдамида топшириқни адо этишга муваффақ бўлади, нотаниш сўзларни ва сўз шаклларини

¹ Жўраев Т.Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эпистоляр жанрнинг тил ва услубий хусусиятлари: Филол.фан.номз. ... дисс.авторереферати. – Самарқанд, 1994. 7-8-бетлар.

Ўзлаштиришга қаратилган машқларни ва иш турларини бажаради, ниҳоят, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларни – фактик материалларни эслаб қолиш ва матн мазмунини қайта ҳикоя қилишга тайёргарлик кўради, холос. Булар бадиий матнни идрок этишга доир билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш жараёнида икки томонлама, яъни, бир томондан, ижобий, иккинчи томондан, салбий таъсир кўрсатадиган омиллардир. Ижобийлиги шундаки, матн мазмунини тушуниш таъминланади. Салбийлиги шундаки, ўқувчи(талаба) шу даража билан кифояланади. Салбий таъсирни енгиб ўтиш қийин. Бунинг учун ўзбек тили дарсларида ўқувчиларга бадиий асарни ўқитишнинг асосий шартига кўра уни оддий (бадиий бўлмаган) ўқув матнини ўқиб мазмунини тушуниш ва ўзлаштиришдан иборат одатдан халос этиш, давлат тилидаги адабий материалга бўлган ўз муносабатини тубдан ўзгартиришдир.

Е.И.Ильиннинг фикрича: “Асарни тўлақонли идрок этиш уни бошидан охиригача муфассал ўрганиш дегани эмас”¹.

Русийзабон ўқувчилар рус адабиёти дарсларида етарли адабий тайёргарлик кўрадилар. Улар бадиий образнинг нима эканлиги, унинг сюжети, композицияси, асар иштирокчилари (персонаж, асар қаҳрамони, характер), ёзувчи позицияси, айрим ижодий методлар (танқидий реализм, реализм), тасвирий воситалар (метафора, ўхшатиш, жонлантириш) кабиларни ўзлаштириб, эслаб қолган, кўникма ва малакалар ҳосил қилган даражада билдилар. Уларнинг баъзилари ушбу билим, кўникма ва малакалардан ўзбек тилидаги адабий матнни ўқиб идрок этишда фойдаланишларини тахмин қилиш мумкин. Буни баъзи ёшларнинг бадиий асардан олинган парчани ифодали ўқишга ҳаракат қилишларидан яққол кузатиш қийин эмас. Талабаларнинг ўзларида мавжуд бўлган адабий тайёргарликни ўзбек тилидаги бадиий матнга “кўчиришлари”ни барча учун бирдай таъминлаш ниятида уларга тегишли кўрсатма ва топшириқлар бериш, рус адабиёти дарсларида ўтилган назарий маълумотларни ўрнида эсга тушириш, зарурият сезилганда, такрорлаш тақозо этилади. Акс ҳолда айрим ёшлар ўз билим, кўникма ва малакаларини кўп вақт ўзбек тилидаги адабий матнни идрок этишга бевосита кўчиришни хаёлларига келтирмасликлари ҳам мумкин. Ўқиш пайтида назарий маълумотларни эсга олиш зарурлигини аниқ ҳис қилиб турсалар

¹ Ильин Е.Н. “Минувших дней итоги...”. Педагогический перекресток: школа, дети, общество. – Ленинград: Лениздат, 1991. – 27 с.

ҳам, ўзларини ортиқча уринтирмаслик йўлини танлайдилар. Масаланинг бошқа жиҳати, энг ёмон томони шундаки, русийзабон талабалар ҳажман мақола типигаги матнга тенг келадиган ўқув материалга дуч келганда аксарият ҳолатларда уни бадий асар деб қабул қилмайдилар. Қолаверса, осон йўлни танлаш кўплаб ўқувчилар учун хос руҳий ҳолатдир: асарни идрок этишга қараганда матнни ўқиб мазмунини тушуниш енгилроқдир. Матнни рус тилига ўгириб аъло баҳо олиш ёки юқори балл тўплаш қаёқдаю, бадий образлар устида ишлаб, катта қийинчиликлардан кейин ҳам пастроқ баҳо ёки балл тўплаш қаёқда.

“Ўқувчилар матн мазмунини ўзбек тилида ўз сўзлари билан қайта ҳикоя қилишга қараганда уни ёд олиб айтиб беришни маъқул кўрганларидек...”¹, матнни ёд олгандан кўра уни рус тилига эркин ўгиришни афзал деб биладилар. Хуллас, ўқувчилар вазифаларнинг мураккаблашувини эмас, балки тобора енгиллашиб боришини истайдилар. Сўз бойлигининг ортиб бораётганини, синтактик қурилиши мураккаблашаётган гапларнинг мазмунини тушуна бошлаганларини ривожланиш деб ҳисоблайдилар.

Ўқув матнларидаги фактик материалларни, табиат ва жамиятда юз берган воқеа-ҳодисаларни ўзлаштириш, шубҳасиз, талабаларни илм-фан, маданият, ижтимоий ҳаётга оид билимлар билан бойитади, лекин адабий матндаги воқеа-ҳодисаларни ўзлаштириш уйдирма (тўқима) гапларни эслаб қолиш билан баробар. Ўқувчи асар мазмунини ўзлаштирмаслиги, аксинча, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалардан ибрат олиши, ўз ҳаётий тажрибасини орттириши, асарни ўқиб завқ олиши керак. Айрим воқеа-ҳодисалар тарбиявий таъсир ўтказиш воситаси сифатида эсда олиб қолиниши мумкин. Масалан, баъзан турли хил давраларда бадий матнларда баён этилган айрим ибратомуз воқеаларни сўзлаб бериш ҳам тез-тез учраб туради. Бунда тингловчига тарбиявий таъсир ўтказиш мақсади бош ўрин тутаяди.

Таҳлиллар натижасидагина талаба-ўқувчи парчада тасвирланган ҳаётий лавҳанинг бадий жиҳатдан ишлов берилган, тартибга солинган нусхаси – умумлашган бадий образи эканлигини англаб етади. Лекин бу лавҳаларни оддий матнни ёд олгандек ёд

¹ Тошхўжаева Д.Р. Матн мазмунини ўз сўзлари билан қайта ҳикоялашга ўргатишнинг методик асослари: Пед. фан. номз. дисс. автореферати. - Тошкент, 2000. – 22 бет.

олишнинг ҳожати йўқ (айрим монологлар, ҳикматли сўзлар бундан мустасно).

Санъатнинг мақсади воқелиқдан, табиатдан унинг гўзал, кўнгилга ёқадиган, орзулар оғушига соладиган лавҳаларини ажратиб олиш ва аниқ-ҳиссий шакл ва мазмун сингдирган ҳолда инсонларга тақдим этишдан иборат. Бошқача айтганда, санъатнинг мақсади – олам моҳиятини унинг конкрет-ҳиссий борлиғи шаклида очиб беришда кўринади. Умуман олганда санъат – бу ижодий хаёлот ёрдамида ижтимоий-тарихий ривожланиш билан органик боғланган оламни микроскоп ёрдамида катталаштириб конкрет-ҳиссий, маънавий-шахсий ўзлаштириш орқали бадийлаштириш демакдир. Ф.И.Волковнинг таъкидлашича, “...бу нарса шунинг учун зарурки, оламнинг моҳияти, абсолют ғоя ўз объектив ҳолатида борлиқнинг охириги марта идрок этилган, ўткинчи шакллари тарзида чегараланган ҳамда ташқи, тасодифий дақиқага боғлаб қўйилган бўлади. Шу боис табиатдаги, яъни умуман реал воқелиқдаги гўзаллик “гўзалликнинг баркамол бўлмаган, нотакомил, тўлиқ бўлмаган кўринишидир”. “Гўзаллик ғояси” ўз тақомилига санъатдагина эришади, унда у барча тасодифий яқунлари, тўлиғича бевоситалик идрокдан ва эркин чексизликка хос қусурлардан халос бўлади”¹. Умуман олганда санъат – бу ижодий хаёлот ёрдамида ижтимоий-тарихий ривожланиш билан органик боғланган оламни микроскоп ёрдамида катталаштириб конкрет-ҳиссий, маънавий-шахсий ўзлаштириш орқали бадийлаштириш демакдир. Бошқача айтганда, «Шоирона образли сўзда объектив оламнинг бутун ранг-баранглиги ва хилма-хиллиги аккумуляция бўлади. Ёзувчи сўзлар ёрдамида ҳаётнинг янги манзараларини яратади, у тимсолли нутқда ҳаётнинг тез оқиб ўтаётган ҳаракатини, кескин бурилишларини, ўтишларини, одамларнинг изланишларини, алоқаларини, муносабатларини муҳрлайди»².

Методист олим Қ.Йўлдошев таъкидлаганидек: “Бадий асарни таҳлил этишда таяниладиган тамойиллардан бири санъат ҳодисасига мавжуд борлиқнинг нусхаси сифатида ёндашиш мумкин эмаслигидир”³. Шундай экан, русийзабон ўқувчиларни адабий матери-

¹ Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – Москва: Просвещение, 1985. – 29 с.

² Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976. – 23 с.

³ Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 25-26 б.

аллар ёрдамида ўлкамиз табиатига ўзбекона кўз билан қараш, уни бадиий идрок этиш хусусиятлари билан таништири бориш миллий қадриятларни ўзлаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек ёзувчи ва шоирлари томонидан яратилган санъат асарлари, шу жумладан, адабий асарларда Ўзбекистон табиатининг гўзалликлари, олам ва одам билан боғлиқ ҳодиса ҳамда ҳолатлар, миллий қадриятлар бадиийлик қонунлари доирасида сўз ёрдамида ифода этилади. Шунинг учун ҳам биз Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий”, Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Лисон ут-тайр”, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” каби асарларини алоҳида меҳр ва ҳавас билан мутолаа қиламиз.

Русийзабон ўқувчи (талаба)лар ўзбек тили дарс (машғулот)ларида Ўзбекистон табиати билан илмий-оммабоп матнлар ёрдамида танишишлари ахборот манбаи сифатида аҳамиятли бўлиши мумкин, лекин бу матнлар адабий асардан олинган табиат тасвири ўрнини боса олмайди. М.Ҳошимова “Эркин Воҳидов шеърлятида табиат тасвири” деган мақоласида¹ шоирнинг “Баҳор” шеърини келтиради:

Барқут кийиб безанди боғлар,
Саҳролар кўксига тақди қизғалдоқ.
Қуёш этагига оқ булут боғлаб,
Ўрик шохларида қовурди бодроқ.
Еллар олиб қочди қишнинг хобини,
Барглар чапак чалиб уйғонди шодон,
Бутоқларга қўниб, гул китобини
Варақлашга тушди булбул - ғазалхон.

Кўриниб турибдики, ушбу шеър орқали русийзабон ўқувчи миллий қадриятларимизни ифода этувчи бир қатор тимсоллар, тафсиллар билан танишишга муяссар бўлади.

“Айни пайтда адабиёт қандайдир “иккинчи реаллик” сифатида мавжуд. Санъаткор ушбу янги реалликни ҳаёт қонунларига мувофиқ ижод қилади ва бунда объектив борлиқнинг ўзидан олгандай бўлиб муҳим томонларини ихтиро қилади”². Тўғри, баъзи

¹ Ҳошимова М. Эркин Воҳидов шеърлятида табиат тасвири // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – 2-сон. Б. 22-25.

² Пути анализа литературного произведения: (Пособие для учителя). Под ред. докт. филол. наук Б.Ф.Егорова. - М.: Просвещение, 1981. - 5 с.

асарларда қаҳрамоннинг ҳаётда прототиби бўлади, муайян воқеа-ҳодисаларга таянилади, ўрин-жой тасвирларида ҳам бирор бир аниқ яшаш жойи назарда тутилиши мумкин. Масалан, Ойбекнинг “Улуг йўл” романида трамвай бекатлари, кўчалар айнан ўз номи билан аталган. Тарихий мавзуларга бағишланган асарларда жой, кўпгина тарихий шахслар реал қаҳрамонлар сифатида ҳаракат қилади. Шунга қарамай, персонажлар ҳаёти билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар, тасвирлар бадиий тўқимадан иборат бўлади.

Тарихий воқелик ҳақида ахборот берадиган бадиий асар (бошидан охиригача тўқиб чиқарилган асар эмас) ўқувчи шахсининг интеллектуал томонига ҳам, эмоционал томонига ҳам бир вақтда таъсир қилади. Шунинг учун фактлар аниқ бўлиши керак. Баъзи асарларда касб сир-асрорлари, географик маълумотлар, масалан, ер ости қатламлари ва ҳоказолар ёритилади. Бунда асарнинг воқеалар жиҳати уйдирма бўлиб, макон ҳақидаги хабарлар илмий фактларга суянган бўлади.

Асарда тилга олинган ахборот эски, яъни маълум бир даврдагина хос бўлиши мумкин. Бундай пайтда ахборот давр билан нисбатланган ҳолда қабул қилинади. Ахборот баъзан шунчаки эски бўлмай, у тарихий даврдан воқиф этиши мумкин. Бундай ахборот чин, аниқ бўлса, билимни бойитади.

Русийзабон ўқувчи ҳар қандай ахборотни ўз тилида оладиган ахборотлар билан солиштиради, албатта. Ёзувчи асарда муайян ҳужжатлар келтирган бўлса, уларга халқнинг миллий қадрияти деб қарайди. Бундай пайтда русийзабон ўқувчида туғиладиган ҳис-туйғулар асар мазмунида муҳим роль ўйнаган ана шундай қадриятлар билан ҳам боғлиқ бўлади. Худди шунинг учун ҳам улар китобхонда алоҳида эъозли туйғуларни уйғотади.

Маълумки, “...бадиий образ борлиқнинг (ундаги нарса, ҳодиса ва ҳ. к.) бадиий асардаги акси. Бироқ бадиий образ ўша борлиқнинг оддийгина акси эмас, йўқ у борлиқнинг санъаткор кўзи билан кўрилган ва идеал асосида ижодий қайта ишланган аксидир. Бу аксда борлиқнинг кўплаб таниш изларини топасиз, бироқ энди бу биз билган борлиқнинг айна ўзи эмас, балки тамоман янги мавжудлик – бадиий борлиқдир”¹. Бадиий нутқ эса бевосита воқеликда нималар содир бўлаётгани ҳақида эмас, балки ёзувчининг ижодий тасаввурда янгидан яратилган бадиий олам ҳақида ахборот беради.

¹ Qurunov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 63-bet.

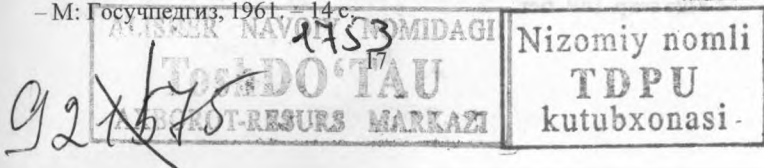
Рухшунослар (Н.Д.Молдавская ва б.) кичик ёшдаги ўқувчининг китобхонлик идрокдаги сифат кўрсаткичи ҳақида гапириб, “содда (наивный) реализм” деган иборанинг ишлатилишини таъкидлайдилар. Бундай вазиятда китобхон бадиий асарда тасвирланганлардан бадиий шартлиликни кўра олмайди, умумлашган тасвирдан ҳаёт воқелигинигина қидиради. Демак, адабий таълим русийзабон ўқувчилардаги ана шу камчиликни бартараф этишга қаратилмоғи лозим. Бунда ҳаёт воқелигига боғлиқ ҳолда бадиий шартлилик қонунининг амал қилиш хусусиятлари ҳам ёдда тутилиши зарур бўлади. Бу эса ўқитувчининг қўшимча меҳнатини, ўқувчиларидаги шахсий-индивидуал хусусиятларни эътиборга олишни тақозо этади.

М.Г.Качуриннинг фикрича, “...мактабгача болалик чоғида турли кўринишдаги шартлиликлар эркин ва табиий ҳолда ўзаро амалда бўлади, эртак ёки ҳикоя ўйинни юзага келтиради, ўйин – нутқий ижодкорликни ва ҳ.к. Бола шартлиликни англамаган ҳолда уни ҳис этибгина қолмай, балки катталарнинг атайлаб ёки беихтиёр бузиб юборишларидан қизғонган ҳолда ундан хилма-хил равишда фойдаланади. Бу жиҳатдан қараганда кичик китобхонни “содда реалист” дегандан кўра “содда санъаткор” деб аташ адолатли ва аниқ бўлади¹.

А.Т.Рубайло ўзининг “Художественные средства языка” деган китобида санъаткорнинг воқеликни бадиий идрок этиш натижасида уни санъатга олиб кириш тарзини шарҳлаб беради. Муаллифнинг тушунтиришича, «...бадиий ёки поэтик кўрув ҳодиса, ҳис-туйғу, ҳаракат мавжуд бўлган шаклга бўлган сезгирликни ҳам ўз ичига олади. Масалан, одамнинг хулқ-атвор йўсини – юриш-туриши, имо-ишоралари, мимикаси, амалий ҳаракатлари – ўзининг барча умумийлик томонларига кўра ғоятда хилма-хилдир. Санъаткор ҳамма вақт бундай хулқ-атворнинг ифодасидаги тавсифли ўринларни кўрсатиб ўтади ва уни кўзга кўринадиган, ҳис этса бўладиган қилиб қўяди. Чунончи, йўқ бўлган нарса ва ҳодисалар санъатда шундайгина ёнимизда тургандай қилиб қўйилади, шундай қилиб “кўзга кўринарли воқеликка айланади” (Лессинг). Шу мақсадда санъаткор сўзларни танлайди, керакли сўз бирикмаларини ҳосил қиладди, бошқача айтганда, сўзли материални ўз олдига қўйган ижодий вазифага мувофиқ ташкил этади»².

¹ Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся (на уроках литературы). – Москва: Просвещение, 1988. – 16 с.

² Рубайло А.Т. Художественные средства языка: Пособие для учителя. – М: Госучпедгиз, 1961. – 14 с.

Сўз санъатини ҳаётий тажриба орқали идрок этишнинг шартли-лиги бевосита шаклдагина намоён бўлмайди. Сўз кўрув хотирасига ҳам, энг хилма-хил сезгилар ва ҳиссиётларга ҳам қаратилади. Бинобарин, бундай сўзларни англаш ва шу орқали ҳаётнинг бирор ўзига хослигини ҳис этиш идрокнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Муаллиф ўқувчиларни уч гуруҳга ажратади: санъаткорлар, ўрта тип, мутафаккирлар¹. Ҳар бир гуруҳни қуйидагича изоҳлаб ўтади: “Санъаткорлар”, одатда, ёш идрокнинг чекланганлик томонлари-га нисбатан катта мухторлик билан бахш этилган бўладилар. “Ўрта тип”, аксинча, адабий тараққиётнинг ҳар бир даврини энг кўп кризисли ҳолатда бошдан кечирадилар. “Мутафаккирлар” биринчи ва иккинчи босқичлардан кейинги босқичга тезкор кириб борган ҳолда ривожланишнинг олдинги маррасида бўладилар.

Кўпчилик файласуфлар ва санъатшуносларнинг (В.А.Михайлова, Т.Ф.Мартинов, А.А.Оганов, В.А.Разумний) тушунтиришларига кўра, «...ҳаётий ҳақиқатга ўхшашликдан онгли равишда четланиш, муносабатларнинг реал табиий шакллари атайин бузиш билан характерланувчи шартлиликдан фарқли ўлароқ (“иккиламчи шартлилик”) умуман санъат табиатига хос ва унда ҳамма вақт мавжуд бўлган шартлилик “бирламчи” деб ном олган»². «Китобхонлар бирор асар оламига кира бориб муаллифнинг тасвирлаш усулига бўйсунтирилари, шартлиликни бадиий зарурият деб қабул қилишлари керак. “Иккиламчи” шартлиликда эса идрок этиш кўрсатмаси яна ҳам мураккаблашади. Шартли усуллар бадиий асар тўқимасига реал ҳаётга хос бўлмаган образларнинг алоқалари ва нисбатлари, вазиятларнинг фантастик унсурлари киритилиши билан боғлиқ. Ёзувчи иккинчи типдаги шартлиликка мурожаат этиб, таассуротларнинг яна ҳам кучли бўлишига, фикрни максимал даражада ифодали қилишга, китобхонларда бадиий тасаввур уйротишга уринади. Ўз навбатида китобхон объектив реаллик оламининг ўзини чуқурроқ ва аниқроқ эгаллаш учун реаллик оламидан шартлилик оламига “чекингандай бўлиши” керак»³.

¹ Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников. Автореф. дис. ...докт. пед. наук. – Москва, 1980. – 12-13 с.

² Локтионова Н.П. Изучение теории литературы в школе. Вопрос о художественной условности в курсе литературы (IX класс) // Совершенствование преподавания литературы в школе. – Москва: Просвещение, 1986. – С. 142-160.

³ Ўша асар. 149-бет.

Бундай асарлар ўқувчиларга ҳам, тажрибасиз китобхонларга ҳам қийинлик қилади. Шунга кўра ҳам бадий шартлилик хусусиятлари билан боғлиқ назарий билимларга муурожаат этилади.

Мактаб ўқувчилари маълум даражада санъатдаги шартлиликни тушунадилар, ўзлари ёзган иншоларда баъзан реал ҳаётда бўлмаган воқеаларни “ижод қиладилар”. Лекин бу ҳолат ҳаммада ҳам бирдай намоён бўлавермайди. Айрим ўқувчилар ўқилган асарда тасвирланган воқеалар ҳаётда бўлган деб ҳисоблайдилар.

Мактаб ўқувчилари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабалари адабий тайёргарлик орқали ёзувчининг ижод сир-асрорлари, бадий асарда тасвир объектларини, воқеаларнинг ўзинигина эмас, ҳатто тасвир воситаларининг ҳам маълум мақсад билан танлашини, бунда кўпинча китобхон эътибор бермайдиган, оддий китобхон кўра олмайдиган томонларга эътиборни қаратишини билиб оладилар. “...Санъаткор ҳамма вақт ...хулқ-атворнинг ифодасидаги тавсифли ўринларни кўрсатиб ўтади ва уни кўзга кўринадиган, ҳис этса бўладиган қилиб қўяди”⁴.

Сўз санъатини ҳаётий тажриба орқали идрок этишнинг шартлилиги бевосита шаклдагина намоён бўлмайди. Сўз кўрув хотирасига ҳам, энг хилма-хил сезгилар ва ҳиссиётларга ҳам қаратилади. Бинобарин, бундай сўзларни англаш ва шу орқали ҳаётнинг бирор ўзига хослигини ҳис этиш идрокнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Идрок ўқувчиларнинг жисмоний-физиологик ривожланиши билан бевосита боғлиқдир. Бунда фақат жисмоний ривожланишигина эмас, шахсий тажриба, орттирилган билим ҳам тегишли роль ўйнайди.

В.Г.Маранцман: “4-6-синфлар учун - “содда реализм”, китобхоннинг онгида санъат ва воқеликнинг қўшилиши, китобхонлик идрокининг эмоционал бир бутунлиги ва схематиклиги; 7-8-синфлар учун - китобхонлик идрокининг шиддат билан ривожланиши, адабий образнинг китобхон онгида конкретлашишга қодирлиги; 8-10-синфлар учун - санъат ва ҳаётнинг тарихий ва эстетик алоқаларини англаш, бадий асарни сабаб-оқибат муносабатлари асосида ўрганиш даври, айни пайтда китобхон идрокининг асардаги асосий ғояга боғланиб қолиши ва китобхонда адабий образни конкрет-

⁴ Рубайло А.Т. Художественные средства языка: Пособие для учителя. - Москва: Госучпедгиз, 1961. - 14 с.

лаштириш қобилиятининг заифлашуви”¹ хослигини кўрсатгани бежиз эмас..

В.Г.Маранцман “содда реализм” деган дастлабки даврда (5-6-синфлар) уни “муаллиф орқасидан” боришга ўргатиш, иккинчи даврида (7-8-синфлар) – асар образлари системасини кўриб чиқиш, учинчи босқичида (9-10-синфлар) – матнни муаммоли таҳлил қилиш энг маҳсулдор бўлишини таъкидлаган.

Хуллас, ўқувчи (китобхон) адабиётдаги “бадий шартлилик”, “санъатдаги шартли шакллар” тушунчаларини босқичма-босқич эгаллай боради.

Аксарият бадий асарларда муаллиф китобхонни ўз орқасидан эргаштиради: воқеа-ҳодисаларга, улар орасидаги алоқадорликларга тавсиф беради, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатини баҳолаб боради. Бундай пайтларда ўқувчи иккиламчи шартлилик билан бирламчи шартлиликни бир-биридан ажрата олмайди, ҳаётий воқеалардан қандай таъсирланса, тасвирланаётган воқеалардан ҳам шундай таъсирланади, қаҳрамонга бўлган дардкашлиги яна ҳам ортади.

Китобхон асар билан танишар экан, ҳаётда рўй бераётган воқеа ва ҳодисалардан ўзи кўра олмаган томонларини ёзувчининг назари тушганига, ана шу томонларни кўзга кўринадиган қилиб қўйганига, буни ёрқин, бўёқдор сўзлар, баъзан энг оддий сўзлар ёрдамида амалга оширганига қойил қолади. Айтиш мумкинки, ёзувчи оламга бошқача кўз билан қарар экан, ана шу фазилатларини ўқувчиларга ҳам юқтира бошлайди. Лекин айни шу ўринда ўқитувчи адибнинг оламини кўра олиш қобилиятига баҳо берганда, ўқувчиларни “нотўғри хулосадан огоҳ қилиш учун ушбу қарашнинг ўзи тарихий шароит билан шартланганлигига қаратиш керак”².

Дарвоқе, «Агар ёзувчи ҳаётий таассуротларини сўзда “жиловласа”, китобхон маълум даражада тескари йўлни босиб ўтади, у ушбу ёзувчи таассуротлари ва кечинмаларини уларнинг табиий қурилишини онгида тиклаб, гўё “жиловдан бўшатади”. Китобхон образли нутқни қанчалик нозик тушунса, унинг ассоциациялари

¹ Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников. Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – Москва, 1980. 11-12- с.

² Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников. Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – Москва, 1980. – 14-15- с.

шунчалик кенгроқ, тасаввурлари бойроқ, чиқарган образли умумлашмалари чуқурроқ бўлади»¹. Бошқача айтганда, ўқувчи бадий асарни ўқиш пайтида ёзувчидан оламни бадий идрок этиш бора-сида сабоқ олади, ўқитувчи эса уни бадий шартлилик сари етаклайди, ёзувчининг оламни кўриши тарихий шароит билан боғлиқ эканлигига ишонтиради. Аниқроғи, ёшларни “ҳаёт ҳақиқатини муаллиф қандай кўрган бўлса, шундай ҳаққоний тасаввур этишга, моҳиятини англашга” ундайди².

Шундай қилиб, таълим методлари тўғри танланганда, ўқувчи бадий асар мазмуни, унда олға сурилган ғоя, образлар силсиласи билан танишар экан, ҳаёт ҳақиқатини муаллиф қандай кўрган бўлса, шундай ҳаққоний тасаввур этишга, моҳиятини англашга муяссар бўлади³.

Ўзбек мумтоз адабиёти асарларини русийзабон ўқувчининг тўлақонли идрок этиши маълум даражада чекланган. Мумтоз шоирлар ўзбек бўлмаганлар учун ҳам, ўзбек бўлганлар учун ҳам вақт жиҳатдан олис ҳаётни тасвирлайдилар. Русийзабон ўқувчининг китобхонлик тажрибаси рус адабиёти асарларидан озуқа олади. Шунинг учун у ўзбек адибини тушунишга қийналади.

Хуллас, таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касбухунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида ўқувчи(талаба)лар ўқув матнини ўқиш ва мазмунини тушуниш, ўзлаштиришга шу даражада одатланиб қоладиларки, бадий асардан олинган парчани ҳам ўқув матни деб қабул қиладилар, ўқитувчи қўллаб келган ўқишга ўрганиш методикасидан андоза олиб, ушбу парчани ҳам ўқиб, мазмунини тушуниш ва ўзлаштириш пайида бўладилар.

Бадий матнда тасвирланган воқеа-ҳодисалар реал борлиқнинг нусхаси бўлмаганлигини назарда тутганда, ундаги фактик материалларни ўзлаштириш уйдирма (тўқима) гапларни эслаб қолиш билан баробар. Бундай мазмунни эслаб қолиш билан боғлиқ хатоликларнинг олдини олиш учун ўзбек тили ўқитувчиси ўқувчини бадий матнни ўқишга, идрок этишга йўналтириши даркор.

Ўзбек мумтоз адабиёти асарларини русийзабон ўқувчининг тўлақонли идрок этиши маълум даражада чекланган. Бунинг объектив

¹ Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – Москва: Педагогика, 1976. – 23 с.

² Мусурманова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 23 -бет.

³ Мусурманова О. Номи кўрсатилган китоб. 7- бет.

ва субъектив сабаблари мавжуд, албатта. Биринчидан, мумтоз адабиётимиз вакиллари вақт нуқтаи назаридан биздан анча олис даврлар билан алоқадор. Шу ҳолатнинг ўзи уларнинг асарларини тушунишда ўзбек бўлмаганлар учун ҳам, ўзбек бўлганлар учун ҳам бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Иккинчидан, русийзабон ўқувчининг китобхонлик тажрибаси рус адабиёти асарларидан озуқа олади. Ундаги миллий онг миллий-маънавий қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун у ўзбек адабини тушунишга қийналади.

Хуллас, таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида ўқувчи (талаба)лар ўқув матнини ўқиш ва мазмунини тушуниш, ўзлаштиришга шу даражада одатланиб қоладиларки, бадий асардан олинган парчани ҳам ўқув матни деб қабул қиладилар, ўқитувчи қўлаб келган ўқишга ўрганиш методикасидан андоза олиб, ушбу парчани ҳам ўқиб, мазмунини тушуниш ва ўзлаштириш пайида бўладилар.

Ўзбек тилидаги бадий матни ўқиш, идрок этишга ўрганиш жараёнида “содда реализм”ни босқичма-босқич енгиб ўтиш чораларини кўриш, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар бадий шартлилик қонунлари асосида яратилганлигини сингдириш лозим. Бу борада русийзабон ўқувчи (талаба)ларнинг рус адабиётидан олган назарий билимларини жалб этиш, улар унутила бошлаган ҳолатларда эслатиш, кўникма ва малакаларини ўзбек тилидаги бадий матнга “кўчириш”га ёрдам бериш мақсадга мувофиқдир.

II. Бадий асарни идрок этишнинг моҳияти

Мактабда ахлоқий, эстетик тарбия тизимида ўқувчининг кўз олдида табиат, ҳаёт, инсоний муносабатлар манзарасини кенг очадиган, одамлар хатти-ҳаракатига, ҳаётга баҳо берадиган, гўзал фазилатларга эътиборни қаратадиган бадий адабиётга, сўз санъатига катта ўрин ажратилар экан, таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги ўзбек тили таълими жараёнида ҳам ўқувчилар ана шу имкониятлардан бебаҳра қолмаслиги шарт. Бадий адабиёт ёрдамида русийзабон ўқувчи (талаба)ни шарқона ахлоқ билан таништириш, миллий маънавият тарбиясини амалга ошириш, унга ахлоқий-эстетик тарбия бериш, ҳаётий сабоқ доирасини кенгайтириш имкониятлари ортади. Лекин таълим мазмунига ўзбек адабиётининг гўзал дурдоналаридан намуналар киритган билан улар шунчаки ўқилад

диган бўлса, эзгу мақсадлар амалга ошмай қолади. Таълим жараёнида адабий асарни тўлиқ ва чуқур бадиий идрок этишни таъминлашгина кутилган натижага йўл оча олади. Бадиий идрок умумий эстетик тарбиянинг энг муҳим қисмлари сирасига киради.

Руҳшунослик ва адабиёт ўқитиш методикасига доир мазмунларда турли ёшдаги ўқувчиларнинг бадиий асарни ўқиб идрок этиш хусусиятлари ҳақида атрофлича маълумотларни учратиш мумкин. Ёш хусусиятлари тўғрисида сўз юритишдан олдин идрок билан боғлиқ масалаларнинг ўзини аниқлаб чиқишни лозим деб топдик.

Психология фанлари доктори проф. П.М.Якобсон идрок тушунчасини шу сўзнинг тор маъносига, “бунда объектларни идрок этишнинг сезги аъзоларимизга берган таъсири билан боғлиқ асл актларини кўзда тутган ҳолда”, шунингдек, сўзнинг кенг маъносига, “бунда предметни нисбатан узоқроқ идрок этиш мобайнида, идрок этилаётган объектдан турли хил алоқалар ва муносабатлар тизимини аниқлаш чоғида кечадиган идрокни кўзда тутган ҳолда” фарқлаш зарур деб таъкидлайди¹. Бундан келиб чиқадики, бадиий асарни ўқиб идрок этганда китобхон қандайдир тасвирлар, асар қаҳрамонлари, воқеа-ҳодисалардан хабар топибгина қолмай, улар орасидаги сабаб-натижа алоқаларига даҳлдор мауммолар гирдобига шўнғийди, ўзича муайян хулосалар чиқаради.

Н.Д.Молдавская ўз монографиясида “идрок этиш (қабул қилиш)” терминидан ҳиссий билиш босқичидагина эмас, балки мавҳум фикрлаш босқичида ҳам кечадиган, инсон руҳиятининг жуда кенг соҳасини (фикрлаш билан бир қаторда ахлоқий ва эстетик ҳис-туйғулар, қайта яратувчи ва ижодий тасаввур, мантиқий ва эмоционал хотира, махсус қобилиятлар) қамраб оладиган чуқур мазмунли ва кенг жараён белгиси сифатида фойдаланади². Муаллифнинг фикрича, «...бадиий идрок этиш пайтида китобхоннинг тафаккури бевоСИТА ўқув-билув орқали қўлга киритиладиган маълумотларга эмас, балки бадиий фактлар ва ҳодисаларга таянади. Бу дегани, китобхоннинг тафаккури рассом(ёзувчи)нинг тафаккури орқали аввалроқдан бавоситаланган воқелик ҳодисалари билан иш кўради»³.

¹ Петрова Г.А. Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов. Изд-во Казанского университета, 1973. – 7 с

² Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – Москва: Педагогика, 1976. –28 с.

³ Молдавская Н.Д. Номи кўрсатилган китоб. –28 с.

Тафаккур орқали киши воқеа-ҳодисалар ҳақида мушоҳада юри-тади. Муайян вазиятларда қаҳрамон танлаган хатти-ҳаракатларнинг тўғри ёки нотўғрилигини ўйлайди, асар давомида қандай ечимлар маъқул топилганлигини кўради ва баҳо беради.

Маълумки, бадий асарни ўқиб идрок этганда китобхон қандайдир тасвирлар, асар қаҳрамонлари, воқеа-ҳодисалардан хабар топиб-гина қолмай, улар орасидаги сабаб-натияжа алоқаларига даҳлдор маум-молар гирдобига шўнғийди, ўзича муайян хулосалар чиқаради¹.

Н.Д.Молдавскаянинг фикрича, "...бадий идрок этиш пайтида китобхоннинг тафаккури бевосита ўқув-билув орқали қўлга кири-тиладиган маълумотларга эмас, балки бадий фактлар ва ҳодиса-ларга таянади. Бу дегани, китобхоннинг тафаккури рассом(ёзувчи)-нинг тафаккуридан ўтган воқелик ҳодисалари билан иш кўради"². Тафаккур орқали киши воқеа-ҳодисалар ҳақида мушоҳада юри-тади. Муайян вазиятларда қаҳрамон танлаган хатти-ҳаракатларнинг тўғри ёки нотўғрилигини ўйлайди, асар давомида қандай ечимлар маъқул топилганлигини кўради ва баҳо беради.

Ўқувчи бадий асарни ўқиб, уни идрок этишга доир билим, кўникма ва малакаларни эгаллаб борар экан, бу жараёнда унинг адабий тайёргарлиги ҳам ортиб боради, ўзидаги сўзли-бадий об-разлар билан фикрлаш қобилиятини ўстиради. "Лекин парча би-ринчи марта ўқилгандан кейин киши кўз ўнгига келадиган тасвирга монанд образ (манзара) ҳали тўлиқ англаб етилмаган бўлади. Ваҳо-лонки, адабий санъатни ўрганиш учун асос қилиб олинувчи тушун-ча бадий образдир"³.

Навбатдаги босқичда барқарор ҳолга келтирилган дастлабки идрок этилганларни чуқурроқ таҳлил қилишга киришилади. Бу босқичда ўқитувчи идрокнинг яна ҳам тўлақонли бўлишини таъ-минлаб берувчи бир қатор сўзлар устида иш олиб боради, об-разнинг бирор бир муҳимроқ белгисига ўқувчиларнинг диққати-ни қаратади.

¹ Петрова Г.А. Эстетическое восприятие художественных произведе-ний школьниками старших классов. Изд-во Казанского университета, 1973. – 7 с.

² Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обу-чения. – Москва: Педагогика, 1976. – 28 с.

³ Актуальные проблемы современной русистики. Подред. Н.М.Шанс-кого. Москва: Просвещение, 1991. – 170 с.

Шундай қилиб, ўқувчи бадиий асарни ўқиш ва идрок этиш жараёнида олган тасаввурлари ўзида туғилган субъектив фикрлар билан қўшила боради. Ўқувчининг бадиий асар юзасидан юритган мушоҳадаларида муаллиф яратган образдан ижодий фойдалана билганлиги “адабий тайёргарлик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади”¹. Бу ерда гап асар мазмунини қайта ҳикоялаш ҳақида бораётгани йўқ, балки унинг ҳикояси, яъни хаёлан ўз асарини яратиши хусусида фикр юритилмоқда. Бу бир-биридан фарқланадиган икки хил ҳодисадир. Лекин бу ерда ўқувчининг ўз ҳикоясини вужудга келтириш жараёни билан қайта ҳикоялаш жараёни ўртасидаги фарқлар унчалик аниқ кўрсатилмаган. Эслатиш жоизки, бадиий асар мазмунини ҳатто ўқитувчининг ҳам қайта ҳикоя қилиб беришига айрим методистларнинг муносабати салбий. Профессор Қ. Йўлдошевнинг қатъий эътирозига кўра “Бадиий таҳлилга қўйиладиган талаблардан бири ва, энг муҳими, қандай асар таҳлил қилинаётганидан қатъи назар, унинг мазмунини ҳикоялаш мумкин эмаслигидир”².

Асарни ёд олгандай қайта ҳикоя қилиш ўқувчи (талаба)ни матн мазмунини ўзлаштиришга ундайди. Лекин ўқувчи асар мазмуни доирасида мушоҳада юритган ҳолда ўз сўзларини баён этса, бундай нутқий машқ бадиий идрокни чуқурлаштиришга ёрдам беради.

А.А.Абдуллинанинг таъкидлашича, «...идрок моҳиятан бадиий образнинг икки босқичли структурасини акс эттирадиган ва фикрлашнинг тушунчали ҳамда образли компонентлари билан боғлиқ бўлган бола фаолиятининг икки туридан иборат жараёнدير»³. «Биринчисига биз *бадиий образни бир бутун идрок этиш* (курсив – бизники) билан боғлиқ фаолиятни киритамиз. Бу ерда бола асосан образнинг ҳиссий қабул қилинадиган конкретлигини “кўради”. Агар идрок жараёни фақат шу фаолият билан чекланса, у ҳолда қабул қилиш образ элементларининг

¹ Абдуллина А.А. Формирование умения воссоздавать художественные образы в процессе чтения литературных произведений (1-3 классы): Автореф. канд. дисс... пед. наук. - Москва, 1977. - 11 с.

² Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 26 бет.

³ Абдуллина А.А. Формирование умения воссоздавать художественные образы в процессе чтения литературных произведений (1-3 классы): Автореф. канд. дисс... пед. наук. - Москва, 1977. – 8 с.

кетма-кет келган формал репродукцияси, амалда ёзувчи томонидан яратилган образнинг бадиий ва эстетик бойлигидан маҳрум бўлган ўзига хос фотосурати бўлиб қолади. Иккинчи хил фаолиятга образнинг умумлашган маъно-мазмунини идрок этиши (курсив – бизники) киради. Бизнингча, бадиий образнинг умумлашган маъно-мазмунини сўзнинг умумлашган функциясидан фойдаланган ҳолда боланинг тўлақонли идрок этишига эришиш реалроқ саналади»¹.

Китобхон тасаввурида гавдаланаётган образ муаллиф яратган образга ўхшаши мумкин, лекин у тасвирда ёзувчи билан бир даражада турмайди, албатта. Шу маънода ижодий қайта ҳикоялашдан фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаймиз. Муаммоли вазиятлар асосида юзага келтириладиган мушоҳадалар китобхонни асардан ижодий фойдаланишга ундайди. Бунинг натижасида унинг ўз муносабати аралашган асар юзага келади.

Асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар ҳақида мушоҳада юритиш жараёнида китобхон, бир томондан, бадиий асар билан мулоқотга кирса, иккинчи томондан, теварақдаги реал муҳит билан мулоқотда бўлади. Адабий матн ҳар бир китобхон қалбига ўзининг қандайдир алоҳида мазмуни, тафсиллари, тимсоллари билан йўл топади, ўқувчи ўзига бирор янгилик кашф қилади, қолаверса, китобхоннинг ўзи ҳам матн мазмунига бирор янгилик олиб киради. Ўқувчи асардан фойдаланиб ўзини бойитади. Лекин бундай бойиш “бадиий асарни идрок этаётган одамнинг ижодий тасаввурида содир бўлади”².

В.И. Матушкина бу ҳақда ёзувчи Л.Леоновнинг қуйидаги фикрларини жуда ўринли тарзда келтирган эди: “Ижодий иш фақат ёзувчидангина талаб этилмайди, ўқувчи ҳам ижод қилиши керак”³.

А.А.Абдуллина ўқувчиларнинг бадиий асарларни идрок этиш жараёни хусусиятларини қуйидаги модел тарзида тасвирлайди:

¹ Ўша асар 9 бет.

² Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – Москва: Просвещение, 1985. – 58 с.

³ Матушкина В.И. Творчество Леонида Леопова в школах с углубленным изучением литературы. VI – XI классы. – // Литература в школе 2006, № 6, С. 36.

Асарнинг бадиий образи	Боланинг уни дастлабки идрок этиши	Дастлабки идрокнинг стабиллашуви	Стабиллаштирилган дастлабки идрок таҳлили	Асарни дастлабки идрок этишнинг тимсолли компонентларининг синтези	Асарни идрок этиш натижасида олинган субъектив образ – тасаввур
------------------------	------------------------------------	----------------------------------	---	--	---

Асарнинг бадиий образи пировардида субъектив образ-тасаввурга айланиши юқоридаги моделдан яққол кўришиб турибди.

Н.Д.Молдавская идрок жараёнлари ҳақида сўз юритар экан, бундай ёзади: “Умумий нутқий тараққиёт асосида бадиий адабиётни ўқиш тажрибасининг аста-секин тўпланиб боришига қараб сўзли-бадиий образлар билан ёки, баъзан айтишларича, адабий тафаккур юритган ҳолда фикрлаш қобилияти ҳам ривожланади. Бу қобилият бадиий адабиётни идрок этиш жараёнида шаклланади ва айна пайтда идрокнинг ўзидаги сифат ва юқори савияни таъминлаб беради”¹.

Н.Д.Молдавская бадиий образнинг хусусиятидан, унинг асосий ақс эттирувчилик хоссаларидан келиб чиқиб китобхонлик идроки меъёрлари (кўрсаткичлари) сифатида тасаввурларнинг аниқлик даражаси ва бадиий умумлашмага кириб бориш даражасини тавсия этади². Бу меъёрлар китобхоннинг аналитик-синтетик қобилиятидаги асосий хусусиятларни (образли конкретлаштириш ва образли умумлашмалар чиқариш жараёнлари) қайта ифода этади.

Бадиий образнинг ўзида бўлганидек, уни идрок этишда ҳам бу икки хил “ўлчов” (тасаввурларнинг аниқлик даражаси ва бадиий умумлашма чиқариш) бир-бировисиз яшай олмайди. Фақат умумлаштирувчи маъно-мазмунга кўра конкрет-ҳиссий шакл, асарнинг барча деталлари поэтик ғоянинг кўп сонли ва хилма-хил жилоларини очган ҳолда асл аҳамият касб этади. Аммо образли умумлаштиришнинг ўзи ҳам, Н.Д.Молдавскаянинг эътироф этишича, фақат конкрет-ҳиссий образлардагина яшай олади³. Чуқур уқиб мустақил ўқиш китобхоннинг образли фикрлашидаги умумлаштиришлар ва

¹ Молдавская Н.Д. Опыт изучения читательского восприятия старших школьников // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - Москва: Просвещение, 1974. - С. 28.

² Ўша асар. 29- бет.

³ Ўша асар. 29- бет.

конкретлаштиришлар уйғунликда, уларнинг доимий диалектик ўзаро алоқадорликда бўлишини кўзда тутати.

Н.Д.Молдавскаянинг тушунтиришига кўра, «...сўзли-образли структура доирасида қолган ҳолда идрок этишнинг китобхонга турлича намоён бўладиган икки даражасини, икки ўзига хос “уфқни” белгилаш мумкин. Агар китобхон *воқеавий-сюжет алоқалари даражасида* қолса, у қандайдир тасвирлар, ҳаракатлар, воқеа-ҳодисалар атрофида уюштирилган лавҳаларни ажратишга ҳаракат қилади. Бунда у қуйидаги каби лавҳаларни (шартли белгиланган ҳолда) тилга олади: Ганя бувининг васияти, Васянинг келиши ва ёзувчи билан гаплашиши. Китобхон ушбу лавҳалар (эпизодлар) орасидаги алоқаларни аниқлашга уриниб, энг оддий сабаб-натига алоқаларини қидиради. Ҳикоянинг образли структурасини ташкил этишда бошқа йўл ҳам, алоқаларнинг бўлак занжири ҳам борки, булар воқеавий-сюжетли томонларини элемент сифатида ўз ичига олади. “Иккинчи уфқ” китобхон нигоҳига бирданига очила қолмайди. Булар шундай эпизодларки, уларда кўзга кўринарли “юриш-туриш”, “воқеа”, “хатти-ҳаракат” йўқ (масалан, ҳикоя ва васиятнинг экспозицияси, муаллифнинг Вася билан суҳбати, ёзувчининг кўрган туши, ниҳоят, табиат ва ватан ҳақидаги ўйлар акс этган якуний абзац)»¹.

Шунинг учун ҳам Г.А.Петрова ўзининг “Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов” деган рисоласида Л.С.Виготскийнинг идрок этиш ҳақидаги қарашларига алоҳида тўхталади. “Л.С.Виготский, - дейди у, - санъатни идрок этишни одамнинг оддий эстетик кечинмалари деб эмас, балки бадий туйғу, тасаввур, онг кўшилмаси сифатида тушунади. Бадий туйғу – бу реал, лекин фантазиянинг зўр бериб ишлайдиган фаолияти билан ҳал этиладиган, асосан бош мия пўстлоғида ҳал бўладиган ҳис-туйғудир”. “...Санъат эмоциялари ақлли эмоциялардир”².

Ўқувчининг жонли таассуротлари, унинг ҳаётий тажрибаси – адабий асарнинг тўлақонли идрокини шакллантириш асоси деб

¹ Молдавская Н.Д. Опыт изучения читательского восприятия старших школьников // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - Москва: Просвещение, 1974. – С32.

² Петрова Г.А. Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов. Изд-во Казанского университета, 1973. – 6 с.

ҳисоблаш жоиз. Матннинг кейинги таҳлиллари эстетик идрокни чуқурлаштиради, ўқувчи дунёқарашини, дидини, характеришни шакллантиришга ёрдам беради.

Г.А.Петрова машҳур методист олим Н.И.Кудряшовнинг асарни идрок этиш тўғрисидаги хулосаларига ҳам тўхталади. Н.И.Кудряшов психологик тадқиқотларга асосланган ҳолда таъкидлайдики, идрок – бу ўқилаётганлар мазмунини тушунишни туғилаётган кечинмалар билан бирлаштирадиган аналитик-синтетик жараёндир. Бадий асарни идрок этишда тасаввур, ҳис-туйғулар, фикр фаол иштирок этади. Шунга кўра ҳам, Н.И.Кудряшовнинг фикрича, ўқувчиларни адабий ривожлантиришнинг асосий йўли жонли таассуротлардан бадий китобга, китобдан яна жонли таассуротларга, бойитилган тажрибаларга қараб олиб бориши керак¹.

Бадий асарни оддий ўқув матни каби ўқиётган ўқувчи унинг мазмунини ўзлаштиришга ҳаракат қилади, яъни ўз ҳаёт тажрибаси, ёш хусусиятлари, билим савияси доирасида тасвирлар, ҳаракатлар, воқеа-ҳодисалар билан танишиш ҳамда эслаб қолишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Лекин асарда экспозиция, тугун, воқеанинг ривожи, кульминация, ечим каби унсурлар бўлади. Булар дастлабки ўқиш жараёни дастлабки бадий идрок жараёни билан қўшилган тақдирдагина аён бўлади. Бунда матн мазмунини тушуниш эстетик кечинмалар билан бирлашиб, аналитик-синтетик фаолиятни ифода этади, бадий идрокка туташади. Ўқувчи асар мазмунини тушуниб ўқишга ҳаракат қилганда, ўзи эса олиб қолаётган нарсаларнинг аниқ бўлишига интилади. Бадий идрок жараёни келиб қўшилганда эса, мазмун муайян ўзгаришлар билан қабул қилинади. Адабий тайёргарлик кўраётган ўқувчи аста-секин ана шу даражани эгаллай бошлайди.

Хуллас, ўқувчи(талаба)нинг бадий асарни идрок этиш савиялари кўпгина омилларга, чунончи, китобхонлик ёки томошабинлик маданиятига, психофизиологик хусусиятларига, шу билан бирга бошидан кечирган ҳаётини вазиятларга боғлиқдир.

Хуллас, бадий образларни қайта яратиш малакасини шакллантириш методикаси тўрт босқични ўз ичига олади. Б и р и ч и босқичда (1-синф) ўқувчилар образларни дастлабки идрокни расм шаклида стабиллашга ўргатилади. Матн таҳлили тасвирда берилган образларни расмда тасвирланганлар билан нисбатлашда, образларни кўрсатмалар тасвирлаётган сўз ва сўз бирикмаларини то-

¹ Ўша асар. 7-бет.

пишда ўз ифодасини топади. Ушбу босқичда ўқитувчи раҳбарлиги остида таҳлил ўтказилади. Қабул қилинган образларни нутқда акс эттириш ўқувчиларнинг айрим тафсиллар ва бутун расмни яхлит шарҳлашлари шаклида содир бўлади. И к к и н ч и босқичда (I-II синфлар) вазифа айнан ўшанинг ўзи бўлиб қолади, лекин образларни дастлабки идрок этишни стабиллаш шакли ортиқча тафсилларни қисқартириш ҳисобига соддалаштириш юз беради (схематик расм). Микрокартиналарни топиш, уларнинг изчиллигини аниқлаш, образларни яратаётган сўз ва сўз бирикмаларини ажратишдан иборат матн таҳлили ўқитувчи ёрдамида ўтказилади. Образларнинг бундан кейинги қайта яратилиши ва уларнинг нутқий шаклда чизиб берилиши схематик расмни тасирлашни ифода этади. У ч и н ч и босқичда (II синф) бадий образларни қайта яратишдаги асосий урғу образларни стабиллашнинг график усуллари билан образли мазмунни ифодалашнинг сўзли усулларига кўчирилади. Бунга шу билан эришиладики, расм аста-секин “ўралади” ва синф доскасида жамоа бўлиб тасвирлаш – образли структурани умумлашган график схемада қайдлаш ўқувчилар учун дастлабки идрокни стабиллаш (муқимлаш) шаклига айланади. Матн таҳлили (микрокартиналарни топиш, уларнинг изчиллигини ўрганиш, тасвирга кирувчи сўзларнинг образли маъноларини очиб бериш) ўқитувчи назорати остида ўтказилади, лекин бу босқичда ўқувчиларнинг кўпроқ мустақиллиги кўзда тутилади. Бадий образларни боғланишли нутқ орқали қайта яратишда сўздан кенг фойдаланилади. Т ў р т и н ч и босқичда (III синфлар) расм картинали режа билан алмаштирилади, сўз билан расм чизиш асар образларини қайта яратиш воситасига айланади. Ўқувчилар томонидан матнни таҳлил қилиш, тасвир учун муҳим бўлган сўзларнинг образли-эмоционал маъноларини очиб берилиши натижасида туғиладиган субъектив образ-тасаввур қабул қилинган образларни ўқувчилар боғланишли нутқда кейинги қайта ифодалашнинг таянчи бўлиб майдонга чиқади¹.

А.А.Абдуллина бадий образни қайта яратиш малакасига умумлашган мураккаб малака деб қарайди, уни ўзаро органик равишда чатишиб кетган икки малака: образларни тўғри қайта яратиш мала-

¹ Абдуллина А.А. Формирование умения воссоздавать художественные образы в процессе чтения литературных произведений (1-3 классы): Автореф. канд. дисс... пед. наук. - Москва, 1977. С. - 12.

каси билан идрок этилганларни муаллиф фикрига монанд нутқий шаклда ифодалаш малакасидан иборат деб билади¹. Албатта, русийзабон ўқувчи(талаба) учун иккинчи малака тури эгаллаб бўлмайдиган маррадай кўринади. Аслида, бу ўқувчиларнинг ўзбек тилида фикрлашигина асарнинг ғоявий-бадий қийматига чуқур кириб боришни таъминлайди. Афсуски, уларнинг аксарият қисми ўзбек тилида фикрлашдан йироқ.

Йирик методист олим Г.И.Беленькийнинг изоҳлашича, «...мураккаб руҳий жараён бўлмиш китобхонлик идрокида бадий матндан келиб тушаётган “сигнал”ларга жавобан одамнинг бутун ҳаётий тажрибасини “ҳаракатга келтиради”. Китобхон ёзувчи билан диалогга кирар, уни қўллаб-қувватлар ёки у билан баҳслашар, ўз маънавий ва руҳий оламини бойитар экан, ўзи сезмаган ҳолда, эҳтимол, ўз иродасига қарама-қарши ўлароқ, ўзининг оламга, воқеликка, одамга, ўз ҳаётий мавқеига бўлган қарашларини шакллантиради. Фожевий зиддиятларга дуч келиб, катарсисга учрайди, руҳий тозаришга келади. Санъат оламида кундалик тасаввурлар ва ҳиссиётлар ўзаро чирмашиб кетади ва юксак фуқаролик қийматини касб этади. Ғойибона, аста-секин ўз-ўзини билиш, ўз-ўзини тарбиялаш, шахснинг ўз-ўзини бунёд этиш жараёни кечади»². Албатта, бу ерда ёзувчининг бутун маҳорати намоён бўлади. Шу жиҳатдан қараганда Н.И.Кудряшовнинг қуйидаги сўзлари ўринли айтилган: “Ёзувчи онгли ёки онгсиз равишда ўз китобхонига мўлжал олади, унинг қалбига кириб боришга интилади, унинг ахлоқий оламига таъсир этишга ҳаракат қилади”³.

«80-90-йиллар насрининг янги қирралари шунда кўринадики, объектив олам, воқеа ва ҳодисалар, ташқи тасвир, қаҳрамон хатти-ҳаракатлари, уни ўраб турган муҳит ва шароит, замон ва макон энди тўғридан-тўғри бадий тўқимага айлантирилмай, балки уларнинг инсон тасаввури, шуурига таъсири, қаҳрамоннинг унга онгли муносабати, яъни акс таъсир сифатида, таъсирга таъсир тарзида бадийятга айлантирилади»⁴. “Акс этириш жараёни аслида таъсир

¹ Ўша асар. 4-5-бетлар.

² Беленький Г.И. Приобщение к искусству слова. – Москва: Просвещение, 1990. С. – 7.

³ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. С. - 8.

⁴ Жўраев Т.С. Онг оқими ва тасвирийлик (М.М.Дўст, Ф.Ҳотамов, О.Отагон асарлари асосида): Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 1994. – 3 б.

натижаси эмас, балки ўзаро таъсир натижасидир, яъни гўё бир-бирига пешвоз келаётган жараёнлар натижасидир” (А.Н.Леонтьев).

Н.Д.Молдавская *адабий тайёргарлиги* юқори бўлган киши ҳақида гапирар экан¹, унинг сўзли-бадий образлар билан фикрлаш қобилияти қай даражада ривожланганлигини кўзда тутати. Бу хислат бошқа кўпгина фазилатлари қатори эстетик ва бадий жиҳатдан ҳам камолотга етган шахснинг тавсифий белгиларига киради. Бадий тафаккурнинг асосий хусусияти конкрет ҳиссий заминдан узоқлашмаган ҳолда кенг *умумлашмаларга* кўтарила билишидир. Шунингдек, бадий образни идрок этиш ўқувчида кечадиган мураккаб *эмоционал-образли фикрлаш* билан боғлиқ фаолият бўлиб, у фаол кечади. Аксинча, ўқувчи асарни рус тилига таржима қилиб ўқиганда, у ўзбек тилида сўзли бадий фикрламайди. Матнни ўқиб, ўзбек тилидаги материалдан маълумот ола биладиган ёшлардагина шу тилда фикрлаш учун эҳтиёж туғилиши мумкин. Русийзабон ўқувчилар адабий матн мазмунини тушуниш мақсадида уни рус тилига таржима қилганда *эмоционал-образли фикрлаш* жараёни ҳам кечмайди, чунки бундай ўқиш жараёни ҳис-туйғулар уйғотмайди.

«Яхшигина адабий дид билан қуролланган ўқувчилар синфда ўрганилаётган бадий асарни фаолроқ идрок этадилар, чуқурроқ тушуниб оладилар, ўқув материалнинг ҳаммасини дурустроқ эсда олиб қоладилар. Яна улар адабий ҳодисаларни баҳолашда ва адабийётга бўлган ўз қарашларини баён этиш ва далиллашда мустақилроқ бўладилар»².

«Боланинг адабий диди структураси катта ёшдагиларникига қараганда ўзгача, болаларда санъат асарини эмоционал идрок этиш ақлий жиҳатдан камроқ назорат қилинади, уларнинг ҳаётий ва китобхонлик тажрибаси ҳам катта эмас»³.

Ўқувчининг жонли таассуротлари, унинг ҳаётий тажрибаси – адабий асарнинг тўлақонли идрокини шакллантириш асоси деб ҳисоблаш жоиз. Матннинг кейинги таҳлиллари эстетик идрокни чуқурлаштиради, ўқувчи дунёқарашини, дидини, характерини шакллантиришга ёрдам беради.

¹ Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – Москва: Педагогика, 1976. – 28 с.

² Баевский В.С. Вопросы методики воспитания литературного вкуса на уроках литературы в старших классах. – Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 1965. – 3 с

³ Ўша асар. 6-бет.

Кузатишларимизга қараганда, қуйи синфлардаги русийзабон ўқувчилар лирик асарларни шеъррий мисралар кўринишида ёзилгани, оҳанги ўзига ром этгани, ёд олишга, баъзан уни рус тилига таржима қилиш қулай бўлгани учун ёқтирадилар. Лекин улар шеърда инсон кечинмалари ўз аксини топганига аҳамият бермайдилар. Бундай кечинмалар юқори синфларда англанади, чунки бу даврда ёшларда севги орқали турли хил дардкашликлар пайдо бўлади.

Бадий *тафаккур*нинг асосий хусусияти унинг конкрет-ҳиссий заминдан ажралмаган, узоқлашмаган ҳолда кенг умумлаштиришга кўтарила олиш қобилиятидир. Бундай тафаккури ривожланаётган ўқувчи сўзли-бадий образни бўлакдан бутунга қараб мукамал идрок этади, ушбу жараёнда ёзувчи билан мулоқотда бўлиб, дилида унга нисбатан туғилаётган муносабатига сайқал бериб боради. Шундай қилиб, асар таҳлили жараёнида унда воқеликнинг оддий тасвири баён этилган деган дастлабки тушунча ўзгаради ва бадий умумлашма тавсифи очилади.

Зеро, "...китобхоннинг мураккаб руҳий жараён бўлиши идрок қилиш пайтида бадий матндан келиб тушаётган "сигнал"ларга жавобан бутун ҳаётий тажрибасини "ҳаракатта кетиради", уни даволайди. "Санъат оламида кундалик тасаввурлар ва ҳиссиётлар ўзаро бирлашиб кетади... Ана шу олам орқали шахснинг ғойибона, аста-секин ўз-ўзини билиш, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини бунёд этиш жараёни кечади"¹. Албатта, бу ерда ёзувчининг бутун маҳорати намоён бўлади.

Т.С.Жўраев бу жараённи кенгроқ тушунтириб беради: "80-90-йиллар насрининг янги қирралари шунда кўринадики, объектив олам, воқеа ва ҳодисалар, ташқи тасвир, қаҳрамон хатти-ҳаракатлари, уни ўраб турган муҳит ва шароит, замон ва макон энди тўғридан-тўғри бадий тўқимага айлантирилмай, балки уларнинг инсон тасаввури, шуурига таъсири, қаҳрамоннинг унга онгли муносабати, яъни акс таъсир сифатида, таъсирга таъсир тарзида бадииятга айлантирилади... Акс эттириш жараёни аслида таъсир натижаси эмас, балки ўзаро таъсир натижасидир, яъни гўё бир-бирига пешвоз келаётган жараёнлар натижасидир"².

¹ Бельский Г.И. Приобщение к искусству слова. – Москва: Просвещение, 1990. – 7 с.

² Жўраев Т.С. Онг оқими ва тасвирийлик (М.М.Дўст, Ф.Ҳотамов, О.Отaxon асарлари асосида): Филол.фан.номз. ... дисс.авторереферати. – Тошкент, 1994. – 3 б.

Н.Д.Молдавская *адабий тайёргарлиги* юқори бўлган шахс ҳақида гапирар экан¹, унинг сўзли-бадий образлар билан фикрлаш қобилияти қай даражада ривожланганлигини кўзда тутати. Бу хислат бошқа кўпгина фазилатлари қатори эстетик ва бадий жиҳатдан ҳам камолотга етган шахснинг характерли белгиларига киради. Бадий тафаккурнинг асосий хусусияти конкрет ҳиссий заминдан узоқлашмаган ҳолда кенг *умумлашмаларга* кўтарила билишидир. Буларнинг барчаси ўқувчиларнинг "...адабий ҳодисаларни баҳолашда ва адабиётга бўлган ўз қарашларини баён этиш ва далиллашда мустақилроқ" бўлишларига² кенгроқ имкониятлар яратади.

Хуллас, матнни ўқиб, ўзбек тилидаги материалдан маълумот ола биладиган ёшлардагина шу тилда фикрлаш учун эҳтиёж туғилиши мумкин. Русийзабон ўқувчилар адабий матн мазмунини тушуниш мақсадида уни рус тилига таржима қилганда эмоционал-образли фикрлаш жараёни ҳам кечмайди, чунки бундай ўқиш жараёни ҳис-туйғулар уйғотмайди.

III. Асар қаҳрамонларининг ўзига хосликларини англаш масалалари

Адабий асарда тасвирланган қаҳрамонларнинг ҳаёти, адабий тақдири мисолида ўқувчи (талаба)ларга одамлар ўртасидаги ижтимоий-эстетик муносабатлар англатилади. Ўзбекни, ўзбеккона руҳни тушуниш ҳам русийзабонлар учун ижтимоий муносабатларнинг яна бир жабҳаси ҳисобланади. Лекин ҳаётдаги турли-туман шахслар билан бўладиган мулоқот тавсифи ҳар бир инсонга хос фазилатлар умумлашмаси тариқасида бадий адабиётда ўз аксини топиб келмоқда, бундан кейин ҳам қанчадан-қанча асарлар ана шу масалаларга бағишланадики, бу нарса одамларга хос хислатларнинг ниҳоятда ранг-баранг эканлигидан далолатдир. Асар қаҳрамонлари образлари мисолида ёшларни ижтимоий муносабатлар мазмуни, чунончи, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва

¹ Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – Москва: Педагогика, 1976. –28 с.

²Баевский В.С. Вопросы методики воспитания литературного вкуса на уроках литературы в старших классах. -Авторов. дис. ... канд. пед. наук. –Москва, 1965. –3 с.

қабоҳат каби талай тушунчаларнинг моҳияти билан таништириш жараёни амалга ошади.

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси соҳасида яратилган методик адабиётлар, тадқиқот ишларининг деярли барчасида (масалан, Қ.Йўлдошев, М.Мирқосимова, С.Матчонов ва бошқалар) асар қаҳрамонларини ўрганиш хусусида сўз юритилиб келмоқда. Шунинг учун улардан ижодий фойдаланган ҳолда русийзабон ўқувчи (талаба)ларнинг асар қаҳрамонлари фазилятларини англаш хусусиятларини ёритиш имкониятлари катта. Лекин биз тилга олмоқчи бўлган масалани бутун қамрови билан кўрмоқчи эмасмиз. Чунки бу масалага махсус тарзда атрофлича тўхталиш тадқиқот ишимизнинг асосий мақсад ва вазифалари сирасига кирмайди.

Шахснинг ахлоқий, интеллектуал фазилятларини англаш, аниқлаш, фарқлаш, мос сўз топиб аташ, одатда, катта қийинчиликлар туғдиради. Шахснинг хислатларини очувчи сўзларни билиб олиш ҳали шу сўзлар англатган тушунчаларни билиш деган гап эмас. Айниқса, кичик ёшдаги ўқувчиларнинг бундай сўз бойлиги чегараланган. Қолаверса, мактабда бундай тушунчалар махсус ўрганилмайди ҳам. Ўқувчи асар қаҳрамонининг фазиляти мисолида шу асар муносабати билан хислат билдирувчи тушунчадан хабар топади. Русийзабон ўқувчига асар қаҳрамонининг фазилятини айтиб тегишли сўзни тўғридан-тўғри аташ, талаффузини машқ қилдириш, уни ёд олдириш мумкин. Ҳатто ўқув матнига, асар ҳақидаги мақолага (ўқитувчининг кириш ва якуний сўзига) киришиб, машқда бирор бир ўқувчи, ишчи ва бошқа киши шундай фазилятга эга деган гапни ўқитиш мумкин. Лекин бу гаплар сабаб-натижа муносабатлари орқали фаолиятга ишора қилмагани учун сўз (тушунча) шунчаки қабул қилинади, ҳис-туйғу уйғотмайди. Л.Н.Рожинанинг ҳақли равишда огоҳлантиришига кўра, “Шахснинг интеллектуал хислатларини англаб етиш катта қийинчиликлар туғдиради. Аксарият сифатларнинг моҳияти ушбу ёшдаги болалар учун унча таниш эмас. Шу сабабдан ҳам кичик ёшдаги ўқувчилар эмоционал сифатларни камдан-кам ажратадилар...”¹. “Хислатни тўғридан-тўғри аташ бола томонидан уларни қаҳрамоннинг хулқидан ёки кечинмаларидан ажратишга доир махсус уринишларни талаб этмаган ҳолда осон ўзлаштирилиши

¹ Рожина Л.Н. Психология восприятия литературного героя школьниками (II-VII классы). – Москва: Педагогика, 1977. – 53 с.

керакдай туюлади. Лекин шахснинг фазилатларини шунчаки аташ ёш китобхонга таъсир эта олмайди ва унинг ёдида қолмайди”¹. Л.Н.Рожинанинг аниқлашича, ахлоқий ва иродавий фазилатлардан шахсий гурур ҳисси, гурур, бурч ва масъулият туйғуси, сабртоқат, ўзини тута олиш, мақсад сари интилганлик тушуниш учун анча қийин бўлиб чиққан.

“Хуллас, ўқитувчи, асосан, дарсга китоб олиб кирази, болалар эса - ҳаётни! Ўқувчиларга яқинроқ туриш, уларнинг сўровларини тушуниш ва ифодалаш – ҳаётга яқинлашиш, китоб орқали болалар билан, яъни ҳаёт билан ишончли, чуқур алоқани мустаҳкамлаш демакдир”².

Ўқитувчи ўқувчиларни у ёки бу адабий қаҳрамоннинг шахс сифатидаги фазилатларини англаш сари етаклаб борар экан, уларга ушбу қаҳрамоннинг ўз хатти-ҳаракатларидан кўзлаган мотивлари ва мақсадларини чуқурроқ тушуниб олишга, қаҳрамон образини чуқурроқ ва асарда тасвирланганига мос равишда идрок этишга ёрдам бериши керак. Л.Н.Рожинанинг фикрича, “...бу нарса ўз навбатида болада адабий персонажга нисбатан янада муносиброқ муносабат ва янада тўғрироқ баҳо пайдо бўлишини таъминлайди”³.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, бугун қаҳрамоннинг онг оқими асосига қурилган асарлар ҳам яратилмоқдаки, бу асарларда қаҳрамон кўзлаган мотив ва мақсади “ички монолог”да мужассамлашади⁴. Бу ўринда Х.Н.Досмухамедовнинг қуйидаги фикри ўринли: “Қаҳрамонлардаги воқеликнинг салбий кўринишларига бўлган норозилик ўз “мен”ини англашга интилишда сезилади”⁵. Бундай асарлар ўқувчиларни воқеаларни тадқиқ этишга эмас, балки инсоннинг характер хусусиятларини ўрганиш сари йўналтиради. Х.Н.Досмухамедов таҳлил ва тадқиқ этишни ақлий жараёнга мансуб деб ҳисоблар

¹ Ўша асар. 48-бет.

² Изучение литературы в 8 классе вечерной школы: Пособие для учителя. Под ред. Н.К.Семеновой. – Москва: Посвещение, 1987. – 8 с.

³ Ўша асар. 80-бет.

⁴ Жўраев Т.С. Онг оқими ва тасвирийлик (М.М.Дўст, Ф.Ҳотамов, О.Отaxon асарлари асосида): Филол.фан.номз. ... дисс.авторереферати. – Тошкент, 1994.

⁵ Досмухамедов Х.Н. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадиий тафаккурнинг янгиланиши (80-йиллар 2-ярми ва 90-йиллар аввали). Филол.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Тошкент, 1995. 9 - бет.

экан, унинг куйидаги сўзларини ҳам эътиборга олмай бўлмайди: “Ҳамонки, адабиётда инсонни янгитдан кашф этишга уриниш кучайдими, демак, фаҳм-фаросат, ақл-идрок, тафаккур-шуур фаоллашади. Бир сўз билан интеллектуал жараён чуқурлашади”¹.

Т.Т.Ирисбоевнинг тушунтиришича, “...детектив асарда қаҳрамон қиёфаси ва маънавий дунёсини тезкор воқеалар, тақдирни ҳал этувчи дақиқаларга ҳозиржавоблик ҳолатлари, саргузаштлар гирдоби, кескин ҳодисаларнинг ғалаёнли кечинмаларидан йироқ тасаввур қилиш қийин”².

Драматик асарларда эса иштирок этувчининг характери, кўз қараши, имо-ишоралари, овози ва бошқа жиҳатлари қисман ремаркалардаги ишораларда акс этади. “Ўқувчи режиссёр, мусаввир, актёрга мўлжалланадиган ана шу ремаркалардан воқеаларга берилаётган баҳони илғаб олиши, иштирок этувчини гриммлаши, кийинтириши ва ҳоказоларни ўз тасаввурида ҳосил қилиши даркор”³.

Маълумки, ўсмир ёшида *одамлар орасидаги муносабатларга* қизиқиш юзага келади. Бу даврда ижтимоий муносабатлар кечинмалар уйғотибгина қолмай, англаш ва ўйлаш предметига ҳам айланади. Лекин ўсмирлар асар қаҳрамонида юз бераётган жисмоний ва ақлий, ахлоқий ўзгаришлар туфайли ўзларида юзага келаётган кечинмаларни баъзан тушунмайдилар ёки етарлича тушуниб етмайдилар.

Русийзабон ўқувчиларнинг ўзбек тилидаги сўз бойлигида шахснинг ахлоқий, интеллектуал, иродавий фазилатларини, руҳий ҳолатини ифодаловчи лексика жуда оз. Бу сўзлар асосан ўқув матнлари орқали, баъзан мавзувий лексика таркибида ўрганилади. Шунга кўра ҳам бадиий асарни ўқиш жараёнида катта миқдордаги шу каби лексик бирликлар маъноси англабмайди, бинобарин, асардан олинган парчада бадиий образлари юзаки “идрок этилади”.

Е.Н.Ильин: “...агар ўқувчи ўзини асар қаҳрамони ўрнига қўя билса, маънавий улғайиш жараёни жадаллашади”⁴, деб таъкидлайди.

¹ Ўша асар. 11-бет

² Ирисбоев Т.Т. Ҳозирги ўзбек детектив адабиётининг тараққиёт хусусиятлари (Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асари асосида). Филол.ф.н. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 2001. 9 - бет.

³ Майорова А.В. Единство эмоционального и логического в изучении драматического произведения. – Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 1976. – 4 с.

⁴ Ильин Е.Н. “Минувших дней итоги...”. Педагогический перекресток: школа, дети, общество. – Л.: Лениздат, 1991. С. – 6.

Асар қаҳрамонлари китобхонга тенгдош бўлсалар, уни қаҳрамонларнинг бир-бирларига ёрдам беришга тайёрлиги, бир-бирига берган сўзларининг устидан чиқишга ҳаракат қилишлари, ростгўйликка интилишлари ва бошқа фазилатлари ўзига тортади, айрим салбий хислатлари уларни ранжитади, ана шу хислатларга қарши туриш туйғусини уйғотади.

Н.Д.Молдавская ҳам шу масала хусусида муҳим фактлар келтиради. “Ўқувчилар ... қаҳрамоннинг ташқи кўринишидаги, хатти-ҳаракатларидаги, шароитдаги майда тафсилотларни ажрата оладилар. Юқори синф ўқувчиларининг ҳам фикрлаш фаолиятидаги синтез жараёнлари жадал кечади. Улар матн тафсилотларини ўзаро нисбатлайдилар, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини ҳатто “кўзга яққол ташланмайдиган”, бир-бири билан ўзаро боғланмаган ҳолатда ҳам таққослай оладилар”¹.

Лекин Г.А.Петрованинг кузатишлари бу борада камчиликлар ҳам борлигини аниқлаш имконини берган. Чунончи:

1. Китобхон адабий қаҳрамонларнинг ташқи кўриниши, уларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари, фикр-ўйлари, мулоҳазалари баёнини осон ажаратади.

2. Китобхон учун характер хислатларини шунчаки аташ усулини ажратиш қийинроқдир.

3. Барча ёшдаги китобхонлар ташқи аниқланган натижалар баёнига кўра қаҳрамонларнинг тавсифини осон тушунадилар. Оз кўзга ташланадиган хатти-ҳаракатлар қийинлик билан пайқалади.

4. Қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси жўнгина ва бемалол тасвирланади, аммо китобхон ушбу ташқи қиёфа баёнидан қаҳрамоннинг характерини қийинлик билан англаб етади.

5. Адабий персонажларнинг нутқидаги ифодалилиқ хусусиятлари таҳлили қийин кечади. Китобхон қаҳрамонлар нутқининг шаклига қараганда, мазмунини осонроқ илғайди.

6. Китобхонлар персонажни тасвирлашнинг кўчма усуллари (табиат, уй-жой тасвири, бошқа персонажларнинг унинг хулқ-атворида муносабати ва ҳоказолар) аста-секинлик билан ўзлаштириб борадилар. Бунда адабий қаҳрамонларни персонажларнинг унга муносабатлари орқали тасвирлаш усулини осонроқ

¹ Петрова Г.А. Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов. Изд-во Казанского университета, 1973. – 68 с.

ажратадилар. Қаҳрамонлар тавсифини табиатни тасвирлаш ёки уй-жой шароитини тасвирлаш йўли билан тавсифлаш қийинроқ идрок этилади¹.

Асар қаҳрамони фазилатларини ўрганиш иши ўқувчини маънавий жиҳатдан бойитишига шубҳа йўқ. Лекин унинг ўз ўлчовлари борлигини ҳам унутмаслик керак. Таълим жараёнида ўқувчига асар қаҳрамонига мустақил равишда тавсиф бериш ишониб топшириб қўйилса, яъни ўқитувчи уни йўналтириб турмаса, баъзан нотўғри баҳоларини тузатиб бормаса, маънавий бойишда сусткашликка йўл қўйилади. Бу ўринда Р.В.Глинтершчикнинг қуйидаги огоҳлантиришлари ўринли: “Ўқувчи назарий (ва амалий) масалалар юзасидан юритадиган ўз мушоҳадаларида мутлақо қўрқмасдир: у ҳаёт оқимида, ижтимоий воқеликда масъул шахс сифатида деярли қатнашмайди, шунинг учун ўзини усиз яратилган дунё устидан одил ҳакам деб ҳис этади, ўз мушоҳадаларини ўзининг шахсий буюмидай ҳимоя қилади, бинобарин бу нарса унинг ўзлигини қарор топтириш шакли бўлади”².

Бу ёшда ўқувчининг фикрлаши учун “ҳамма нарсага” – “одам билиши керак бўлган ҳамма нарсага” беғараз кенг қизиқиш хос бўлади. Ўқувчида у ёки бу маълумотларнинг ҳаётий яроқлилиги нуқтаи назаридан шахсий тажрибаси ҳали мавжуд бўлмайди, саралаб ёндашиш ҳам етарли эмас. Бинобарин, ҳаётга, жамиятга, одамга тааллуқли бўлган ҳамма нарса унинг учун муҳим ва қизиқарлидир. Бу нарса ёшлардаги фикрлашнинг умумий йўналганлигидан далолат беради: “катта” ҳаётни (қаерга ўқишга киришим керак бўлади), унинг қонунларини (қандай яшашим керак бўлади) ўқиб билиш, умуман инсонни (менга ҳам татбиқан), одамларнинг муносабатларини (ўз ҳаёт тажрибам билан текшира оламан) билишни истайдилар³.

Ўқувчилар ўзбек мумтоз адабиёти асарларини ўрганаётганда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари, шахсий фазилатлари билан боғлиқ бир қатор нотаниш тушунчаларга дуч келадилар. Уларнинг асл

¹ Номи кўрсатилган китоб. 40–бет.

² Глинтершчик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - М.: Просвещение, 1974. - С. 10.

³ Ўша асар. 10-бет.

моҳияти англанмаса ёки улардаги жиддий ахлоқий-маънавий муаммоларнинг замонавий аҳамияти очиб берилмаса, улар ўқувчилар учун қизиқарли бўлмайди. Зеро, “Ўтмиш асарлари ўқувчилар учун тушунарли ва уларнинг севимли китобларига айланиши учун бугунги кунда ўқувчиларга тушунарли ва яқин “таянч” муаммолар, ҳис-туйғуларни топиб, кўрсатиб бериш керак”¹. Дарҳақиқат, ёшларнинг қувончию ташвишлари, қайғуларини умидларига туташ келадиган долзарб муаммолар кўтарилган асарлар улар онгида юксак ҳаётий принципларнинг тиниқлашувига ёрдам бера олади.

Бадий асарларнинг маълум бир қисми болалар учун махсус атаб ёзилмаган, болаларнинг тушунишларига мослаштирилмаган, бинобарин, ўсиб бораётган китобхон ўқитувчи ёрдамида “Ўзидан юқори кўтарилиши” керак.

Гап шундаки, “...ҳар бир асар “Ўзини ўқишга ўзи ўргатади”. Ўқитувчининг вазифаси – асар ўзининг тур ва хил табиатини билдирадиган номи, услубининг ўзига хослиги билан китобхонга юборадиган “сигналларни” ушлаб қолиш. Ёзувчи ҳозиржавоб китобхонга мўлжаллабгина қолмай, балки уни тарбиялайди, нимага синчиклаб қараш, нима устида ўйлаш, нимага таққослаш, қайси таассуротларга қайтиш кераклигини айтиб турган ҳолда билдирмай ва холис етаклаб боради. Фақат ёзувчининг овозини эшитиш керак, холос”².

Ҳаёт маънисини ёшлар учун ғоятда долзарбдир, у ўзига хос “дунёқарашга доир изланишлар фокуси”га айланади. Бу даврда ўқувчилар умуман ижтимоий тараққиёт йўналишлари ҳақида, хусусан ўз ҳаётининг аниқ мақсадлари тўғрисида бош қотирадилар, зеро, бу масалалар, И.С.Коннинг тушунтиришича, “илк ёшлик чоғида йирик қилиб қўйилади, бинобарин унга универсал, ҳамма учун ярай оладиган жавоб ҳам кутилади”³. Шунга кўра ҳам Н.Ф.Четверик IV-V синфларда ўқувчилар одамларнинг характер хусусиятлари ҳақида

¹ Баевский В.С. Вопросы методики воспитания литературного вкуса на уроках литературы в старших классах. - Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Москва, 1965. - 19 с.

² Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся (на уроках литературы). - Москва: Просвещение, 1988. - 72 с.

³ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 73-74 с.

амалий тажрибалар тўплашлари зарур деб ҳисоблайди¹. Маълумки, санъаткор яратаётган образлар муайян тушунчаларни (яхшилик, ёмонлик, ёвузлик,...) ҳаётгий сабоқ тариқасида тақдим этади. Ўқувчилар ана шу тушунчалар билан изчил танишиб борадилар. Бу тушунчалар юқори синфларда образларга характеристика бериш жараёнида асқотади.

Асар қаҳрамонлари ҳақида, ёзувчининг асар баёнида эгаллаган мавқеи тўғрисида гапирганда, ғоя тушунчасига кўп мурожаат этилади. Ғоя сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича тушунтирилади: ҒОЯ [а] 1. Бирор иш-ҳаракат қилиш ҳақидаги фикр, ўй; ният, мақсад... 2. Дунёқарашнинг асосий, муҳим принципи...². Асар қаҳрамонларининг ўз олдига қўйган мақсадлари ғоявий интилишларини ифода этади. Унинг фазилатлари ана шу интилишлардаги муқимликни, иккиланишларни ва бошқа ҳолатларни белгилайдиган кўрсаткичлар бўла олади. Қаҳрамоннинг дунёқарашини асар давомида ё ривож топади ёки маълум сабабларга кўра ўзгаради. Бинобарин, унинг шахсий фазилатлари, ғоявий интилишлари, дунёқарашини бир бутунликни ташкил этади.

Санъаткор воқеликни қайси мавқедан, қайси давр нуқтаи назаридан туриб идрок этса, уни шу давр ва мавқедан туриб, ўзи ўйлаганча, фикрлаганча ёритади, туйғу ва кечинмалари билан бойитади.

“Бадий асарда ёзувчи ифодалаган асосий фикр, тасвир предметига берган баҳоси “асарнинг ғояси” деб аталади”³.

Асарнинг ғоявий мазмунини тушуниш осон кечадиган жараёнлар сирасига кирмайди. Бунинг учун ўқувчи бир қатор психик босқичларни босиб ўтишга мажбур бўлади. Мутахассислар улар сирасида қуйидаги бир бутун тизимини кўзда туттади:

“1. Бирор асарни ўйлаб олишда асардан асарнинг ғоявий мазмунини очишга олиб келадиган асосий адабий образларни ажратиш зарур.

¹ Четверик Н.Ф. Особенности изучения эпических произведений в ср. школе (IV-V классы). Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Киев, 1975. – 14 с.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли. З.М.Маъруфов таҳрири остида. П. С-Ҳ. – М.: Рус тили, 1981. – 663-б.

³ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, Ўқитувчи, 1980.- 168 б. Яна қаранг: Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш, Тошкент, ЎАЖБНТ” Маркази, 2003, 61-71- бетлар.

Qur'onov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 93-98-betlar.

2. Ушбу етакчи образларнинг муҳим хусусиятларини: уларнинг хатти-ҳаракатлари, фикр-ўйлари, дунёқараши, характерини таҳлил қилиб чиқиш лозим.

3. Асарнинг етакчи, шунингдек, иккинчи даражали образларини бир-биридан ажралган ҳолда идрок этмай, балки бир-бири билан таққослаб идрок этиш даркор.

4. Гоявий мазмунини аниқлаш учун бадиий асарни ҳаёт билан, жамият олдида турган вазифалар билан қиёслаш, асарнинг тарихий аҳамиятини аниқлаш керак¹.

Шунга кўра ҳам баъзи асарларнинг гоявий мазмунини аниқлаш, англаб этиш қийин кечади. Ф.Эгамбердиеванинг фикрича, бадиий матнлар мавзуси жиҳатидан ҳам мураккаблик касб этади: “Хусусан, ватан озодлиги, халқ эркинлиги ва инсон ҳурлиги мавзусида яратилган асарларнинг айримлари умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари томонидан бирдек ўзлаштирилмайди”².

Лиро-эпик асарларда илгари сурилган мақсад авторнинг шахсий кечинмалари ва образларнинг ҳиссиётларида ўз ифодасини топади. “Бундай асарларда лиризм алоҳида ўрин тутади, чунки у насрий асарларга ҳиссиёт руҳи – гўзаллик бағишлайди”³. Шунга кўра ҳам санъат асари, шу жумладан адабиёт ҳам инсон руҳиятининг айрим томонларига – хотираси, тафаккури, хаёлот, ҳис-туйғуларига эмас, балки унинг бир бутун шахсиятига таъсир этади.

Ҳ.Каримов академик Д.С.Лихачевнинг қуйидаги фикрини ўринли келтиради: “...давр инсонни четлаб, ҳеч нарса ярата олмайди. Давр инсон ва унинг мақсади орқали таъсир омилига айланади. Бунда у ҳар кимга ҳар хил таъсир этади”⁴. Бошқача айтганда, ҳар бир асар кенг китобхонлар оммасини назарда тутиб ёзилса-да, уни тўғри

¹ Петрова Г. А. Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов. Изд-во Казанского университета, 1973. – 62 с.

² Эгамбердиева Ф. О. Адабий таълимга илғор педагогик технологияларни татбиқ этиш методикаси: Пед. фан. номз. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2005. 5- бет.

³ Орифий Ш. Мактабда лиро-эпик асарларни ўрганиш: Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. Тўлдирилган 2-нашри. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1981.4 - бет.

⁴ Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар). Филол.фан.доктори ... дисс.автореферати. – Тошкент: 1994. 3- бет.

тушуниш, муаллиф фикрларини қабул қилиш-қилмаслик, эстетик таъсирланиш хусусийлик касб этади¹.

Бугунги кунда жамиятда инсоннинг тутган ўрни беқиёс. У кўп ўқиган бўлиши керак. Маълумотларга қараганда, ҳозир ҳар 7 йилда ахборот тўлиқ янгиланиб турибди. Бу бир томондан. Иккинчи томондан -бугун ёшлар компьютерлаштириш таъсирида бадиий асар ўқимай қўйдилар.

“Методика преподавания русской литературы в национальной школе” китобида Ю.Г.Нигматулинининг қуйидаги фикри миллий адабиётни бадиий идрок этишнинг ўзига хос хусусиятини очишга ёрдам беради: “Бадиий асарни идрок этиш – бу репродуктив бадиий фикрлаш жараёнида амалга ошириладиган уни мураккаб қайта ишлашдир. Репродуктив бадиий фикрлаш деганда руҳшуносликка доир адабиётларда тавсифига миллий воқеликнинг бутун мураккаб спектри таъсир кўрсатадиган алоҳида руҳий фаолият тушунилади”². “Миллий мавқе (позиция) ҳар бир миллатнинг ахлоқий-эстетик анъаналари билан белгиланади. Айни шулар асосан алоҳида олинган шахснинг китобхонлик дидини, унинг ҳаётни образли идрок этиш тизимини, ўзга адабиётга берадиган баҳосини шакллантиради”³.

Бу жараёнларда яна бир нарсани эсда тутиш лозим бўлади. Гап шундаки, олам ҳодисаларидаги қонуниятлар қанчалик ягона ва умумий бўлмасин, уларни қабул қилиш, идрок этиш шунчалик хилма-хил ва ранг-барангдир. Бошқача айтганда, “Ҳар бир асар кенг китобхонлар оммасини назарда тутиб ёзилса-да, уни тўғри тушуниш, муаллиф фикрларини қабул қилиш-қилмаслик, эстетик таъсирланиш хусусийлик касб этади”⁴. Йирик танқидчи ва адабиётшунос О.Шарафиддиновнинг бу ҳақдаги фикрлари янада эътиборлидир: «Бу ўринда китобхоннинг роли ҳақида ҳам алоҳида гап айтиш керак.

¹ Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. 18- бет.

² Методика преподавания русской литературы в национальной школе / Под ред. М.В.Черкезовой и А.Д.Жижиной. – Л.: Просвещение, 1984. – 121 с.

³ Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 26 с

⁴ Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. 18- бет.

Бадий асар китобхон учун яратилади, унинг гўзаллиги, ундаги туйғулар, фикрлар ўқувчи қалбида акс садо бериб унинг қалбида ҳам гўзаллик туйғусини уйротса, унинг қалбидаги ҳисларни алангалатса, уларнинг қўшилишидан асарнинг таъсир кучи вужудга келади. Бироқ китобхон ҳар хил бўлади. Уларнинг баъзилари ўткир дидли, чуқур билимли бўлса, баъзилари ҳали адабиётнинг гўзалликларини тўғри пайқай олмайдиган, улардан етарли баҳра ололмайдиган бўлади. Бинобарин, санъат ва адабиётнинг тарбиявий роли, улардан максимал фойдаланиш ҳақида гапириш ўқувчининг эстетик дидини, бадий адабиётга тўғри муносабатини тарбиялаш ҳақида ҳам гапириш демакдир»¹.

Бадий асарларда санъаткор инсон руҳиятининг янги қирраларини очади, “кашф этади”, бошқача айтганда, янгилик яратади. Бу янгиликларнинг асосий қисми муайян миллатнинг оламини кўриш ва ҳис этиши билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. “Миллий мавқе (позиция) ҳар бир миллатнинг ахлоқий-эстетик анъаналари билан белгиланади. Асосан айна шу анъаналар ҳар бир шахснинг китобхонлик диди, унинг ҳаётни образли идрок этиш тизими, ўзга адабиётга берадиган баҳосини шакллантиради”². Демак, бадий адабиёт намуналари билан танишиш замирида шу адабиётга эга бўлган халқнинг миллий анъаналари, қадриятлари, бадий-эстетик олами билан ҳам танишиш демакдир. Зеро, «бадий адабиётнинг фойдалилиги асарда фақат шу бугун учун хизмат қилувчи бирон маслаҳат ёки консультациянинг мавжудлиги билан эмас, «якши одам бўл, ахлоқли бўл, одобли бўл» деган қуруқ насиҳатлар билан эмас, балки ҳар қандай асарнинг онгимизга ва қалбимизга берадиган озиғи билан, дунё ҳақидаги билимларимизни бойитиши, маънавий дунёимизни кенгайтириши, гўзаллик туйғусини ўткирлаштириши, ҳисларимизни тарбиялаши билан ўлчанади»³.

Адабиётнинг миллийлиги фақат шу миллатгагина хос бўлган дунёқараш, оламини кўриш, шу миллатга мансуб воқеа-ҳодисалар ҳақидагина гапириш дегани эмас. Бу ерда миллийлик ва умуминсо-

⁵ Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Адабий-танқидий мақолалар. – Т.: 1979. – 21 б.

¹ Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 26 с.

² Ўша асар. 20-21 – бетлар.

нийлик тушунчаларининг яхлитлиги ҳам мавжуддир. «Чинакам санъаткор нима ҳақида ёзишидан қатъий назар, - у маънавий муаммоларни бадий тадқиқ этадими, ўзининг қалб қаърларига нигоҳ ташлайдими, ишқ-муҳаббат ҳақида ёзадими ... - ўзи бадий тасвир ва тадқиқ предмети сифатида олган нарсани умуминсоний қадриятлар, эзгулик, инсонийлик нуқтаи назарларидан ёритар ва баҳолар экан, у миллий мафкурамининг шаклланишига, мустаҳкамланишига, жамият аъзолари шуурига сингишига хизмат қилаётган бўлади. Зеро, ... жамиятимизнинг шаклланаётган мафкураси умуминсоний қадриятларга ҳар жиҳатдан мувофиқдир»¹.

Умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг бадий асарларни қандай идрок этишларини назарий таҳлил қилиш ва қайта яратувчи тасаввурларини ривожлантириш шарт-шароитларини аниқлаш натижасида таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида адабий материалларни ўқиб ўрганишга доир талабаларда ҳосил қилиниши зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар қайси йўналишларда шакллантирилиши кераклигини тайин этдик, шу асосда методик хулосалар тайёрладик. Шуни ҳам эътироф этиш керакки, адабиёт ўқитиш билан боғлиқ психологик ва методик манбаларда асосан Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинганидан кейин узлуксиз таълим тизимида янги ташкил этилган ўқув муассасалари – академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги адабий таълим хусусиятлари ёритилган илмий ишлар кўп эмас. Академик лицейнинг ҳам, касб-ҳунар коллежининг ҳам I босқич талабалари ўзбек тилини, ўзбек тили машғулотлари таркибида адабий материалларни ўрганишга деярли бир хил билим, кўникма ва малакаларга эга бўлган ҳолда бошлайдилар. Ушбу икки ўқув муассасаси талабаларининг адабий тайёргарлигидаги фарқлар, таълим олишидаги динамика кўрсатилган маълумотларни учратганимиз йўқ. Психологик тадқиқотларни амалга ошириш бизнинг тадқиқот мақсадимизга кирмайди. Қолаверса, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек тили I ва II босқичлардагина ўқитилади.

Юқорида баён этилганлар бадий асарни идрок этиш жараёни ҳақида қуйидаги хулосаларни чиқариш имконини беради:

1) асарни ўқиш жараёнида билиш фаолияти орқали ундаги маълумотларни ўзлаштириш асосий мақсад бўла олмайди; ўқувчи воқеавий

¹ Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 51-52-betlar.

сюжет алоқалари (матн мазмуни) даражасида қолиб кетмаслиги, аксинча, бадиий образларни идрок этиш даражасига кўтарилиши керак;

2) асарни илк бор ўқиш пайтида унда тасвирланган образлар ўқувчининг кўз ўнгида гавдаланиб, эсда сақлаб қолинади, лекин улар ҳали тўлиқ англолмайдилар, шу боис ўқишнинг бу босқичи дастлабки идрок этиш деб номланади;

3) бадиий образнинг тўлиқ англаб олиниши учун таҳлил усули қўлланади, бунда бадиий образнинг умумлашма тавсифи очилади, дастлабки тасаввур “барқарорлаштирилади”;

4) таҳлил усулининг яширин шакли ўқувчининг ўз тасаввурига кўчган асар мазмуни асосида расм чизишидир; бунда оғзаки расм чизиш ҳам қўл келади; расм чизиш асарни чуқурроқ ўрганишга ундайдиган усул саналади, чунки ўқувчи тасвирда ноаниқ бўлиб турган жиҳатларни яна асардан қидиради;

5) бадиий матн устидаги таҳлилий ишлар натижасида нутқ ўстириш билан бирга бадиий образларни қайта яратиш жараёни кечади, бунда ўқувчи ўзи чизган расм билан асарни таққослайди, ўз муносабатини қатнаштириб мушоҳада юритади, ўз турмуш тажрибасини ишга солади, синтезлаш жараёни якунида ўқувчининг асардаги образ ҳақидаги тасаввур субъектив образ-тасаввурга айланади, унга ўқувчининг шахсий мулоҳазалари қўшилган бўлади;

6) ўқувчи фикран (хаёлан) қайта яратган бадиий образ субъектив образ-тасаввурни ўзида акс эттириб, идрок этиш жараёнининг мукамалликка эришганидан далолат беради;

7) бадиий асарни идрок этиш жараёни икки босқичли структурани ифода этиб, биринчисида бадиий образ бир бутун идрок этилади, иккинчисида аналитик-синтетик фаолият якунида образнинг умумлашган маънисини (маъно-мазмуни) қабул қилинади.

8) Китобхонлик идроки қуйидаги меъёрлар (кўрсаткичлар) асосида баҳоланади: тасаввурларнинг аниқлик даражаси; бадиий умумлашмага кириб бориш даражаси. Бунда китобхоннинг аналитик-синтетик фаолияти ҳам ҳисобга олинади: образли конкретлаштириш; образли умумлаштириш.

9) узлуксиз адабий таълим тизимида ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш лозим:

-бошланғич синф ўқувчилари ёрқин образларда таъсирланиши натижасида фактларни, воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини англаш ва баҳолашга интиладилар; образларни қайта ярата олмайдилар;

-5-7-синфлар ўқувчиларида синтезлаш жараёни заиф, ҳиссиётларни назорат қилиш ўз тақомилига етмаган, асар қаҳрамонига нисбатан ҳис-туйғуларида субъективлик кучли бўлади; бу даврда бадиий образларни қайта яратиш малакаси ҳам етарлича шаклланмайди.

1.2. Уздуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўрганишнинг бугунги ҳолати

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарс(машғулот)лари таркибида адабий материалларни ўрганиш ишини рўёбга чиқарувчилар ўзбек тили ўқитувчиларидир. Даставвал уларнинг ўзбек адабиёти ва уни ўқитиш методикаси бўйича методик тайёргарлиги хусусида бир-икки оғиз сўз айтиш жоиз кўринади, чунки кўп нарса адабий таълимни амалга оширувчиларнинг билими ва маҳоратига боғлиқдир. Бугунги кунда ўзбек тили ўқитувчилари таянч маълумотига кўра турли соҳа кишилариқдирлар. Булар ўзбек мактабларида она тили ва адабиёт ўқитувчилари, рус гуруҳларида ўзбек тили ихтисослиги бўйича олий маълумот олган ўқитувчилар, чет тили ўқитувчилари, ўзбек мактабларида рус тили ўқитувчилари. Айтиш мумкинки, айрим ўзбек тили ўқитувчиларининг адабиёт ўқитиш методикасидан махсус тайёргарлиги йўқ. Уларнинг яна бир қисми ўзбек адабиёти назариясидан, ўзбек адабиёти намуналаридан, адабиёт ўқитишнинг шакл, восита ҳамда усулларидан қисмангина хабардор.

Шубҳа йўқки, ўзбек мактабларида она тили ва адабиёт ўқитувчилари ўзбек адабиётининг назарий масалаларидан, адабий материалларни ўқитиш методикасидан хабардор мутахассислар саналдилар. Рус гуруҳларида ўзбек тили ихтисослиги бўйича олий маълумот олган ўқитувчилар адабиёт ўқитиш методикаси бўйича муайян тайёргарлик кўрадилар. Чет тили ўқитувчилари на ўзбек адабиёти назариясидан, на ўзбек адабиёти, умуман адабиёт ўқитиш методикасидан маълумотга эга бўлмаган мутахассислар сирасига кирадилар.

Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларнинг она тили ва адабиёт ўқитувчилари қайси даврда олий ўқув юртини битирганларига қараб, ўша даврда шаклланган методика билан қуролланган ўқитувчилар ҳисобланадилар.

Ўқитувчи ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатиш зарур деб ҳисоблайди. Аслида ифодали ўқиш адабий матн таҳлили йўлидаги дастлабки қадамдир. Асарни ифодали ўқитмаслик унга ўқув матни сифатида қараш натижаси саналади.

Ўқитувчилар бадиий матнни сўзма-сўз ўқиб тушунтириш методидан ҳам фойдаланадилар. Бундай ўқиш ўзбек тили дарсларида кўпинча таржимали ўқиш тусини олади. Асарни сўзма-сўз ўқиб тушунтириш ўқувчиларнинг лексик ва грамматик ҳозирлиги бўш бўлган, улар матнни биринчи ўқишдаёқ мазмунини англашга олдиндан тайёрланмаган синфларда вазият тақозоси билан қўлланадиган усулдир. Бундай ўқиш чоғида асар эстетик завқ уйғота олмайди, албатта.

Ижобий ҳолат сифатида таъкидлаш лозимки, айрим ўқитувчилар бадиий матн мазмуни асосида расм солиш усулини қўллайдилар.

Адабий матн ўқилгандан кейин:

Айрим ўқитувчиларгина бадиий асарни таҳлил қилиш усулидан, эвристик суҳбатдан, қисман изланиш ёки эвристик методдан фойдаландилар. Таъкидлаш жоизки, ушбу методлар бадиий матн устида тажриба олиб боришни кўзда тутади. Демак, ўқитувчилар бу йўналишда оз ишлайдилар.

Баъзи ўқитувчилар парчага доир режа туздирадилар, образларга қиёсий тавсиф бериш устида иш олиб борадилар. Бугунги кунда ҳар бир асар қаҳрамони ўзига хос эканлиги назарда тутилганда, “образларга тавсиф” тушунчаси билан кифояланиш тўғри бўлади.

Сўровномадан адабий материалларни ўрганишда лекция ва семинар усуллари билан фойдаланувчилар кўп эмаслиги маълум бўлди.

Адабий материални ўрганишнинг энг муҳим жиҳати уни ҳаёт билан боғлашдир. Бундай тадбирни амалга оширадиган ўқитувчилар кўп эканлиги кишини қувонтиради.

Асар тили устида олиб бориладиган ўқитувчилар кўп эмас. Бу нарса аксарият мактабларда бадиий асардан келтирилган парчанинг бадиий хусусиятларини ўрганишнинг яхши аҳволда эмаслигидан далолат беради.

Ўқитувчилар асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларни ҳаётдан кўчирилган нусхадан фарқлашга ўргатиш устида иш олиб боришни акс эттирганлар; айрим ўқитувчилар ҳиссий-гимносоли идрок ва фикрлаш фаолиятига эътибор берадилар; уларнинг кўпчилиги парча устидаги ишлар якунида ўқитувчининг хулоса сўзига ўрин ажратади.

Китобхон ўқишдан уч хил мақсадни кўзлайди: 1) билиш учун ўқийди, 2) бажара олиш учун ўқийди, 3) завқ олиш учун ўқийди. Буларнинг биринчиси маърифий, иккинчиси ақлий-иродавий, учинчиси эстетик мақсадни кўзда тутлади. Қайси мақсад билан ўқиш адабий материалга боғлиқ бўлса, шу мақсадга эришув ўқувчиларнинг китобхонлигига, билим ва ёш савиясига боғлиқдир. Шубҳасиз, ўқитувчи дарсдан кўзлаган ният ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди. Биз кузатган дарсларда бирор ўқитувчи адабий матндан эстетик самара олишни режалаштирмаган. Дарснинг мақсади деб матннинг ўзигина таъкидланган: “Абдулла Қаҳҳор” матни устида ишлаш, “Ғафур Ғулом” матнини ўқиш, “Кўк конверт” матни билан ишлаш ва ҳоказо.

Аксарият ўқитувчилар матн устидаги ишларни мазмунни юзасидан саволларга жавоб олиш, мазмунини сўзлатиш билан якунлайдилар.

Хоҳ умумтаълим мактабида бўлсин, хоҳ академик лицей ва касбхунара коллежида бўлсин муаллимлар шеърларни ўқувчиларга ўқитиб, рус тилига таржима қилдирадилар. Навбатдаги бутун бир дарс шеърни ёддан айттириб сўрашга бағишланадики, бундай машғулотда эстетик самара эмас, шеърдан бешиш кузатилади. Ўқувчилар шеърни ифодасиз, бетаъсир, ғуж-ғуж талаффуз хатолари билан, баъзан чалкашликларга йўл қўйиб айтсалар ҳам, ўқитувчи кўпинча уларни тўхтатмайди, тuzатмайди ҳам. Шеър ўқиётган болага ўртоқлари кулоқ солмайди, эътибор бермайди. Бундай дарсда ўқитувчи ўқувчиларни ёмон баҳо қўйиш билан даҳшатга солади, шеърни сўраш билан кўрқитади, айни пайтда ушбу санъат асарининг завқ улашиш учун яратилганини унутиб қўяди, шоирнинг шеър ижод қилишидаги изтиробларини хаёлига келтирмайди, бинобарин, асар болалар маънавияти учун хизмат қилмайди.

Т.Ф.Курдюмова ўқитувчиларнинг иш тажрибасидаги қуйидаги камчиликларга эътиборни алоҳида қаратади:

-ўқувчиларнинг бадий асар билан дастлабки танишувини дарснинг эмоционал марказига айлантира олмаслик, уларда кечинмалар уйғота билмаслик;

-бадий асар таҳлилида ўқувчиларнинг матн билан мулоқот усулларида бир хиллик ва сўзга етарли эътибор қаратмаслик;

-асар билан танишув нима берганини таъкидловчи дарснинг ёрқин хотималанмаслиги¹.

¹ Курдюмова Т.Ф. Право выбора как гарантия творческих решений // Литература в школе. – 2004. № 12. – С. 29.

Баъзан дарсда асар бир-икки марта ўқиб чиқилгач, образлари ҳақида, уларнинг характер хусусиятлари тўғрисидаги савол-жавобларга ўтилади, лекин матнга бошқа қайтилмайди. Биз аниқлаган ушбу камчиликни В.А.Кан-Калик, В.И.Хазанларнинг қуйидаги хулосаларига уйғун келади: “Амалиётда дарснинг эстетик вазибалари ахлоқий-этик масалалар мажмуаси билан ҳамма вақт ҳам боғланавермайди. Айрим ўқитувчилар асарнинг эстетик жиҳатларига моҳирлик билан шўнғиб кетадилар, натижада ижтимоий-тарбиявий, яъни ахлоқий жиҳатларини етарли баҳоламайдилар, кенг маънода олганда дарснинг педагогик йўналганлигини эътибордан четда қолдирадилар; баъзи ўқитувчилар эса, аксинча, асарнинг бадиий қийматини очмасдан, дарсни дидактикага айлантирадилар”¹. Шунинг учун таъкидлашимиз мумкинки, адабий материалларни ўрганиш методикасини билмаслик дарсларнинг таълимий ва тарбиявий мақсадларини рўёбга чиқара олмасликдек жиддий нуқсонларга сабаб бўлади.

Т.Г.Браже методик қўлланмаларни амалиётга жорий этиш ҳақида гапириб шундай дейди: “Ўқитувчи амалий ечимлар асосига сингдирилган қонуниятлар ва принципларни англаб етган тақдирдагина методик қўлланмадан самарали фойдаланиши мумкин. Назарий анланмаган амалий ечимлар ўз ҳолича ҳамма вақт ҳам ўқитувчининг методик бойлигига органик равишда қўшилавермайди ва муваффақият келтирмайди. Агар ўқитувчи назарий позициядан туриб англаб етмаса, ҳатто бой ва қизиқарли тажриба ҳам “сандиққа тушиб кетиш” тенденциясига эга”².

Адабий материаллар устидаги ишларни ташкил этишга даъват қилинган ўзбек тили ўқитувчиси ўзбек адабиётини ҳам, рус адабиётини ҳам яхши билиши, адабиёт ўқитиш методикаси билан қуролланган бўлиши керак. Адабиёт ўқитувчиси эгаллаши лозим бўлган билим ва малакалар тавсифи Р.Келдиёровнинг тадқиқот ишида³ атрафлича ёритилган.

¹ Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1988. –С. 4.

² Браже Т.Г. Проблемы изучения русской литературы в IX классе вечерней школы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 8 с.

³ Келдиёров Р.А. Адабиёт дарслари самарадорлигини оширишнинг илмий-методик асослари (Ўқитувчи касбий-маънавий фазилатлари асосида). Пед.фан.номз. ... дисс.автореферати. - Тошкент, 2001. - 20 бет.

Ўзбек тили ўқитувчилари адабий материалларни ўқитиш ишларини ташкил этишда мавжуд манбаларга: концепция, стандарт, дастур ва дарсликларнинг методик структурасига асосланадилар. Айниқса, дарсликнинг методик структураси маълум маънода йўл кўрсаткич вазифасини бажариши мумкин, чунки дарслик қолипидан четга чиқмайдиган ўқитувчи унинг савол ва топшириқлар тизимига эргашади. Илғор иш тажрибасига эга бўлган ўқитувчиларгина мавжуд қолипдан четга чиқиб ишлаш оладилар. Лекин, ҳамонки, ўқитувчи концепция, стандарт, дастур ва дарсликлар билан иш кўрар экан, академик лицей ва касб-ҳунар коллежи учун адабий асар танлаб, ушбу матн устида мактабда қўлланадиган методика асосида иш олиб борар экан, шу ҳужжатларда қандай йўл-йўриқлар берилганини кўриб чиқиш зарурияти пайдо бўлиши турган гап.

Русийзабон ўқувчи(талаба)ларга ўзбек адабиётини ўқитиш зарурлиги дастлабки расмий ҳужжат – концепция талабидир. Дастлабки лойиҳа Р.Йўлдошев томонидан тузилган. 1992 йили лойиҳа сифатида яратилган *“Рус мактабларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш концепцияси”* лойиҳасининг иккинчи қисми¹ ўзбек адабиётини ўқитишга доир йўриқларни ифода этади. Бу ерда таъкидланишича, “Адабиёт ўқитиш қуйидаги шаклларда ва изчилликда амалга оширилади: изоҳли ўқиш, адабий ўқиш, адабиёт назарияси (тарихи). Ҳар бир босқич ўзига хос жиҳатлари билан ўзаро фарқланади, ўзига яраша иш усуллари билан ажралиб туради” (18-бет). “Бадиий асарларни ўқишга ўргатишда уларнинг табиатидан келиб чиқадиган ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинishi зарур. Образли санъат асарларини “ўқишга” ўргатиш образларни кўз олдига келтира билишга ўргатиш демакдир. Бундай ўқишдан ўқувчиларнинг тасаввури бойийди” (19-бет). “Ўқувчи ўзбек тилидаги бадиий асарни ўқиш жараёнида матн мазмунини тушунишдан ташқари уни образли идрок этмоғи керак. Ифодали ўқиш асарни образли идрок этишга ёрдам беради. Ўқувчиларни асар матнidan образларни (манзараларни, картиналарни) кўра билишга ўргатиш, уларда ички кечинмалар уйғота билишга эришиш даркор” (19-бет.) “Ўқувчиларнинг тасаввурини кенгайтиришда уларни ўзбек тилидаги бадиий тасвир усуллари билан таништириб бориш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, рус адабиётини ўрганиш жараёнида ҳосил қилин-

¹ Йўлдошев Р.А. Рус мактабларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш концепцияси (лойиҳа). - Тошкент: ЎзПФТИ, 1992. –17-21- бетлар.

ган малакалар назарда тутилмоғи лозим” (20-бет). “Дастлаб бадий асар мазмуни устида иш олиб борилади, сўнгра уни таҳлил этишга киришилади. Ўқувчининг диққати асар қаҳрамонига қаратилади. 5-синф ўқувчилари қаҳрамоннинг асосий фазилатларини кўрсатиш билан кифояланадилар. 8-синфдан бошлаб ҳикоя ёки парчадан келиб чиқиб унга кенгроқ тавсиф бериш талаб этилади” (20-бет).

Маълум бўладики, концепция лойиҳасида адабий материаллар устида олиб бориладиган ишларнинг асосий йўналишлари (асар мазмуни устида ишлаш, уни таҳлил қилиш, асар қаҳрамонига тавсиф бериш) ўз аксини топган. Бу йўналишлар қуйидагилар учун имкон беради: *асарни ифодали ўқиш ва ундан эстетик завқ олиш (кечинмалар уйғотиш); сўз асосида манзара яратиш; асарни образлик ва тил воситалари нуқтаи назаридан таҳлил қилиш; образларга тавсиф бериш; адабий-назарий тушунчаларни ўзлаштириш.*

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган “*Таълим рус тилида олиб бориладиган синф(гуруҳ)ларда ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш концепцияси*” да¹ “Ўзбек адабиёти намуналаридан фойдаланиш” деган бўлим ажратилган бўлиб, бу ерда шундай йўриқ берилади: “Таянч ва ўрта мактабларда ўзбек адабиёти материаллари изоҳли ўқиш тарзида берилади. Изоҳли ўқиш орқали бадий асардан олинган парча мазмуни ва унинг тил хусусиятлари аниқланади, матнни ифодали ўқиш ва образли идрок этиш кўникмаси шакллантирилади. Ўқувчилар тасвирланаётган воқеа ёки лавҳани, асар қаҳрамонининг фазилатларини изоҳлаб умумий тарзда фикр ифодалаш, санаш ва кўрсатишда машқ қиладилар.

Ўқувчи ўзбек тилидаги бадий асарни ифодали ўқиш жараёнида матн тузилишини тушунишдан ташқари, унинг мазмунини идрок этади. Бунда ўқувчиларни асардаги образлар (манзаралар, лавҳалар), қаҳрамонларнинг кечинмаларини тушуна билишга ўргатиш катта аҳамият касб этади”².

Кўриниб турибдики, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун ҳам асосий йўриқ саналмиш ушбу ҳужжатда адабий матнни

¹ Таълим ўзбек тилида олиб борилмайдиган синф/гуруҳларда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. – 1994. - 4-6-сон. - Б. 21-24.

² Ўша манба.

изоҳли ўқишни қўллаш, ўқувчиларнинг уни образли идрок этишларига эришиш талаб этилган. Бу талаб бугун ҳам ўз кучида.

“Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари ўзлаштириши зарур бўлган умумтаълим фанлари мазмунига қўйиладиган талаблар” да “Ўзбек тили. Давлат тили” ўқув фани бўйича ўрганиб олиши керак бўлган билим, малака ва кўникмалар сирасида қуйидагиларни ўқиш мумкин: “Ўзбекистон тарихи, миллий адабиёт намуналаридан парчаларни ўқиш, мазмунини сўзлаб бериш, ёдлаш” деган талабларини кўришимиз мумкин¹. Англаш қийин эмаски, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек адабиётидан намуналар ўрганилиши керак. Лекин ушбу намуналарнинг “мазмунини сўзлаш” талаби адабий тайёргарлик натижасини назорат этиш учун ўлчов бўла олмаслигини юқорида бадиий идрок ҳақидаги талқинларимизда кўрсатиб ўтганмиз.

Бундан ташқари, ўрта махсус касб-ҳунар таълими босқичи учун мўлжалланган “Ўзбек тили. Давлат тили” ДТС - умумтаълим босқичи “Ўзбек тили” ДТСининг мантиқий давоми, узвий ривож бўлмоғи лозим. Ушбу ДТС лар орасидаги фарқни кўрсатиш ниятида умумтаълим босқичи талабларига назар ташлаб чиқамиз.

Таълим бошқа тилларда (аслида рус тилида) олиб бориладиган мактаблар учун яратилган “*Ўзбек тили*” *давлат таълим стандартида*² талаб этилишича, бошланғич синфларда ўқувчилар “шеърни, бадиий парчани ифодали ўқий олишлари, синфда ва синфдан ташқари ўрганилган 20-25 та шеърни ёддан айта билишлари”, “воқеа-ҳодисаларга ва асар қаҳрамонларига муносабат билдирган ҳолда тушуниб ўқишлари” (254-бет) керак бўлади; умумий ўрта таълим босқичида эса улардан қуйидагилар талаб этилади: “Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндалари, XX аср замонавий ўзбек адабиётининг йирик намояндалари, халқ кўшиқлари, ривоятлари ва латифалари. Ғазал, рубоий, дoston” (258-бет).

¹ Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001. – Б. 36-37.;

² Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. - Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. - Б. 246-261

Шунингдек, “Бадиий асарни (ёки ундан олинган парча), шеърни ифодали ўқий олишлари.

V-IX синфларда ўрганилган шеърлардан 50 га яқинини ёддан ифодали айта билишлари, ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналаридан (мақол, топишмоқ, қўшиқ, матал) айта олишлари.

Матнни тил хусусиятларини изоҳлаган ҳолда ўқишлари” (261-бет) лозим.

Кўриниб турибдики, мазкур ДТС да асарни ўқиш, унда баён этилган воқеа-ҳодисаларга муносабат билдириш, ўзбек адабиётининг йирик намояндаларини билиш, ўзбек адабиётига хос жанрлар (ғазал, рубой, дoston) билан танишиш, адабий асарлардан намуналар айта олиш, асарнинг тил хусусиятларини изоҳлашдан иборат талаблар ўз аксини топган. Лекин булар ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини ошира бориш учун кифоя қилмайди. Бизнингча, ДТС талабларининг таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда адабий материалларни ўрганишга доир қисмида бадиий идрок, бадиий образ устидаги ишлар, асар таҳлили масалалари етарли акс этмай қолган.

Таълим бошқа тилларда (аслида рус тилида – Р.Н.) олиб бориладиган мактаблар учун яратилган “Ўзбек тили” давлат таълим стандарти билан бир вақтда, бир ҳужжатнинг ўзида таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун яратилган *“Ўзбек адабиёти” давлат таълим стандарти*¹ ҳам эълон қилинган. Эндиликда ушбу стандарт таълим ўзбек ва рус тилларидан бошқа тилларда олиб бориладиган таълим муассасаларида ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини меъёрлаши керак. Унда “таълим бошқа тилларда олиб бориладиган таълим муассасаларида ўзбек адабиётини ўқитишнинг мақсади *маънавий дунёси бой, ўзбек халқининг ахлоқий қадриятларини биладиган, шу боис, ўзбекларни чуқурроқ англайдиган қалби уйғоқ ўзбекистонликни тарбиялашдир*”², деб белгиланган. Стандартта таъкидланишича, “V-VII синфларда ўзбек адабиётига доир материаллар “Ўзбек тили ва адабиёти” дарслиги таркибида берилиши ва алоҳида соатларда ўрганилиши зарур”, “Тавсия этилган ма-

¹ Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. - Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. - Б. 158-163

² Ўша асар. 158-бет

териаллар *изоҳли ўқиш* (курсив – Р.Н.ники) шаклида ўрганилади”; ўқувчи “ўзбек ва ўз адабиёти намуналарини таққослаб, икки халқнинг борлиқни англаши ва бадий тасвирлашидаги ўзига хосликларни илғаб олади”¹.

Ушбу стандартда таълим бошқа тилларда олиб бориладиган умумий ўрта мактаб битирувчисининг билими, кўникма ва малакаларига нисбатан куйидаги талаблар ҳам белгиланган:

“Асарни идрок этиши ва таҳлил қилишига доир: бадий асар намуналарини ифодали ўқий олиши; дostonлар қаҳрамонлари ҳақида мулоҳаза юрита билиши; латифалардаги *Афанди образига* муносабат билдириш ва ўз халқи оғзаки ижоди қаҳрамони билан таққослашни уддалаш; луғат ёрдамида таҳлил қилинган асарларнинг мазмунига (бу ҳам кўпроқ мумтоз асарларга нисбатан қўлланади); шунингдек, ўрганилган ғазални луғат ёрдамида ўқиб, мазмунига қисқача муносабат билдира олиши (ўрганилган эмас, ўрганилаётган ғазал); ўқилган асарларга таянган ҳолда *ўзбек халқига хос бўлган эстетик-психологик хусусиятларни* ажратиш ва ўз халқи хусусиятлари билан таққослаш; ўрганилган бадий *асар образларига* оғзаки ва ёзма таъриф бериш; ўрганилган ғазални луғат ёрдамида байтма-байт ўқиб, таҳлил қилиш; ўрганилган мумтоз адабиёт намуналари қаҳрамонларига ёзма ва оғзаки тавсиф бериш; ғазални ўз тушунчаси доирасида мустақил шарҳлай олиши; ғазаллардаги *инсоний ва илоҳий муҳаббат талқинини* ажратиб, улардаги ошиқ-маъшуқа образларини таққослай олиш; ўрганилган асарлар юзасидан содда ва мураккаб режалар тузиш ҳамда иншо ёза олиш; ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш мобайнида ўзбекларнинг *миллий тафаккурига* хос бўлган жиҳатларни илғай олиш; ҳозирги замон ўзбек адабиётидаги адабий турлар, жанрлар ва адабий тушунчалар дефинициясини билиши ҳамда китобхонлик амалиётида қўллай олиш; ўрганилган асарнинг зарур жиҳатини очиб берувчи унсурларни топа олиш; замонавий адабий қаҳрамонларнинг хусусиятларини оча олиш;

Адабиёт назариясига оид маълумотларга доир: эртак, мақол, топишмоқ, тез айтиш ва ҳикмат каби атамалар моҳиятини билиш, уларни бир-биридан ажрата олиш; ўрганилган ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарига нисбатан ўз халқи ижодидаги мазмунан мос келадиган намуналарни айта олиш ва уларга муносабат билдира

¹ Ўша асар. 158-бет.

олиш; замонавий ўзбек адабиёти жанрларини билиш ва ўз адабиёти билан таққослай олиш; *ўзбек халқ қўшиқлари, ривоятлари* ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўлиш ва улардан намуналар айта олиш; *ўз халқи қўшиқлари* билан таққослаб, ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсата олиш; **рубий** жанри хусусиятлари ҳақида маълумот бера олиш ва ўз адабиёти билан таққослаш; **туюқ, қитъа, ғазал, дoston** тушунчалари фақат Шарқ адабиётига хос эканлигини билиш ва ўз адабиёти тушунчалари билан таққослай олиш; ўзбек мумтоз адабиётининг шоҳ жанри - **ғазал** ҳақида фикр айта олиш; мумтоз ва замонавий ўзбек адабиётига хос бўлган адабий жанрларни фарқлай олиши, уларни ўз адабиёти жанрлари билан таққослай олиши (юқориди шу каби талаб бор эди, яъни такрор);

Амалий малакалар: 5-6 бадий матнни ёддан айта олиш; ўзбекча **тез айтишлардан** талаб даражасида (нафас олмасдан ким кўп айта олиш) 6-8 тасини айта олиш; ўзбек адабиётига ҳурмат билан қарайдиган ва мустақил равишда ўзбекча бадий асарлар ўқийдиган бўлиш; мумтоз асарлар учун тузилган **луғатлардан** фойдалана олиш; бунга унча зарурият бўлмайди, чунки мумтоз асарлар бу даражада ўрганилмайди – Р.Н.); матн юзасидан саволларга жавоб бера олиш *мақсадга мувофиқдир*”¹.

Эслатиш жоизки, “ўзбек классик адабиёти жанрлари (дoston, шеърий ҳикоя, “саёҳатнома”лар) ва улардаги вазн, қофияланиш системаси, сюжет, композиция каби назарий масалалар ўргатилиши натижасида ўқувчиларнинг адабиёт ҳақидаги билим доираси янада кенгайтирилади”².

Демак, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар ўқувчилари ўзбек халқ оғзаки ижодидан намуналар (ўзбек халқ қўшиқлари, ривоятлари, эртақ, мақол, топишмоқ, тез айтиш ва ҳикмат, латифалар, бизнингча, энг мураккаби – дostonлар) билан, ўзбек мумтоз адабиёти асарларидан намуналар (туюқ, қитъа, ғазал, дoston) билан танишишлари кераклиги йўриқнинг минимал талабларига кирган. Бу ўринда адабий материалларни ўқиб-ўрганиш билан боғлиқ эгаллана

¹ Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. - Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. - Б. 159-161

² Аҳмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш: Адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. 4- бет.

диган билимлар, кўникма ва малакалар сираси ҳам максимал даражада кўрсатилган деб ҳисоблаш мумкин. Масалан, ўрганилган мумтоз адабиёт намуналари қаҳрамонларига ёзма ва оғзаки тавсиф бера олиши; ғазални ўз тушунчаси доирасида мустақил шарҳлай олиши; ғазаллардаги инсоний ва илоҳий муҳаббат талқинини ажрата олиши, улардаги ошиқ-маъшуқа образларини таққослай олиши; ўрганилган асарлар юзасидан иншо ёза олиши ва бошқалар. Кўриниб турибдики, бу талаблар ўзбек мактабларининг ўқувчилари эгаллаши лозим бўлган талабларга яқин туради. Бинобарин, таълим ўзбек ва рус тилларидан бошқа тилларда олиб бориладиган таълим муассасаларида ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини меъёрлаш учун мўлжалланган “Ўзбек адабиёти” ДТС шу таълим муассасалари ўқувчилари имкониятига мос келади. Лекин улар русийзабон ўқувчиларга нисбатан максимал даража ҳам, минимал даража ҳам бўла олмайди. Чунки адабий материаллар ўзбек тили дарслари таркибидагина ўрганилади. Ўқув режасида русийзабон ўқувчиларнинг бу даражада адабий тайёргарликка эга бўлишларини таъминлаши мумкин бўлган махсус адабиёт дарслари кўзда тутилмаган.

Бизнингча, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун мўлжалланган “Ўзбек тили” ДТС талабларини таълим рус тилида ва рус тилидан бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун яратилган ДТС лар асосида узлуксизлик ва узвийликка амал қилган ҳолда такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Миллий мактабларда рус адабиётини ўқитишнинг умумий масалалари, рус бўлмаганлар учун дарслик яратиш амалиёти А.А.Липаев, К.В.Мальцева, Е.Ф.Инфантьев, Л.А.Шейман ва бошқалар томонидан ёритилган. Бу ишларда дарсликларнинг таркибий компонентлари белгиланган: бадий матнлардан ташқари ўқув мақолалари, турли хил луғатлар, кенг тармоқланган савол ва топшириқлар тизими ва б.; бунда қуйидаги асосий принципларга риоя этиш тавия қилинган: адабий асарларни чуқур ўйлаб текстуал ўрганиш, ўрганишнинг тарбиявий йўналганлиги, ўқув фанининг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиш.

Бугунги кунда узлуксиз ўзбек тили таълими тизимида адабий материалларни ўрганиш қай аҳволда эканлигининг дастлабки кўрсаткичи “Ўзбек тили” дарсликларида берилган парчалар ва шу парчалар юзасидан ўз ифодасини топган методик структурада, хусусан, савол ва топшириқларида яққол намоён бўлади.

Амалдаги 7-синф “Ўзбек тили” дарслигида¹ адабий материалдан аввал “адабий ўқиш”га доир шартли белги қўйилган (доира ичида китоб).

Адабий материалдан кейин дастлаб луғат жойлаштирилган. Бу ерда 7 тадан 17 тагача сўзнинг русча таржимаси берилган. Масалан, Х.Тўхтабоевнинг “Сариқ девни миниб” романидан келтирилган парча юзасидан 8 та сўз, П.Қодировнинг “Кийик пойлаган қоплон” ҳикоясига 17 сўздан иборат луғат илова қилинган. Бизнингча, матнга доир луғатлар тўлиқ эмас. (Бу масалага кузатирилган дарслар, айрим назорат ишлари муносабати билан яна қайтамиз.)

Адабий асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқлар асосан мазмун устида ишлашга қаратилган. Зулфиянинг “Мактаб очилди” шеъри бўйича саволлар ичида биринчиси (Янги мактаб нима билан қиёсланади, ўқувчилар-чи?) тасвирий воситага (нурли бешик) эътиборни қаратади. Эътиборга молик ушбу усул ривожлантирилмайди, кейинги матнларда давом эттирилмайди.

Ғ.Фуломнинг “Билиб қўйки, сени Ватан кутади” шеъри юзасидан берилган биринчи савол (Шоир “Сени Ватан кутади” деган жумласи билан нима демоқчи?) мушоҳадага, иккинчиси (Шеър сизга ёқдими?) эстетик баҳо беришга, учинчиси (Ғафур Фуломнинг яна қандай асарларини биласиз?) синфдан ташқари ўқилган асарларни эслашга ундайди.

Маълум бўладики, дарсликларда адабий материал юзасидан тавсия қилинган савол ва топшириқлар ўқитувчиларни ҳам, ўқувчиларни ҳам бадиий образлар устида етарли даражада иш олиб бориш сари даъват этмайди. Асосан асар мазмунини ўзлаштириш, шу асосда нутқ ўстириш, гоҳида ифодали ўқиш, онда-сонда тасвирий воситаларни (ўхшатиш) аниқлаш тавсифидаги иш турларини кўзда тутаяди. Шубҳасиз, узлуксиз адабий таълимни булар сира ҳам қондира олмайди. Савол ва топшириқлар тизимини қайта ишлаб чиқиш талаб этилади.

Дарсликларнинг методик структурасига қараганда, ўзбек тили дарслари таркибида адабий материалларни ўқиб-ўрганиш методикасини жорий этиш учун йўналиш бериши мумкин бўлган савол ва

¹ Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M., O‘zbek tili. Ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. - T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005.

топшириқлар асосан бадий матн мазмунини ўзлаштириш атрофидаги иш турларини тақозо этади, холос.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 10-синф “Ўзбек тили” дарслигида¹ адабий материалларни асосан шеърий асарлар ташкил этади. Насрий асарлар оз. Чунончи, Ў.Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” асаридан парча (“Қарз”), Ғ.Абдуллаевнинг “Нон” асари берилган, холос. Бири 0,7 бет, иккинчиси 0,3 бет ҳажмда. Эртақларнинг ҳам ҳажми кичик.

Дарсликда шеърий асарлар юзасидан асосан ифодали ўқиш, мазмунини сўзлаб бериш, ёд олиш каби топшириқлар тавсия қилинган. Баъзи ўринларда шеърий парчага сарлавҳа топиш сўралган.

Насрий асарларни ўқиб рус тилига таржима қилиш талаб этилган. Бундан ташқари, тестлар берилган бўлиб, улар асарнинг мавзуси, мазмунини аниқлаш кўзда тутилган. Шунинг ҳам эслатиш жоизки, биргина “Қарз” матни бўйича ҳам тестлар, ҳам саволлар, ҳам топшириқлар (4 та топшириқ) тавсия этилган. Топшириқларнинг биринчисидан асарнинг асосий воясини ифодалаш, иккинчисидан “Болаларнинг катталардек фикрлаши яхшими?” гапи юзасидан фикр билдириш, учинчисидан парчадаги каби воқеани учратган-учратмаганлигини айтиш, тўртинчисидан одоб-ахлоқ, сахийлик ва бахиллик ҳақидаги ҳикматларни изоҳлаш ва уларни ёд олиш вазифаси берилади. Бу ўринда бир асардан келтирилган парча асосида таҳлилнинг барча кўринишларини амалга ошириш мақсади қўйилган. Бу ҳолат адабий материалларни ўрганишдаги маромни бузишга олиб боради. Бундай пайтларда профессор Б.Тўхлиевнинг қуйидаги сўзлари қоида сифатида олиниши зарур: “Агар битта асарнинг барча жиҳатларини қамраб оладиган таҳлилни амалга оширмақчи бўлсак, бунинг умуман мумкин бўлмаслигини тасаввур этишимиз қийин бўлмайди... у фойдадан кўра кўпроқ зарар” келтиради². Айниқса, ўзбек тили машғулоти таркибида бир асарга бир ёки икки ўқув соати тўлиқ ажратилган тақдирда ҳам бундай таҳлилни амалга ошириш мумкин эмас. Чунки матнни ўқиб тушуниш, уни ифодали ўқиш жараёнининг ўзи дарснинг кўп вақ-

¹ Тўхтамирзаев М. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 10-синфи учун дарслик. – Т.: Билим, 2004. – 208 бет.

² Тўхлиев Б. Бадий асар таҳлили // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. 1-қисм. – Тошкент: ТДПУ, 2006. 3-бет.

тини олади. Асарнинг бир жиҳати билан боғлиқ таҳлилни охирига етказмай иккинчи, учинчи ва бошқа томонларига ўтиш берилаётган билим, ҳосил қилинаётган кўникма ва малакалар сифатига салбий таъсир кўрсатади.

Амалдаги 11-синф “Ўзбек тили” дарслигида¹ ҳам асосан шеърий асарлар берилган. Уларга доир савол ва топшириқлар 10-синф дарслигидаги кабидир. Халқ оғзаки ижоди асарларидан эртақлар, ҳикматлар келтирилган. “Яхшидан боғ қолади” матни 1 бетлик. Ушбу матн бўйича мазмунини сўзлаб бериш, нотаниш сўзларни аниқлаш, матн мазмунини очувчи саволларга диалогик тарзда жавоб бериш топшириқлари тавсия қилинган.

Р.Расулов, А.Миразизовларнинг ўрта махсус касб-ҳунар таълими муассасаларининг таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гуруҳлари учун тайёрланган ўқув қўлланма шу кунларда нашрдан чиқди¹. Унда ўзбек адабиёти намояндаларидан Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Гулханий, Абдулла Авлоний, Зулфия, Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуф, Ҳалима Худойбердиевалар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилган бўлиб, таржимаи ҳолдан кейин, асосан, “Матнни ўқинг”, “Матн мазмунини айтиб беринг”, “Матнни ўқинг ва рус тилига таржима қилинг” деган топшириқлар берилган. Қўлланмада шеърий асарлардан А. Ориповнинг “Ўзбекистоним, сенга” ва С. Солиевнинг “Устоз” шеъри ўрин олгани ҳолда насрий асардан бирор-та парча келтирилмаган.

А.Рафиев ва бошқа муаллифлар томонидан яратилган касб-ҳунар коллежларининг рус гуруҳлари учун “Ўзбек тили” ўқув қўлланмаси³ ҳам янги нашрлардан бири ҳисобланади. Бу қўлланма амалдаги дастур асосида яратилган⁴ бўлиб, унда адабий мате-

¹ Rafiyev A. O‘zbek tili. Ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 11-sinf uchun darslik. Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.

² Rasulov R., Mirazizov A. O‘zbek tili. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2006.

³ Rafiyev A. va boshqalar. O‘zbek tili. Kasb-hunar kollejlarning rus guruhlari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent: Ilm Ziyo, 2006.

⁴ Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001. – Б. 36-37.; Номи тилга олинган китоб, 168-184-бетлар.

риалларга кенг ўрин берилган. Танланган шеърий асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқларнинг аксарият қисми грамматик материалларни ўзлаштиришга йўналтирилган. Иқтидорли талабалар билан ишлаш ва мавзуларни чуқурлаштириб ўрганиш учун берилган адабий материаллар “Илова”да берилган. Чунки дастурда бу асарлар кўрсатилмаган. Танланган шеърий ва насрий асарлардан, адиб ҳаёти ва ижоди юзасидан берилган маълумотлардан, касбга йўналтирувчи матнлардан ўқитувчи ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларидан келиб чиқиб қўшимча материал сифатида фойдаланиши мумкин.

“Ўзбек тили” дарсликлари ва дастурлари таҳлилидан аён бўладики, таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек тилидаги адабий материалларни ўрганиш таълим мазмуни нуқтаи назаридан умуман қониқарли аҳволда эмас.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарс (машғулот)лари таркибида адабий материалларни бадиий-эстетик жиҳатдан ўрганиш сари ундаши мумкин бўлган ўқув фани концепцияси, ДТСи, дастурлари мавжуд. Ўзбек тили ўқитувчиси ана шу ҳужжатлар талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзи мустақил изланиш натижасида адабий таълимга монанд қўшимча иш турлари, савол ва топшириқлардан фойдаланиши мумкин.

Мавжуд шароитларда ўзбек тили ўқитувчиси адабий материал устида ишлашга доир методик тавсияларни “Ўқитувчи китоби”дан олиши мумкин эди. Лекин 6-синф учун ҳозирланган “Ўқитувчи китоби”да¹ “адабий ўқиш” тушунчаси остида оддий ўқув матни юзасидан бажариладиган иш турлари тилга олинган, холос. Бу ерда куйидаги мазмунда тавсия берилади:

“Адабий ўқиш дарсларида ўтган тил дарси мавзусига мос равишда танланган ўқиш материалининг устида ишлаш мақсадлари кўзда тутилиши тушунтирилади:

-ўзбек тилидаги матнни талаффуз қонун-қоидаларига риоя қилган ҳолда матнни тўғри, ифодали ўқишга ўрганиш;

-матндаги янги сўзларни тушуниб олиш ва ўзлаштириш ҳисобига сўз бойлигини ошириш;

¹ Tolipova R. O'zbek tili. O'qituvchi uchun qo'llanma. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005.

-керак бўлса, луғат асосида матндаги материал мазмунига тушуниш, берилган саволларга жавоб бўладиган керакли материални ажрата олиш;

-матндаги қаҳрамонлар, уларнинг хатти-ҳаракатини тўғри баҳолаш, улар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини ифодалаш, яъни матн асосида фикр ифодалашни ўрганиш” (31-бет).

Бу ерда ўқувчиларни адабий матн мазмунини тушунишга тайёрлаш мақсадида унутилган кўплаб сўзларни олдиндан такрорлаш, айрим сўз ва сўз бирикмаларига изоҳ бериш, бадиий матнни идрок этишни таъминлаш, асар таҳлили каби талай иш турлари эътибордан четда қолган. Лекин мазкур “Ўқитувчи китоби”да “Мавзуга кириш” рукни остида ўқитувчининг кириш сўзи тавсия қилинганлиги мақтовга лойиқ. Масалан, “Навойнинг дўсти” матни бўйича куйидаги кириш сўзини ўқиймиз: ўқитувчи “бугун буюк ўзбек мутафаккири ва шоир, ўзбек халқининг буюк аждоди Алишер Навоий ҳаётидан бир лавҳани ўрганилиши ҳақида гапиради. XV асрда яшаб ижод қилган Алишер Навоий нафақат шоир, балки тилшунос олим ва жамоат арбоби бўлган. Болаликдан бирга ўсган дўсти Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган даврда унинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакатда адолат ва фаровонлик ўрнатиш ишида катта ҳисса қўшганлигини айтади. Бугун ўрганиладиган парча эса Навоийнинг яқин дўсти Паҳлавон Муҳаммад ҳақида эканлиги ҳақида гапиради” (47-бет). Қўлланмада яна бирмунча маъқулроқ гап айтилган: “Ўқитувчи “Навой ва Паҳлавон Муҳаммад” ҳикоятини ўқиб, бу ҳикоят юзасидан дарсликда берилган луғатга қўшимча сўзларни хаттахтага ёзади. Ўқувчилар бу сўзларни луғат дафтарларига кўчириб оладилар”. Лекин сўзларни кўчириш дарс вақтини беҳуда сарфлашга олиб келади. Бу ўринда техник воситалардан фойдаланиш зарурияти кўпроқдир.

“Сўзловчи ёмғир” шеърини ўрганиш муносабати билан берилган “Мавзуга кириш”да тасвирий воситалар устида ишлаш кўзда тутилади: “...ўқитувчи ўтган тил дарсида табиат ҳодисаларини тасвирлашни ўрганганлари, шу жумладан, бадиий асарларда истиора (метафора) ҳамда жонлантириш ҳақида тушунчага эга бўлганликларини эслатади...”. Шеър бўйича ўтилганларни мустаҳкамлашда унда қандай ўхшатиш ва жонлантиришлар қўлланганлигини айтишга доир топшириқлар берилган. (53-бет).

8-синф учун тайёрланган “Ўқитувчи китоби” нинг “Сўзбоши” қисмида матнларни ўқув ва бадиийга ажратиш кўзда тутилмаган

ҳолда ифодали ўқиш, мазмунини қайта ҳикоя қилиш каби иш турлари тавсия қилинган¹.

Шундай қилиб, таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар учун ўзбек тилидан яратилган концепция, стандарт, ўқув дастури, дарсликлар, методик қўлланмаларда адабий материалларни ўрганиш юзасидан қандай йўриқлар баён этилгани, талаблар қўйилгани, тавсиялар берилгани, қандай методик структура ҳавола этилганини таъкидлаб, буларнинг етарли ёки етарли эмаслигини кўрсатиб ўтдик. Авваламбор, ушбу ашёлар қайси принципларга амал қилиб яратилиши кераклиги Қ.Хусанбоевнинг номзодлик диссертациясида атрофлича ёритилган. Қолаверса, йўриқлар, талаблар, тавсиялар, методик структура кабиларнинг қандай бўлиши зарурлиги масаласини адабий материалларни ўрганиш методикасини бир қадар ишлаб чиқмасдан туриб ҳал қилиш мумкин эмас.

Русийзабон ўқувчига уч хил қийинчилик туғилади: миллий реалиялар, тасвирнинг бадиий усуллари, тил.

Русийзабон ўқувчиларнинг ўзбек тилидаги сўз бойлиги, гап тузиш малакалари аксарият синф(гурӯх)ларда талаб даражасида эмас. Бундай пайтларда улар адабий материалнинг мазмунини бир ўқишда керагича тушуна олмасликлари намоён бўлмоқда.

Р.Йўлдошев ва бошқалар муаллифлигидаги 8-синф “Ўзбек тили” дарслигида² келтирилган адабий материалларни ўрганишга бағишланган дарсларни кузатишдан маълум бўлишича, ўқувчилар матн мазмунини тушунишда катта қийинчиликларга дуч келадилар. Уч-тўрт русийзабон ўқувчининг вазифани уддалаганини ҳисобга олмаганда бу қийинчиликлар талай сўзларнинг маъноларини билмаслик, қатор гапларнинг мазмунини тушунмасликда намоён бўлди. Бир қатор сўзлар, миллий маънавият билан боғлиқ тушунчалар матнга доир луғатдан ҳам, дарслик охиридаги “Ўзбекча-русча луғат”дан ҳам жой олмагани ўқувчилар учун ҳам, ўқитувчи учун ҳам мушкулликлар келтириб чиқарди. Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасидан келтирилган парча (“Гилампайпоқ”) 2 саҳифа-

¹ Muhitdinova X., Ikromova N.T. O'qituvchi kitobi. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 8-sinfi uchun o'quv-uslubiy qo'llanma. - T.: Ilm-Ziyo, 2004. 7- bet.

² Йўлдошев Р., Тўхтамирзаев М., Рихсиева М., Ниёзметова Р. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. - Т.: Ўқитувчи, 2000.

дан сал кўпроқ бўлгани ҳолда 8-синф ўқувчилари маъносини унутган жами сўзлар 40 тадан 50 тагача бўлди. Албатта, ҳар бир ўқувчи ўзи билмаган сўзни белгилаган. Шунинг учун сўралган сўзлар ҳар хил чиққан. Тўғри, бу сўзлар орасида луғат иши юқори самара билан ташкил этилмаганлиги сабабли унутилганлари ҳам кўп. Лекин луғатда *кавишандоз*, *сарпойчанг* каби сўзлар, айниқса, таржима қилиш қийин бўлган тақлидий сўзлар, айрим равишлар (қув-қув, хиша, эс-эс, вира-шира), тақлидий сўзлардан ясалган феъллар (чирқиллаб, милтираб, типирчиламоқ, пиқиллаб) ўз аксини топмаган. Булар ҳам, хусусан, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ифода этадиган равишдош шаклидаги феъллар (чирқиллаб, милтираб) кўшимча мушкулликлардан далолат беради.

Ўқитувчининг топшириғи билан ўқувчи Н. “Ҳақимни беринг” парчасини рус тилига таржима қилган. Парчанинг биринчи абзацини аввал айнан келтирамыз:

Atrofni qorong'ilik bosdi. Yo'lchi jimjit ko'chada tanho aylanib yurib, boynikiga qaytdi. Odatda Mirzakarimboy o'tiradigan mehmonxonaning derazasidan chiroq yarqirar edi. Yo'lchi uy eshigini ochishi bilan ko'zlari boyning o'qraygan ko'zlari bilan uchrashdi. Lekin u loqaydlik bilan tiz cho'kdi. Ular bir-ikki daqiqa sukut qilib, bir-birlarining g'azabli ko'zlaridan ma'no qidirishdi. Mirzakarimboy yonboshdagi katta par yostiqni bir tomonga itarib tasbehni sandalga qo'ydi.

Ана шу парчани рус тилига ўгиришда ўқувчи айти қаҳрамонларнинг муносабатини нотўғри англашга сабаб бўладиган хатоларга йўл қўйган. Чунончи, у “Lekin u loqaydlik bilan tiz cho'kdi” гапидаги “лоқайдлик” сўзини ташлаб кетган, “tiz чўкди” бирикмасини рус тилида “поклонился” деб ифодалаган. Натижада Йўлчининг Мирзакаримбойнинг олдига келгандаги руҳий ҳолати нотўғри анланган. Гўё Йўлчи қўрқув остида бўлган, шунинг учун Мирзакаримбойга таъзим бажо келтирган. Аслида Йўлчи лоқайд бўлган, яъни бирор бир қўрқувни ҳис этмаган ҳолда, дадиллик билан бой ҳузурига кириб келган. Воқеанинг ривожини ана шу руҳий ҳолат билан боғлиқ равишда содир бўлган. Асосий тафсилни (лоқайдлик билан) ташлаб кетганлик, бир нотўғри таржима (tiz чўкди – поклонился) матрни хато тушунишга олиб келган.

Ўзбек тили дарсларида адабий материални фақат оддий ўқув матни сифатида қабул қилишга сабаб бўладиган омиллар кўп. Улардан бири ўқувчиларнинг ўзбек тилини, унинг лексик ва грамматик

материалларини эгаллашда дастурдаги талаблар даражасидан орқада қолаётганликларидир. Ўзбек тили дарсларида давлат таълим стандарти талабларига кўра II-IV синфларда 700, V-IX синфларда 1400 туб сўз ўрганилади. Бу сўзлар асосан оғзаки нутқда ишлатиладиган сўзлардир. Шеърлар, насрий асарлардан олинган парчалар, таржимаи ҳоллар китобий нутққа хос, услубий бўёқдор сўзларга бой. Бундай ҳолатлар ўқув юкламасининг ошириб юборилишига, ўқувчиларнинг таълимда зўриқишларига сабаб бўлади.

Таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида ўқувчи(талаба)лар ўқув матнини ўқиш ва мазмунини тушуниш, ўзлаштиришга шу даражада одатланиб қоладиларки, бадий асардан олинган парчани ҳам ўқув матни деб қабул қилдилар, ўқитувчи қўллаб келган ўқишга ўрганиш методикасидан андоза олиб, ушбу парчани ҳам ўқиб, мазмунини тушуниш ва ўзлаштириш пайида бўладилар.

Вилоят туманларида жойлашган мактабларнинг русийзабон ўқувчилари ўзбек тилини амалий билганликлари учун уларда матн мазмунини тушуниш билан боғлиқ қийинчиликлар йўқ даражада. Улар бадий матнни идрок этишга ҳам қодирлар. Бу мактабларда бадий асарлар устидаги ишларни ташкил этишда ўқитувчилар адабиёт ўқитиш методикасидан фойдаланадилар. Биринчидан, русийзабон ўқувчиларга ўзбек адабиётини ўқитишда ўзбек тили дарслари таркибида адабий материалларни ўрганиш методикасига мурожаат этиш керак, иккинчидан, бу жараёнда ўқувчиларда учрайдиган қийинчиликлар ҳисобга олинishi лозим.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар ўқувчиларининг ўзбек тилидаги бадий асарларни деярли мутолаа қилмаслиги, том маънодаги китобхон эмаслиги, уларнинг адабий таълимини тўлиғича фақат ва фақат дарсликлар имкониятларига боғлиқ қилиб қўяди. Ёшларнинг ўзбек ёзувчи ва шоирларини билишлари, уларга ўзбек халқининг атоқли адиблари сифатида эъзоз кўрсатишлари, миллий маънавиятини ўз қалбига жо этишлари ёки булардан бебаҳра қолишлари, табиийки, дастур ва дарсликларга, уларда белгиланган таълим мазмунига боғлиқ бўлади.

Методик адабиётларда, хусусан, А.А.Абдуллина, Глинтершчик, Н.Д.Молдавская, Қ.Йўлдошев, Т.Бобоев, М.Мирқосимова, С.Матчонов ва бошқа методист олимларнинг тадқиқот ишларида, методик қўлланмаларида ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигидаги баъзи аниқланган камчиликлар айтиб ўтилган.

Ўқувчи(талаба)ларга адабиёт ўқитишнинг психологик, педагогик ва методик (методологик) асослари таълим рус тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарс(машғулот)ларида адабий материалларни ўрганиш методикаси қайси йўналишларда бориши кераклиги ҳақида умумий тушунчага, хулосага келиш, айрим фаразларни илгари суриш имконини берди. Бундан ташқари, умуман мактабда адабиётни ўрганиш амалиётида шу вақтга қадар аниқланган ютуқ ва камчиликлар, ўқувчиларнинг нимага одатланганликлари ва бошқа бир қатор масалалар ойдинлашди. Шунга қарамай ана шу тўхтамлар, ютуқ ва камчиликларни кўзда тутган ҳолда, муайян нуқтаи назардан русийзабон ўқувчи(талаба)ларнинг ўзбек тилидаги адабий материалларни ўқиб ўрганишлари қай ҳолатда эканлиги таҳлиliga ўтишимиз мумкин бўлади. Бунинг муҳимлиги шундаки, ҳақиқий аҳволни билмасдан туриб уни ўнглаш, узлуксиз адабий таълимни яхшилаш, янгидан ишлаб чиқиш ва бошқа шу каби режалар хусусида фикр юритиш ноаниқликка асосланишдан бошқа нарса бўла олмайди.

Узлуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўқиб-ўрганишнинг талаб даражасида эмаслиги, бир томондан, ўзбек тили ўқитувчиларининг қўлларида методик қўлланмаларнинг йўқлиги туфайли содир бўлаётган бўлса, иккинчи томондан, дастур талабларининг дарсликларда ўз аксини етарлича топмаётганлигида, уларнинг адабий матнларни ўрганишга доир методик структураси камчиликлардан холи эмаслигида кўринади.

Ҳозиргача мавжуд бўлган дастур, дарслик ва ўқув қўлланмалари таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради:

- Ўқувчиларда билим олишга қизиқишлар уйғотувчи манба ҳеч шубҳасиз китоб, биринчи навбатда дарсликдир. Афсуски, ўзбек адабиётидан махсус дарсликнинг мавжуд эмаслиги ана шу қизиқишларнинг шаклланиши ва ривожланиши йўлидаги биринчи тўсиқ бўлиб келмоқда;

- VII-X синфлар “Ўзбек тили” дарсликларидаги бадиий материаллар (таржимаи ҳоллар, шеърӣ ва насрий асарлар ва улардан олинган парчалар) педагогик-дидактик талабларга кўпинча жавоб бермайди (лексик, грамматик мураккабликлар, “ноқулай” ибора ва грамматик конструкциялар, матнларнинг адаптация қилинмаслиги в.б.).

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда узлуксиз таълим тизимида русийзабон ўқувчи (талаба)ларга ўзбек адабиёти материаллари-

ни ўргатиш мазмунини белгилаш ва унинг методикасини ишлаб чиқишда муайян ютуқлар қўлга киритилган:

- умумий ўрта таълим босқичи учун яратилган “Ўзбек тили” дастури ва дарсликларида адабий материаллар ўз аксини топган;

- бу материалларнинг аксарият қисми сара бадиий асарлардан олинган парчалардир.

Айни пайтда концепция, стандарт, “Ўзбек тили” дастур ва дарсликлари, методик қўлланмаларида қуйидаги каби камчиликлар ҳам мавжуд:

- VIII ва IX синфлар “Ўзбек тили” дарсликларида қуйи синфлар дарсликларига қараганда адабий материалларга, айниқса, насрий асарларга эътибор камайган;

- академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун яратилган “Ўзбек тили” дастурида адабий материаллар кўрсатилмаган;

- умумтаълим мактаби ҳамда академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида адабий материалларни тақдим этишда узилишлар, такрорлар кўзга ташланади, узвийликка етарли эътибор берилмаган;

- “Ўзбек тили” дарслиklarининг методик структурасида адабий материалларни асосан илмий мақола типидagi ўқув матнларини ўқиш билан боғлиқ методика асосида ўрганиш жорий этилган, савол ва топшириқлар ҳам шунга қаратилганки, булар адабий ўқишдан йироқдир;

- русийзабон ўқувчиларга адабий материалларни ўргатиш методикаси ишланмаганлиги ўқитувчиларнинг назарий тайёргарлигида ҳам, бадиий матнларни ўрганиш дарслари самарадорлигида ҳам салбий томондан акс этмоқда;

- узлуксиз адабий таълим тизимига доир ўқув адабиётлари мажмуасида адабий материалларни ўқиб-ўрганишга доир йўл-йўриқлар деярли ўз аксини топмаган, шу боисдан “Ўзбек тили” ДТСи, дастури ва дарсликлари қайта кўриб чиқиши мақсадга мувофиқдир.

1.3. Ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни умумий ўрта таълим босқичи билан узвийликда ўрганиш мазмунини белгилаш

Бадиий асар танлашда уни ўқувчи (талаба)ларнинг идрок этиши билан боғлиқ қуйидаги муаммоларга аҳамият бериш лозим:

- бадиий асардан танланадиган парчанинг адабий таълимни амалга ошириш учун берадиган имкониятлари;

-русийзабон ўқувчи (талаба)ларнинг парча мазмунини тушунишдан ташқари уни бадиий идрок этиш имкониятлари ва хусусиятлари;

-парчани ўқиб-ўрганиш жараёнида бадиий тимсоллар, тасвирий воситалар, назарий маълумотлар устида олиб бориладиган ишлар, ахлоқий ва эстетик тарбия муаммолари;

-русийзабон ўқувчи (талаба)ларнинг ўзбекча нутқини ўстириш;

-китоб ўқиш ва унга ўқитувчи томонидан қилинадиган раҳбарлик.

Адабий материалда ҳаёт тажрибаси ўз аксини топади. Ўзбек адабиёти намуналарида ўзбек халқининг ҳаёт тажрибаси, турмуш тарзи ёритилади. Буни билмаган русийзабон талаба баъзи масалаларда ўзбекларни тушуна олмаслиги мумкин. Бу тажриба асарнинг бадиий образлари орқали китобхон қалбига ва шуурига йўл топади. Лекин IV-VI синф ўқувчилари, С.Исмамов амалга оширган кузатишларга қараганда, "...адабий асарда тасвирланган турли характердаги кишиларни мустақил равишда бир-бирдан ажрата олиш қобилиятига эга бўлолмайдилар, албатта"¹. Чунки улар бу ёшда энг яхши фазилатлар ҳақидагина дастлабки тасаввурга эга бўладилар, тавсиф билдирувчи сўзларни ҳам оз биладилар.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек адабиёти намуналаридан парчалар устида ишлаш кераклигига муносабатимиз ижобий. Бундай муносабатнинг ўз асослари бор, албатта. "Таълим ўзбек тилида олиб борилмайдиган синф(гуруҳ)ларда ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш концепцияси"нинг номи далолат бериб турганидек, умумий ўрта таълим босқичидан кейин ҳам (эндиги босқичда синф эмас, гуруҳларда) бадиий асарлардан намуналар ўрганиш иши давом эттирилади². "Ўзбек тили" давлат таълим стандартига берилган шарҳларда "нутқий коммуникатив малакани эгаллаш орқали ўзбек тилини ўргатишнинг умумтаълимий мақсадини, миллий маданиятни эгаллаш малакаси эса тарбиявий мақсадни кўзда тутаяди" дейилиб, уч хил малака изоҳланади. Бу малакаларнинг учинчиси "Адабий ўқиш ва миллий маънавият" сарлаҳаси остида тавсифланади. Стандартда

¹ Исмамов С. Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. - 2-нашри. Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1978. 7 - бет

² Таълим ўзбек тилида олиб борилмайдиган синф/гуруҳларда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. - 1994. - 4-6-сон. - Б. 21-24.

таъкидланишича, “Ўзбек адабиётининг ихчам ва гўзал намуналари, халқнинг тарихий, маданий ҳаётига хос муҳим лавҳалар, жаҳон миллий маданиятига ҳисса қўшган ўзбек халқи вакилларининг ижодий меросини ўрганиш ҳам кўзда тутилади”¹. Таълим босқичларига нисбатан олганда ва узлуксизлик ҳамда узвийлик принципига амал қилинганда буни шундай тушуниш мумкинки, адабий ўқиш ҳеч шак-шубҳасиз ўрта махсус таълим босқичида ҳам тўхтамаслиги керак.

“Ўзбекистон давлат стандарти: Ўзбекистон узлуксиз таълим стандартлари давлат тизими. ўрта махсус, касб-ҳунар таълими умумтаълим фанлари” деган ҳужжатнинг “5. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари ўзлаштириши зарур бўлган умумтаълим фанлари мазмунига қўйиладиган талаблар” қисмида ўзбек тили бўйича белгиланган талаблар орасида қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин: “Ўзбекистон тарихи, миллий адабиёт намуналаридан парчаларни ўқиш, мазмунини сўзлаб бериш, ёдлаш”². Афсуски, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг “Ўзбек тили” ўқув дастурида ўзбек адабиёти намуналаридан парчалар ўқиш ҳақида бирор сўз айтилмаган³. Шунга қарамай, давлат таълим стандартини жорий этиш кераклиги ана шу парчаларни танлаш, ўқиб ўрганиш ишларини ташкил этиш ва шу асосда ўзбек адибларининг мероси ҳақида русийзабон талабаларда тасаввур пайдо қилиш, яъни таълим мазмуни ва методларини ишлаб чиқиш долзарб, айтиш пайтда методист олимлар жиддий шуғулланмаган бир муаммо саналади.

Методика фани олдида давр билан ҳамоҳанг ўзгариб турадиган ижтимоий буюртмадан келиб чиққан ҳолда нимани, қанча, қачон ва қандай ўқитиш керак деган абадий савол туради. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги мустаҳкамланаётган, миллий маънавият, миллий истиқлол ғояси ёш авлод онгига пухта сингдирилаётган бугунги кунда таълим бошқа тилларда олиб бориладиган синф ва гуруҳларда ўрганиш учун ўзбек адабиёти намуналаридан парчалар танлаш, уларни қайси тамойиллар асосида, қай ҳажмда ажра-

¹ Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотнома-си: 1-махсус сон. - Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. - Б. 249

² Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001. - Б. 36-37.;

³ Ўша асар 168-184-бетлар.

тиш, бу парчалар устида қай тарзда ишлаш зарурлиги масалалари ўз аҳамиятини йўқотаётгани йўқ. Бадий асарлар коммуникатив мотивлар ранг-баранглиги билан кенгроқ танишиш ва ўзлаштириш учун, яъни ўзбек тилида фикр баён қилиш ва фикр алмашиш ниятларидан атрофлича хабардор бўлиш, ифодали нутқни эгаллаш учун ҳам зарур. Шунингдек, лексика, морфология ва синтаксиснинг функционал-стилистик тавсифини ўзлаштириш мақсадида ҳам юқори синфларда адабий материалларни кўпайтириш керак.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 9-10-синфлари учун рус адабиётидан бериладиган адабий таълим мазмуни қуйидагича тавсиф этилади: “а) реалистик адабиёт қисқа курси ўргатилади; б) ёзувчининг бирор асари эмас, балки ижоди ўрганилади; в) ўрганилаётган асар тарихий-адабий жараён унсури сифатида тақдим этилади, г) рус ва ўзбек адабиёти алоқалари ўрганилади, д) ёзувчилар эмас, балки ўрганиладиган замонавий аҳамиятга молик бўлган асарлар миқдори кўпайтирилади, е) билимларгина эмас, балки малакалар ҳам чуқурлаштирилади, яъни таҳлил қилинади ва иншо ёзилади; ё) таълимда техник воситалар хилма-хиллашиб бормоқда; ж) адабиёт назарияси мунгазамликда алоҳида асар билан боғланишда ўрганилмоқда”¹. Ўзбек тили дарслари таркибида ўзбек адабиётини махсус курс сифатида ўрганиш мумкин бўлмагани учун юқоридаги таълим мазмунини андоза этиб олишнинг сира ҳам иложи йўқ.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўрганиш учун мўлжаллаб ўзбек адабиёти намуналаридан парчалар танлаш иши умумий ўрта таълим мактабларида ўзбек тили ўқув фани мазмунини узвийлик тамойилига асосланган ҳолда ривожлантириш йўналишида амалга оширилади. Русийзабон ўқувчиларга ўзбек адабиётини ўқитиш мазмуни белгилаш тамойиллари, назарий негизлари томонидан тадқиқ этилган. Таълимнинг навбатдаги босқичларида ушбу тадқиқот натижаларидан фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Р.Р.Майман В.И.Водовозовнинг қуйидаги бизга ҳам мақбул бир фикрини келтиради: “...бир асарни ўрганиб бўлмасдан бошқасига ўтгандан кўра бир неча асарни асосли равишда тўлиқ ўрганган яхши;

¹ Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 44 с.

лекин меъёрни ҳам билиш керакки, бир асар билан ҳамма нарсани бир йўла тушунтиришга эришиш мумкин эмас. Агар ўқитувчи бир асар устида узоқроқ қолиб кетса, машғулот қанчалик моҳирона олиб борилмасин, ўқувчилар машғулотга бўлган қизиқишларини йўқота боришлари мумкин”¹.

Бадиий асарни она тили заминида ўрганишнинг ўзи осон эмас. Бошқа тилдаги адабиётни ўрганишда бу қийинчиликлар икки ҳисса кўпаяди. М.В.Черкезова таъкидлаганидек, “Миллий мактабларда асар танлаш ва уни ўрганиш учун илмий адабиётшунослик мезонлари, тарихий-генетик, тарихий-функционал ва қиёсий-типологик ёндашувлар бирлиги адабиётнинг факт ва ҳодисаларини кўриб чиқиш учун асос бўлади”².

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўрганиш маъқул бўлган асарлардан парчаларни танлашда нималарга эътибор бериш лозимлиги муҳим масала саналади. Бу ўринда талабанинг матни ўқишдан нимани кутаётганлигини билиш керак бўлади. Албатта, биринчи навбатда улар ўзбек халқини англаб етгиси, унинг ҳаёти, анъаналари, урф-одатлари, орзу-умидларини, интилаётган миллий истиқлол ғоясини, маънавиятини билгиси келади. Зеро, М.М.Имомкаримова тўғри тушунтириб ўтганидек, “Ҳар бир миллатнинг ўзи қадрлайдиган маданияти, тили, маросимлари ва одоб-ахлоқ нормалари, ўзига хос маданий ва маънавий қадриятлари, миллий қаҳрамонлари, таҳқирланиши асло мумкин бўлмаган урф-одатлари, удумлари, турмуш тарзи ва қон-қардошлик белгилари мавжуд”³.

Чексиз ҳаётий масалалар, улар билан боғлиқ бадиий образлар орасидан русийзабон талабаларни таништириш учун энг кераклиларини ажратиш бениҳоя катта ва масъулиятли ишдир. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун бир ўқув йилида (ўзбек тили ўқув фанига ажратилган ўқув соатларининг учдан бир қисмида) 30 атрофида (бу бизнинг тахминимиз, шунингдек, ўзбек тили ўқитувчилари билан бўлган суҳбатларда улардан олинган мулоҳазалар,

¹ Майман Р.Р. Практикум по методике преподавания литературы. Москва: Просвещение, 1985. – 63 с.

² Черкезова М.В. В поисках новых подходов к созданию учебников по литературе. На материале учебников по русской литературе для национальной школы. Литература в школе. 2006, №6, С. 23.

³ Имомкаримова М.М. Ўткир Ҳошимов асарларида миллий қадриятлар талқини. Филол.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Тошкент, 2004. 8- бет.

албатта) адабиёт намуналаридан парча ўрганиладиган бўлса, бу намуналар барча педагогик ҳамда методик талабларга жавоб бериши лозим. Зеро, машғулотларда муҳокама қилинадиган тор доирадаги масалалар ташкил этадиган кичик кўламнинг ўзи юритиладиган мушоҳадалар, ҳосил қилинадиган тасаввурлар, уйғотилажак ҳиссиётлар самарадорлигини таъминлаб беради.

Русийзабон ўқувчи(талаба)ларга ўзбек адабиёти намуналарини ўргатиш методикасига келганда, бу борадаги тадқиқотлар эндигина бошланмоқда. Лекин таълим методлари парча қай тарзда ва қай даражада ўрганилишига қараб ажратилади. Амалиётда бўлаётгани каби асарни ўқиш ва мазмуни юзасидан савол-жавоб ўтказиш, мазмунини сўзлатиш каби олиб бориладиган ишларда адабиётни ўрганиш, адабий тайёргарлик унсурлари кўзга ташланмайди.

Услуб – бу асосида бадиий мазмун бирлиги юзага келтириладиган принциплар сифатидаги методлардан фарқли ўлароқ уларга асосланиб бадиий шакл бирлиги вужудга келтириладиган принциплар. Бошқача айтганда, “метод бадиий мазмун структурасини, услуб – бадиий шакл структурасини белгилаб беради”¹.

«Адабий таълимда ўқувчиларнинг ёшига қараб қайси синфда қандай ўқув-билув мақсадлари қўйилаётганлигини аниқ белгилаб олиш керак. Агар, табиийки, қуйи синфларда асарнинг воқеа-ҳодисалар томони, қаҳрамонлар образларининг хусусиятлари ажратилса, юқори синфларда қонуний равишда бадиий адабиётнинг эстетик, идеологик, ижтимоий моҳиятидан келиб чиқадиган янада ҳар томонлама ва мураккаб вазифалар қўйилиши даркор»².

Юқоридаги мушоҳадалардан маълум бўладики, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни ўрганиш мазмуни ва методлари борасида амалга ошириладиган бир қатор тадқиқотларнинг йўналишларини белгилаб берувчи назарий асослар мавжуд. Ана шу асосларга таянган ҳолда қуйидаги масалаларга ойдинлик киритиш талаб этилади:

- ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, адабий тайёргарлиги, ДТС талабларига мос ва муносиб бўлган асарларни танлаш;

¹ Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – Москва: Просвещение, 1985. – 128 с.

² Щербина В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе: Пособие для учителя. - Изд. 2-е, перераб. - Москва: Просвещение, 1982. – 52-53 с.

- ўзбек тили машғулотларида талабаларнинг истаклари, адабий материалларни ўрганиш имкониятларини аниқлаш;

- ҳажман кичик парча устида олиб бориладиган ишлар кўламини ажратиб, чегаралаб олиш.

XX аср ўзбек адабиётининг нодир намуналари орасидан русийзабон ўқувчилар учун мўлжаллаб асар танлашда юқорида санаб кўрсатилган талаблардан ташқари ана шу давр адабиётига нисбатан адабиётшунослик ва танқидчиликдаги мавжуд қарашлар назарда тутилмоғи лозим. Бу борада У.Норматов, Б.Назаров, Н.Каримов, Б.Саримсоқов, Б.Тўхлиев, Б.Каримов, А.Расулов, Д.Қуроноф, У.Ҳамдамовларнинг яратган асарлари, тадқиқот ишлари муҳим йўналиш беради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, русийзабон талабаларга ўзбек адабиёти намуналаридан парчалар танлаш ва улар устида олиб бориладиган ишларни белгилаб чиқиш машғулотлар самарадорлигини оширишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Е.Абдувалитов таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун тузилган “Ўзбек тили” дастурини таҳлил қилар экан, қуйидаги каби камчиликка эътиборни қаратади: “...ундаги адабий ўқиш учун тавсия этилган асарлар бадиий мукамаллигига кўра танланмай, балки мавзу талаби бўйича нутқ ўстириш мақсадида хизмат қилиши кўзда тутилган”¹. Дарҳақиқат, бугунги кунда дастурлар асосан мавзувийлик тамойилига амал қилиб, ўқув йилига мўлжалланган материалларнинг тахминий, дарслар кўринишидаги режалаштиришига яқин шаклда яратилган. Бинобарин, бундай вазиятда адабий материал бирор мавзу таркибида (Масалан: I. Tanishuv va tarjimai hol. II. Mening qiziqishlarim va mashg'ulotlarim. III Sevimli gazetam /jurnalim/. IV. Tavsif va ta'rif. V. Men yoqtirgan narsalar. VI. Taqdir ajoyibotlari va dunyo sirlari. VII. Kasb/hunar/imni sharaflayman² берилиши керак.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-хунар коллежларида олиб борилган кузатишлардан маълумки, ўзбек адабиёти намуналари уч хил йўналишда ўрганилади: 1) ўзбек тили

¹ Абдувалитов Е.Б. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфларида ўзбек адабиётини тил таркибида ўқитиш асослари. Пед. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 2002. - 19 б.

² Ўрта махсус, касб-хунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001. - Б. 36-37.; Номи тилга олинган китоб, 168-184-бетлар.

машғулотларида дастурий талаблар (дарслар учун режалаштирилган мавзулар) доирасида; 2) мустақил ўқиш жараёнида; 3) машғулотлардан ташқари олиб бориладиган ишларда. Ана шу йўналишларда умумий ўрта таълим bosқичида танишиладиган адабий материаллар билан ўрта махсус таълим bosқичида ўқиладиган адабий материаллар ўртасида узвийлик таъминланиши кераклиги исбот талаб этмайдиган ҳолдир.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидаги ўзбек тили машғулотлари учун мўлжалланадиган адабий асарлар ва улардан олиннадиган парчаларга нисбатан бир қатор талаблар қўйилади. Асар танлаш уч нўқтаи назардан амалга оширилади: 1) танланадиган асарнинг мазмун хусусиятлари; 2) ўқув йили бўйича асарлар миқдори; 3) ажратиладиган парчалар ҳажми.

Танланадиган асарлар мазмуни талабаларнинг ўзбек халқини билишларига ёрдам бериши ва айни пайтда ҳаётгий тажрибаларини ҳам орттириши мақсадга мувофиқдир. Бу нарса улардаги ўзбекона турмуш тарзини билиш эҳтиёжи билан қувватланади. Равшанки, ўзбекларнинг ҳаёт тарзида бошқа миллат вакилларининг ҳаёт тарзидан фарқ қиладиган жиҳатлар бор. Ана шу томонларини англаб етиш мулоқот маданиятини эгаллашда ва самимият, маънавиятимизга, қадриятларимизга ҳурмат кўрсатиш туйғуларини қалбига жо этишда муҳим ўрин тутаети. Таниқли адабиётшунос О.Шарафиддинов таъкидлаганидай: «Замондошимиз образини яратаётганда теран ўйлардан ҳам, эҳтиросли завқлардан ҳам, енгил ҳазилдан ҳам, баъзан эса ҳасрат ва мунгдан ҳам фойдаланиш керак»¹. Бу фикрлар фақат асар яратиш учун эмас, уни ўрганиш жараёни учун ҳам муҳимдир.

Е.Абдувалитовнинг таъкидлашича, “Турли олди-қочди, ишқий-саргузашт китобларга кенг йўл очиб қўйилган ҳозирги шароитда дуч келган асарни мутолаа қилиш зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмаганидек, миллий истиқлол ғоясини сингдиришга, руҳан ва маънан баркамол инсонни тарбиялашга хизмат қилувчи асарларни мутолаа қилиш имкониятини бой беришнинг ўрнини ҳам ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди”².

¹ Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: 1979. – 189 б.

² Абдувалитов Е.Б. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфларида ўзбек адабиётини тил таркибида ўқитиш асослари. Пед. фан. номз. ... дисс. – Тошкент., 2002. – 28 б.

Ўқитувчи шуни қоида қилиб олиши керакки, русийзабон талаба ўзбек тили машғулотида ўзи ўрганадиган бадий асарлардан ўзбек халқининг ҳаёти ва урф-одатлари, удумлари ҳақидаги маълумотларни кутади. Бу ерда турли миллат кишилари орасидаги муносабатлар (ҳаёт мактаби) билан танишиш зарурати ҳам бор, албатта.

Р.В.Глинттершчик айтганидек, “адабий асардаги чек-чеки йўқ ғоялар, масалалар, образлардан синфда ўқувчилар олдиға қўйиш зарур бўлган муаммоларнинг нисбатан тор доирасини ажратиш”¹ масаласи таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотида имконияти нуқтаи назаридан ниҳоятда долзарб саналади. Олимнинг фикридан шуни англаш мумкинки, таълим мазмуни учун асардан кўра кўпроқ унда акс этган ҳаётий масалани танлаш муҳимроқдир. Лекин Р.В.Глинттершчик тавсия этган бу йўл сира ҳам ягона бўлиши мумкин эмас. Асар асосан ўзбек халқини англаш учун хизмат қиладиган бўлиши, шу билан бирга баъзан русийзабон талабаларнинг турмуш тажрибасини ҳам орттиришга ёрдам бериши керак. Шунинг учун танланадиган асарларнинг ўзбек халқи билан боғлиқ воқелик ҳақида билим бериши ҳам талаб этилади. Ўзбек халқининг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, удумлари – булар тўқима эмас. Бадий асарнинг ўқув-билиув қиймати ҳам шунда. Асарға баҳо берганда, у ҳаётнинг қайси муаммоларидан сабоқ бера олади, русийзабон талабаға миллийликдан нималарни ўргата олади, деган савол бериш керак.

Зеро, “айрим китоблар борки, бадий жиҳатдан у қадар юқори саналмас, лекин ўқувчининг тақдири ва ахлоқий қиёфасини шакллантиришда муҳим роль ўйнаши мумкин”, деган фикрлар ҳам бор².

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун танланадиган асарлар умумий ўрта таълим босқичида ўрганилаётган асарлар билан узвийликка эға бўлиши керак. Таълимнинг ушбу босқичи учун яратилган «Ўзбек тили» дастурларида мавзувий узвийликни таъминлашға ҳаракат қилинган (айни бир мавзунинг такрор кири-

¹ Глинттершчик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - Москва: Просвещение, 1974. - С. 10-11.

² Ильин Е.Н. “Минувших дней итоги...”. Педагогический перекресток: школа, дети, общество. – Ленинград: Лениздат, 1991. – 26 с.

тилиши йўли билан тадрижий такомилга эришиш кўзда тутилган). Адабий материалларни танлашда мавзувий яқинлик йўлидан бориш мумкин.

Ўқишлар бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфлари учун ўзбек тили ўқув фанидан яратилган амадаги дастурга¹ қараб ҳукм чиқариладиган бўлса, айтиш лозимки, 7-9-синфларда адабий-тарихий давр шарҳлари ҳам, таржимаи ҳолларга оид маълумотлар ҳам, адабий-назарий тушунчалар ҳақидаги маълумотлар ҳам кўзда тутилмаган. Биз буни камчилик деб айта олмаймизки, дастлаб ушбу масаланинг ўзини илмий жиҳатдан асослаб ўрганиб чиқиш лозим. Жуда бўлмаганда, рус адабиёти дарсларида ўрганилган маълумотларни эсга туширишни режалаштириш мумкин.

Умумий ўрта таълимдан кейин ўқувчиларнинг бир қисми академик лицей ва касб-ҳунар коллежларига бориб ўқишни давом эттирса, яна бир қисми 10-синфга боради. Айтмоқчимизки, ўрта махсус таълим даври учун адабий таълим мазмунини белгилаш ўтмиш тажрибасига эга деб ҳисоблаш мумкин: бу босқичда таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига кўра 10-11-синф ўзбек тили дарсларида қўлланган таълим мазмунига мурожаат этиш тўғри бўлади. Бу синфлар дарсликлариди, масалан, дастур талабига мувофиқ А.Қаҳҳорнинг “Кўк конверт” ҳикояси алоҳида қизиқиш билан ўрганиб келинган².

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабалари ёш жиҳатдан кечки (сменали) мактаблар ўқувчилари билан тенг келгани учун ана шу ўқувчилар учун ўзбек тилидан яратилган дастур ва дарсликларда берилган адабий материалларга кўз ташлаш ўринли деб ҳисобладик. Ўзбек адабиётига доир материаллар мазмунини белгилашда таълим рус тилида олиб бориладиган кечки (сменали) мактабларнинг X-XII синфлари учун 1991 йили нашр қилинган “Ўзбек тили ва адабиёти” дастури ўзига хос олға қўйилган қадамдир. Бу дастурда адабий материалларга катта эътибор қаратилган. 10-12-синфларнинг ўқув соатлари имкон беришига кўра унда энг қадимги ёдгорликлардан

¹ Умумий ўрта таълим ўқув дастури. Ўзбек тили (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): Муаллифлар: Р.Ғолипова ва бошқалар. “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. - Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. - Б. 262-302.

² Азларов Э., Раҳимов А., Асалов Х., Холиқбердиев К. Ўзбек тили: Рус мактабларининг 9- ва 10-синфлари учун дарслик. - Т.: Ўқитувчи, 1993. 18-бет.

бошлаб замонавий адабиётга қадар хронологик изчилликда давр шарҳлари, таржимаи ҳоллар, адабий асарлар тавсия этилган. Албатта, бундай таълим мазмунда русийзабон ўқувчиларнинг имкониятлари ҳисобга олинмаган. Адабий материаллар сонига кўра ҳам, ҳажмига кўра ҳам ҳаддан ташқари кўп тавсия қилинган.

Ушбу дастур асосида X-XII синфлар “Ўзбек тили ва адабиёти” дарслиги яратилган ва 1995 йили нашр қилинган. Унда давр шарҳлари, ёзувчи ва шоирларнинг таржимаи ҳоллари ўрганиладиган асарлар билан кўпинча боғланмаган. Умуман, дарслик адабиёт ўқитиш сари қўйилган дастлабки тажриба, илк қадамлар сифатида тадқиқ этилиши мумкин.

Ўқитувчи “Ўзбек тили ва адабиёти” дарслигида берилган, амалиётда синалган адабий материаллардан бир қадар фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Миллий маънавият, миллий қадриятлар, миллий истиқлол мафкураси, ниҳоят, мактабда буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг асарларини ўрганиш таълим бошқа тилларда олиб бориладиган синф (гурӯҳ)лар учун тайёрланган дастур ва дарсликларни қайта ишлаб чиқиш, янгиларини шу нуқтаи назардан яратишни тақозо этади. Шунга кўра ҳам русийзабон ўқувчилар ҳикоядан йирикроқ адабий материалларни ўрганиш орқали ўзбек миллий характерини, унинг шаклланишидаги тарихий хусусиятларни билиб олишлари, изланишларидаги миллий ва умуминсоний мазмунни, бу изланишлардаги анъана ва динамикани англаб етишлари даркор.

Мактаблар, туман ва шаҳар миқёсида ўтказиладиган олимпиадалар, шеърхонлик кечалари шундан далолат берадики, Алишер Навоий асарларини ўрганиш алоҳида йўналиш касб этганлиги ғазалхон, билимдон ўқувчиларнинг кўпайишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳатто бир русийзабон ўқувчининг 20 дан ортиқ ғазални қирот билан ёддан айтиб меҳмонларни кутиб олганлиги ундаги қизиқишнинг нечоғлик катта эканлигини кўрсатади. Шу муносабат билан айтишимиз ўринли бўлар: буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини русийзабон ўқувчи(талаба)ларга ўргатиш махсус тадқиқот олиб боришни тақозо этадиган долзарб муаммадир. Диссертация ишининг бир фаслида ушбу йирик ва ҳал этилиши ўта муҳим муаммони ҳал этишнинг иложи йўқ.

Умумий ўрта таълим мактабини битирган русийзабон ўқувчилар академик лицей ва касб-ҳунар коллежларига ўзбек адабиётидан маълум даражадаги тайёргарлик билан келадилар. Бу тайёргарлик

8-9-синф “Ўзбек тили” дарсликларига XX аср ўзбек адабиёти ҳақида умумий тасаввур пайдо этувчи материалларнинг етарлича киритилгани билан тавсифланади. Бундан ташқари, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда дарсдан ташқари тадбирлар (ўзбек ёзувчи ва шоирларининг таваллуд кунлари, улар билан ўтказиладиган учрашувлар, китобхонлик анжуманлари ва б.) орқали тасаввурлари янада кенгайтирилади. Шундай бўлгач, академик лицей ва касбхунар коллежларида олиб бориладиган машғулотлар ва машғулотлардан ташқари тадбирларда бу ишлар давом эттирилиши табиий.

Асардан таҳлил бўйича ишларни ўтказиш учун парча (фрагмент) танлаш юзасидан “Совершенствование преподавания литературы в школе” қўлланмасининг Э.А.Красновский қаламига мансуб қисмида уч хил талаб қўйилган:

“Биринчидан, парчалар асарнинг ғоявий-бадиий ўзига хослигини тўлароқ акс эттириши, характерли, асар учун “ваколатли” ва айна пайтда унга сингдирилган ғоя ўқувчиларга ... етарлича тушунарли бўлмоғи лозим...

Иккинчидан, тарбия вазифаларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил учун тавсия қилинаётган саҳна ва эпизодлар ўқувчиларни муаллиф билан бирга ғоявий-бадиий, фалсафий ечимларини қидиришга, муаммоларни очиб берган ҳолда уларни ўз шахсий позициясини танлаш ва англашга мажбур қилиши муҳимдир. Бунга эса матннинг очиқ муаммолилиги, мазмунининг зиддиятлилиги ёрдам беради...

Ниҳоят, таҳлил қилиш учун асардан парча танлашга қўйилган кейинги энг муҳим талаб – ўқувчи фаолиятидаги мустақиллик ва, бинобарин, унга таклиф этиладиган матндаги янгиликни ҳисобга олиш” дан¹ иборатдир.

Ҳар бир янги матннинг янгилиги нисбий бўлиб, олдинги билим ва малакаларни қўллаш учун янги ўқув-билув вазиятини яратади. Бунинг учун қанчалик таниш эканлигини аниқлаб олиш лозим. Ҳатто аввалги дарсда ўқилган матнни ўқиш ва таҳлил қилишга берганда, қилинган таҳлилларни умумлаштириш, бирлаштириш мумкин. Ғоявий маъно-мазмунни шакл билан солиштириш мумкин. Адабиёт фани шундай имкониятга эга. Бунга идрокнинг шахсий тавсифга эга эканлиги, китобхоннинг индивидуаллиги имкон беради. Ўқув-

¹ Красновский Э.А. Руководство учебной деятельностью школьников на уроках литературы // Совершенствование преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1986. – С. 116-117.

чиларга парча олиб ўрганилган асардан бошқа парча танлаб ўқишга бериш мумкин. Бунда эгалланган малакалар ва ғоявий талқин методларини қўллаган ҳолда мустақил ишлаш кўзда тутилиши мумкин. Бу ўринда билим ва малакалардан фойдаланиш янада ижодий характерда бўлади. Ниҳоят, ўқувчиларга янги асардан олинган, лекин ўз ғоявий-мавзувий асоси, пафоси, услубий хусусиятлари ўрганганларига яқин парча тавсия этилиши мумкин. Бу ҳолатда ўқувчилар матнни мустақил ўқиганда уни таҳлил қилиш ва ғоявий-бадий мазмунига баҳо бериш малакасини янада пухта эгаллаб борадилар.

Таълим мазмунида қуйидагиларни ҳам назарда тутиш лозим бўлади:

1. Дарсдан ташқари ўқиладиган асарлар, бериладиган адабий-назарий маълумотлар.

2. Ўзбек тили дарсларининг айрим босқич иш турлари (эшитиш машқлари, диктант, баён) билан боғлаб таништириладиган адабий материаллар.

3. Дарсдан ташқари тадбирлар орқали танишиладиган адабий материаллар (ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти, айрим асарлари, шарҳли ваъзлар).

Эшитиш машқи бирор асардан олинган парча, ёзувчининг таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти билан қисқа тарзда таништиришнинг қулай шакллари билан бирдир. Ҳар учинчи ёки тўртинчи дарс бошида ёки ўртасида ўтказиладиган эшитиш машқлари учун (йил бўйи бу машқлар анчагина бўлади) танланадиган материал шу синфда ўқув йили мобайнида ўрганиладиган адабий материаллар билан уйғун келгани маъқул. Шунда улар тизимли равишда бойитилиши мумкин.

Масалан, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Фурқат, Муқимий, Завқий, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Саида Зуннунова ва бошқа ёзувчи ҳамда шоирларнинг таржимаи ҳолларидан лавҳалар, ижодий фаолиятидан бирор воқеа, айрим асарларининг яратилиши билан боғлиқ ҳодиса, жараён ва бошқалар олиниши мумкин.

Диктантлар учун бадий-тасвирий воситалари (ўхшатиш, сифатлаш ва бошқалар) бўлган кичик-кичик парчалар ёки айрим-айрим гаплар олиниши мақсадга мувофиқдир.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, асар мазмуни ҳақида гапирганда “тушуниш” эмас, адабий материалларга хос равишда

“идрок этиш” тушунчасини қўллаш; ўқувчиларнинг бадий асардан олинган парчани ўқув матни деб қабул қилмасликларига эришиш; бадий матнда тасвирланган воқеа-ҳодисалар реал борлиқнинг нусхаси бўлмаганлигини назарда тутиб, ўқувчиларни унинг мазмунини ўзлаштиришга, тўқима гапларни эслаб қолишга ундамаслик; бадий асарни ўрганишда уни идрок этиш жараёни билан боғлиқ изчилликка амал қилиш; асар қаҳрамонларини тушуниш йўлида шахснинг ахлоқий, интеллектуал фазилатларини англаш, аниқлаш, фарқлаш, мос сўз топиб аташ устида иш олиб борилади.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг “Ўзбек тили” дастурига адабий материаллар мундарижасини киритиш даркор.

**АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ ВА КАСБ-ҲУНАР
КОЛЛЕЖЛАРИНИНГ РУС ГУРУҲЛАРИДА
ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АДАБИЙ МАТЕРИАЛЛАРНИ
ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ**

**2.1. Узлуксиз таълим тизимида адабий
материалларни ўрганишга доир ёндашувлар,
принциплар ва асосий йўналишлар**

Бадий асарларни ўқувчи (талаба)ларнинг идрок этиш муаммолари бўйича ўтказилган назарий таҳлил ҳамда ёшларнинг қайта яратувчилик тасаввурларини ривожлантириш шарт-шароитларини аниқлаш натижасида бир қатор муҳим методик хулосалар чиқардик, идрок билан боғлиқ психологик асосларни аниқлаб олдик. Адабий материал устида олиб борилаётган ишларнинг бугунги ҳолатига ана шу психологик асослар нуқтаи назаридан ёндашиб баҳо бердик. Энди адабиёт ўқитиш методикасида бадий асарларни ўрганишга доир қандай ёндашув ва принциплар борлигини кўриб чиқамиз. Ушбу ёндашув ва принциплар узлуксиз таълим тизимида умуман, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида хусусан адабий материалларни ўрганиш мазмуни ва методларини ишлаб чиқиш учун йўналиш сифатида ажратилиши лозим.

Узлуксиз адабий таълимнинг бугунги ҳолатини ўрганишдан чиқарилган хулосалардан кўриниб турибдики, ўзбек тили дарс (машғулот)лари таркибида бадий асарлар ёки улардан олинган парчалар устида қандай ишлаш кераклиги ҳақида ўқитувчилар ҳам, рус тилида ўқувчилар ҳам аниқ тасаввурга, шунингдек, дастурий кўрсатмаларга эга эмаслар. Шундай бўлгач, таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек адабиётини ўқитиш мақсади, вазифалари, методикасига йўналиш бера оладиган ёндашув ва принципларни ажратиш зарурияти туғилди.

Ўқув фанини ўқитишда кўзда тутилиши лозим бўлган принциплардан бири асосий мақсадни белгилаш ва уни деталлаштириш принциpidир. Ўзбек тили дарс (машфулот)ларида ўқув матнлари икки хил мақсад учун хизмат қилади: 1) ўқувчи (талаба)ларни ўқишга, яъни ўзбек тилидаги матнни ўқиб ундан ахборот олишга ўргатиш; 2) нутқ ўстириш. Ўзбек тили ўқитувчиси бадиий матнни русийзабон ўқувчи (талаба)га ўқитиб, мазмунини ўзлаштириш юзасидангина иш олиб борар экан, бунда у матндаги ахборотни қўлга кириштишни матн устида ишлашнинг асосий мақсадига айлантиради. Адабий материал шунчаки ўқув матни эмас. Шунинг учун ҳам ўқишга (матнни тўғри, мазмунини тушуниб ўқишга) ўргатиш мақсадининг ўзи адабий асарни ўқиб-ўрганишнинг асосий мақсади бўла олмайди. Бугунги кунда ўқитувчи кўзлаган мақсад билан бадиий матндан кўзда тутилган мақсад ўртасида ўзаро уйғунлик мавжуд дея олмаймиз. Шунга кўра ҳам ўқув матни билан бадиий матнни фарқлаб ўқиб-ўрганиш принципига амал қилиш ана шу уйғунликни юзага келтириш омили бўла олади.

Методист олима М.С.Тесемницина илмийлик, таълимни ҳаёт билан боғлаш, мунтазамлилик, изчиллик, савияга мослик, ўқишга ижобий муносабатни рағбатлантириш, ўқувчидаги онглилик, фаоллик ва мустақиллик, бутун синф, гуруҳ билан олиб бориладиган ва яқка тартибдаги иш шаклларини оптимал бирлаштириш каби принципларни изоҳлайди¹.

Буларнинг ёнида умумдидактик талабларнинг ҳам мавжудлигини эслаш керак бўлади. Уларга ўргатувчи, тарбияловчи ва ривожлантирувчи таълим бирлигини амалга ошириш, ўқувчиларнинг фикрлаш ва ижодий фаоллигини рағбатлантириш, адабий таълимга ёрдам бериш, ўқувчиларнинг эстетик ва эмоционал ривожланишига кўмаклашиш ва бошқа (Ф.И.Коровкин, Е.В.Квитковский, В.Н.Федорова, Т.И.Шамова ва б.) талабларни киритиш мумкин. Алоҳида, қўшимча талабларга эса иккала (ўз ва ўрганилаётган) адабиёт курсларининг ўзаро боғланишини амалга ошириш; адабиётларнинг ўзаро таъсирини очиб берадиган материалларни жалб этиш; ўқувчиларнинг нутқини ўстиришга диққатни чуқурроқ қаратиш; дарсликда луғат ишига доир мақсад сари йўналтирилган тизимнинг мавжудлиги (фаол

¹ Уроки русского языка и литературы в национальной школе: Раздел I. Современные требования к уроку: М.С.Тесемницина. Под ред. З.С.Смелковой. – Л: Просвещение. Ленинградское отделение, 1986. – 14-20 с.

Ўзлаштиришга қаратилган лексикани минимумлаштириш, фаол ва пасив ўзлаштириш учун мўлжалланган сўзларни киритишни фарқлаш, лексик топшириқлар) ва б. мансуб бўлади¹.

Таълим ва тарбия бирлиги принципига кўра “**Ўзбек адабиёти**” **давлат таълим стандартида**² белгиланган мақсад – “маънавий дунёси бой, ўзбек халқининг ахлоқий қадриятларини биладиган, шу боис, ўзбекларни чуқурроқ англайдиган қалби уйғоқ ўзбекистонликни тарбиялаш” – асосий мақсад эмас, балки таълим ва тарбия билан боғлиқ икки асосий мақсаднинг бири, лекин адабий таълимдан кейингиси саналади. Адабий матнни тўғри ўқий олмаган, образли ифодаларни тушунмаган ўқувчининг ундан тарбия топиши қутилганидек бўлмаслиги аниқ. Лекин адабий материални ўқиб ўрганишдан кўзланадиган асосий мақсад таълим ва тарбиядир. Адабий таълимни тарбиядан ажратиб бўлмайди.

Методик адабиётларда белгиланишига кўра, муайян қонуниятлар, принципларнинг ўзига хос иерархияси мавжуд. Булар:

1. Умумпедагогик принциплар.
2. Умумметодик қонуният ва принциплар.
3. Хусусий методика талаблари.
4. Аниқ (алоҳида олинган) соҳага йўналтирилган принциплар.

Умумпедагогик принципларга таълим билан тарбиянинг ўзаро алоқаси, тарбияга комплекс ёндашув, ўқув фани учун умумий ҳамда ўзига хос бўлган мақсадларни аниқлаш ва бошқалар мансуб бўлади.

Умумметодик қонуниятлар ва принциплар сифатида эса адабиёт ўқитишнинг аниқ мақсадларини белгилаб олиш, таълимнинг турли босқичларида адабий асарни таҳлил қилиш принциплари, адабий машғулотни ташкил этиш ва бадиий асарни таҳлил қилишга оид методлар тизими ва шу кабиларни кўрсатиш мумкин.

Хусусий методик қонуниятлар ва принципларга эса алоҳида олинган бир ижодкор ёки унинг асарини, айрим жанрларни, ёзувчи

¹ Ганженко М. Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нач. школы. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 1981. – 11 с.

² Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. – Б. 158.

биографиясини ўрганишдаги ўзига хосликлар, курснинг йирик бўлимлари бўйича машғулотларнинг қурилиш хусусиятлари ва бошқалар киритилиши мумкин.

Алоҳида олинган бир ижодкорнинг таржимаи ҳолини ўрганиш, унинг битта аниқ асарни таҳлил қилиш, унга доир адабий машғулотни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган ишлар конкрет методик принципларни ташкил этади¹.

Адабий материал устида олиб бориладиган ишларнинг асосий йўналиши таълим ва тарбия бирлигига таянишни талаб қилади. Аслида яхши бадиий асар (ёки бадиий матн)нинг ўзиёқ таълим беришдан ташқари, катта тарбиявий кучга ҳам эга бўлади. Бадиий асарни ўқиш жараёнида талабаларнинг маърифий билими кенгайди, нутқи ўсади, эстетик завқланиш юзага келади, бадиий дид ривож топади. Бунинг устига матндаги тасвир объектига нисбатан унинг шахсий-эмоционал муносабати ҳам юзага чиқади.

Ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни ўрганишнинг ҳар бир босқичидан кўзланадиган мақсадлар ҳам мавжуд. Булар сирасига русийзабон талабаларни бадиий матнни тўлиқ ва чуқур тушунган ҳолда идрок этишга тайёрлаш, мўъжаз парча асосида уларда эстетик завқ уйғотиш, ёшларни адабий матнни ифодали ўқишга ўргатиш, асарнинг таълимий ва тарбиявий таъсирини ошириш ниятида уни таҳлил қилиш ва бошқалар киради.

Баъзи хусусий мақсадлар адабий материалларни танлашга ҳам ўз таъсирини ўтказиши. Масалан, ифодали ўқиш хусусий мақсад саналади. Лекин адабий материал танлашда унинг ифодалилик жиҳати таълим мазмунини белгилашга йўналтирувчи тус беради.

Табийки, хусусий мақсадларни амалга ошириш зарурияти таълимнинг тегишли усуллари танлашни ҳам тақозо этади.

Асарнинг таълим-тарбиявий жиҳати инсонларнинг ўтмиш тажрибаси, ҳаёт тажрибасини бугунги кун мавқеидан туриб англаш ва хулосалар чиқаришда намоён бўлади. Шунга кўра ҳам бадиий асарга тарихийлик принципи нуқтаи назаридан ҳам муносабатда бўлиш талаб этилади.

“Бадиий асарларнинг мазмунини ҳисобга олмасдан бир томонлама иллюстратив талқинлар тарафдорлари одатда тарихийлик прин-

¹ Бу ҳақда қаранг: Браже Т.Г. Проблемы изучения русской литературы в IX классе вечерней школы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 8 с.

ципига амал қилиш зарурлигига ишора қилишади. Лекин тарихийлик принципи, маълумки, у ёки бу асарни дунёга келтирган аниқ, тарихий реалаяларни ёритишдан ташқари, унинг мазмунига, шунингдек, жамиятнинг кейинги тараққиётидаги асар ўйнаган объектив ролига бўлган қарашларнинг кенглигини ҳам кўзда тутати. Буларсиз тарихийлик тушунчаси соддалаштирилган маъни қасб этади. Айниқса, санъат ҳодисаларига татбиқан тарихийлик уларнинг ўзига хос синтезловчи, умумлаштирувчи аҳамиятини синчиклаб ҳисобга олишни зарур қилиб қўяди”¹.

Адабий асарнинг айна умумлаштирувчилик аҳамияти ўз давридан кейин ҳам яшаш, барҳаёт қолиш, бошқа даврлар, бошқа авлодларнинг ҳаракатдаги мулкига айланиш, улар маънавий ҳаётининг бир қисми бўлиб қолиш, ўтмиш тажрибасини замона билан боғлаш имконини беради.

Таълим тизимига жорий этилаётган коммуникатив ёндашув, инсонпарварлаштириш, узлуксизлик ва узвийлик каби принциплар адабий материалларни ўрганишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Айна пайтда қуйидаги принципларни кўзда тутишнинг ҳам ўз ўрни бор:

Ўқувчиларнинг рус адабиёти дарсларида олган билим, кўникма ва малакаларига таяниш принципи. Ушбу принципга амал қилишнинг аҳамияти шундаки, ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг адабиёт назариясига доир рус адабиёти дарсларида олган билимларни такрор ўрганишнинг олди олинади, шу билимларга таяниш зарурлиги асосланади.

Ёш хусусиятларини ҳисобга олиш принципи академик лицей ва касб-ҳунар коллежи талабаларининг мустақиллиги билан умумтаълим мактаби ўқувчиларининг мустақиллиги ўртасидаги фарқли жиҳатларни ҳисобга олишда намоён бўлади.

Узлуксиз адабий таълим тизимида бадиий асарларни ўрганиш тажрибаларининг ўзбек тилини ўрганишдаги муваффақиятларга боғлиқлиги принципи. Айниқса, луғат минимумида адабий мавзуларда муаммоли суҳбатларда ишлатиш учун имкон берадиган лексик материаллар кўзда тутилиши лозим.

¹ Щербина В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе: Пособие для учителя. - Изд. 2-е, перераб. - Москва: Просвещение, 1982. - С. 41.

Бадий асарлар тили сўзлашув нутқидан кескин фарқ қилади. Ўзбек тили луғат минимумида фаол ўзлаштириладиган сўзларгина қамраб олинган. Лекин бугунги кунда амалдаги “Ўзбек тили” дарсликларига киритилган сўзларни танлаш учун хизмат қилиши керак бўлган луғат минимуми ҳам йўқ. Дарсликлардаги сўзлар мавзувийлик талаби, матнларда учраганлигига қараб ҳавола қилинган, оқибатда улар муайян тартиб ва изчилликда эмас, балки аралаш-қуралаш жойлашган.

Илмий мақола типидagi матнларда ишлатиладиган сўзлар кўпроқ илмий услубга хос бўлиб, улар жонли сўзлашув нутқидан йироқ. Бадий асарларнинг таркибидаги диалоглар айна сўзлашув нутқини ифода этади.

Бадий асар мазмуни икки даражада қабул қилинади: фактик (манتيкий) мазмун даражасида, эмоционал-бадий идрок қилиш даражасида. Эмоционал-бадий идрок даражасига кўтарилиш учун асарнинг бадий матнига кириб бориш керак. Таҳлилни ўқувчиларнинг билим доирасини кенгайтиришгагина қаратилмасдан, айна пайтда уларнинг бадий-эстетик ҳодисалар моҳиятини идрок этишларига ҳам ёрдам бериши керак.

Ўқув фани сифатида адабий машғулотларда аниқлик принципи таъминланиши керак. Аниқлик қуйидагиларда намоён бўлади:

1) қўйилган мақсад ва вазифаларнинг аниқлигида;

2) ўқув предметининг кимга (ўз она тилида ўрганаётган ёки иккинчи тил эгаси сифатида ўрганилаётган) мўлжалланганлигининг муайянлашганлигида;

3) педагогик жиҳатдан аниқ мақсадни кўзда тутишида намоён бўлади.

Мактабнинг эҳтиёжи билан конкрет олинган бир асар имкониётларининг ҳам ҳар доим уйғун келавермаслигини тан олишга тўғри келади. Шу ерда дастур билан адабий материал ўртасидаги зиддиятлар мавжудлигини ҳам эслатиш ўринли кўринади.

Ўқувчилардаги билим ва малакалар базаси ҳар хил мактабларда, ҳатто, бир мактабдаги турли синфларда ҳам хил бўлиши амалиётда кўп учрайдиган ҳодиса. Шунга кўра, уларнинг бирида мавжуд таалабларни пасайтириш, бошқасида эса кучайтиришга тўғри келади.

Ниҳоят, ўзбек тили дарсларида адабий материалларни ўрганишда узлуксизлик ва узвийлик таъминланиши муҳим аҳамият касб этади. Дарслар оралигидаги узилишлар, синфлар бўйича узилишлар уларни мутолаа қилиш юзасидан ҳосил қилинаётган малакаларни

бир маромда юксалтириб боришга салбий таъсир кўрсатади. Узлуксизлик ва узвийликнинг дарс ва дарсдан ташқари тадбирлар орасида ҳам жорий қилиниши айтиш мумкин.

Узлуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўрганишда юқорида баён этилган ёндашув ва принципларга амал қилиш орқали ўқитиш соҳасида мавжуд зиддиятларни бартараф қилиш мумкин бўлади. Бу зиддиятлар бизнинг назаримизда қуйидагиларда намоён бўлади:

1) Бадиий асарни тўлиқ ва чуқур идрок этиш билан луғат иши яхши йўлга қўйилмаганлиги;

2) Таҳлилни амалга ошириш жараёни ва нутқ ўстиришнинг талаб даражасида эмаслиги.

Умуман олганда, русийзабон мактаблардаги ўзбек тили дарслари асосида адабий материалларни ўрганишнинг ҳозирги ҳолати таълимнинг турли босқичлари учун ягона талаблар тизимининг мавжуд эмаслигини кўрсатади. Биз таклиф этаётган шакл ва усуллар эса мана шу нуқсонларни бартараф этишга амалий жиҳатдан ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

2.2. Узлуксиз таълим тизими босқичларидаги ўзбек тили дарсларида адабий материалларни ўрганиш методлари

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида бадиий матн устидаги ишларни ташкил этиш ва амалга оширишда эришилмайдиган самарадорлик таълим методларини тўғри танлашга бевосита боғлиқдир. Турли-туман методлар орасидан энг моси ва хосини ажратиш, бунда янги педагогик технологияни ҳам назардан қочирмаслик керак. Лекин амалиётда айтиш мумкин шу юмушлар муайян қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун ҳам адабиёт ўқитиш методикасида методлар тадқиқига алоҳида эътибор берилади.

Н.И.Кудряшов, Р.Р.Майман, Е.Н.Ильин, М.Г.Качурин, М.А.Зальдинер, Л.В.Тодоров, К.Т.Голенкиналик юқори синфларда рус адабиётини ўқитиш методларини ёритганлар. Ўзбек адабиётини ўқитиш методикасида бадиий асарларни ўрганиш шакли, восити ва методлари атрофича кенг ва чуқур ёритилган. Бу бойлиқни яратишда А.Зунунов, С.Исмаилов, Т.Бобоев, Қ.Йўлдошев, М.Мирқосимова, С.Матчинов, Ф.Бадриев, А.Тожиёв, Қ.Хусанбоева ва бошқа методист олим-

ларнинг хизматлари катта. Адабиёт ўқитишни давр талаблари даражасига кўтариш ишига У.Норматов, Н.Каримов, А.Каттабеков, Б.Тўхлиев, О.Мадаев, В.Қодиров сингари олимларнинг қўшган ҳиссалари ҳам катта.

Лекин ўзбек тилидаги бадий асарларни (тўғрироғи, улардан олинadиган санoқли, бор-йўғи бир неча бетлик парчаларни) русийзабон ўқувчи (талаба)ларга ўқитишда бу хазинани билган ҳолда ундан зарурларини, ўқитувчи ўз тажрибасида қўллай оладиган, ўқувчи кўтара оладиганларини ажратиш, *ўзига яраша янгича бир тизим ҳолига келтириб фойдаланиш* биз амалга оширадиган тадқиқотнинг муҳим жиҳатларидан бири саналади. Зеро, ўқитувчи мудом методларни нотўғри танлаб дарс берса, ўқувчилар ё ана шу нотўғри танланган методлар билан курулланадилар, ёки бу методларни қабул қилмайдилар, натижада ўқишда малакасиз бўлиб қолаверадилар.

Н.И.Кудряшовнинг кўрсатишича, ҳар қандай “метод” объектив ва субъектив усуллар бирлигини ифода этади, чунки унда объектив воқелик ҳодисалари ва қонуниятлари билан шулар асосида инсон томонидан ишлаб чиқилган объектив оламни ўрганиш, тадқиқ этиш ва ўзгартириш усулларини билиш ўзаро бирлашади¹. Бошқача айтганда, таълим методлари ўқувчиларнинг таълим мазмунини ўзлаштиришларини таъминловчи ўқув-билув фаолиятни ташкил этиш йўлида ўқитувчининг мақсад сари қаратилган амалий ҳаракатлари (амаллари) тизимини ифода этади. Таъкидлаш жоизки, бугун ўқувчилар таълим субъекти сифатида ўзининг ўқув-билув фаолиятини уюштириш кўникмаларини эгаллаб боришга кўпроқ йўналтирилмоқда.

Муаммоли таълим, изланиш, тадқиқот олиб бориш, ижодийлик характериға эға бўлган методлар ўтган асрнинг 70-80-йилларидаёқ методист олимларнинг диққат марказида турганлиги бежиз эмас. Бунда Н.И.Кудряшовнинг қарашлари алоҳида ўрин тутади. Булар қуйидагилар: *1. Тушунтириш-иллюстратив метод. 2. Репродуктив метод. 3. Муаммоли баён. 4. Қисман изланувчан ёки эвристик метод. 5. Тадқиқот методи*². Ушбу методлар М.А.Зальдинер, Л.В.Тодоров, Ф.И.Губиналар томонидан ҳам маъқул топилган. Юқорида санаб кўрсатилган методлар назарий жиҳатдан аниқ, тушунарли, бир-бирини тўлдириб борадиган, айна пайтда содда ва

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 6 с.

² Кудряшов Н.И. Номи кўрсатилган китоб. 11-бет.

универсал деб эътироф этилган. Бизнингча ҳам, ушбу методлар орқали ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларини тўғри йўлга қўйиш, ўзаро фаолликка (интерфаолликка) эришиш учун ҳам кенг имкониётлар очилади.

Юқоридаги методлар доирасида ишлаб чиқиладиган усуллар ўқувчиларнинг ўқув-билув ва амалий фаолиятини такомиллаштириш, яхшилаш чора-тадбирларини айтишли кенг қамраб олиб, бир тизимни ташкил этади ва таълим-тарбия самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади. Шунингдек, ушбу метод ва усулларни қўллаш орқали ўқувчиларнинг ўз билимларини мустақил бойитиб бориш малакаларини эгаллашларига эришилади.

Н.И.Кудряшов методист олимларнинг талқинларидан келиб чиққан ҳолда адабиёт ўқитишнинг қуйидаги уч асосий методини тавсия этади. Улар:

1. *Ижодий идрок этиш (ижодий ўқиш)–талқин қилиш (излашиш, тадқиқ этиш) методи.*

2. *Таҳлил этиш-талқин қилиш методи.*

3. *Синтезлаш (бирлаштириш) методи*¹.

Ижодий ўқиш методига “Адабиёт ўқитиш методикаси” китобида ҳам кенг ўрин ажратилган².

Бадий асарни ўқишда илмий, публицистик, ўқув матнини ўқишдан фарқли ўлароқ сўзга, жумлага, ритмга катта эътибор берилади. Бундай ўқиш ўқувчининг қайта яратиш фаолиятини, ижодий тасаввурини (хаёлотини) уйғотади, уни образли фикрлашга ундайди, ҳис-туйғуларини жонлантиради, жунбушга келтиради. Табиийки, асарлар жанри (эртақ, ҳикоя, топишмоқ, ғазал, масал...) га қараб ҳар хил ўқилади. Ижодий ўқишнинг ўзига хослиги айни бадий идрокни, бадий кечинмаларни фаоллаштиришда, санъат воситалари ёрдамида бадий мойилликлар ва қобилиятларни шакллантиришда яққол кўринади.

Ижодий идрок этиш (ижодий ўқиш) методи адабиёт ўқитиш методикасида янгилик эмас. Ўзбек мактабларининг адабиёт дарсларида ўқитувчининг ифодали ўқишига, бадий сўз усталарининг ўқишига, пьесалардан айрим саҳналарни актёрларнинг ўқишига (магнит ёзуви орқали, радио- ва телеэшиттиришларда) тез-тез мурожаат этиб

¹ Ўша асар. 17-18-бетлар.

² Зуннунов А. ва б. Адабиёт ўқитиш методикаси: Педагогика олий ўқув юртлири ва адабиёт факультетлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

турилади. Янгилик жиҳати шундаки, Н.И.Кудряшов ҳам, “Адабиёт ўқитиш методикаси” муаллифлари ҳам бу метод таркибига қуйидаги *иш усуллари*ни киритадилар: ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатиш, ўқитувчининг бадий матнни шарҳлаб ўқиши (изоҳли ўқиш) ҳамда уларнинг асарни тўғри ва имкон қадар янада чуқурроқ, эмоционал идрок этишларини таъминлаш мақсадини кўзда тутувчи сўзи; ўқилган асардан ўқувчиларнинг бевосита олган таассуротларини чуқурлаштириш мақсадига эга бўлган ва уларнинг диққатини унинг муҳим ғоявий ва бадий хусусиятлари сари йўналтирадиган суҳбат ёки бевосита ўқилган асардан келиб чиқадиган бирор – бадий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий – муаммо қўйиш; асар ўрганилгандан кейин ўқувчиларнинг асарни тадқиқ этиш жараёнида тўйинган бадий кечинмаларини фаоллаштириш мақсадини кўзда тутувчи ўқитувчининг сўзи ёки суҳбат¹. Кўриниб турибдики, бадий матн устидаги барча иш турлари ижодий ўқиш методи остида ягона тизимга бирлаштирилган. Бугунги кунда айрим дидактлар бу каби ҳолатларни “дарсни ижодий ташкил этиш” бирикмаси орқали ҳам ифодаламоқдалар.

Лекин юқоридаги усуллар сирасида яна бир неча усулни ўз ичига қамраб олиши мумкин бўлгани ҳам бор. Бу асарни изоҳли ўқиш усулидир. Назаримизда, бадий матнни ўқиш босқичи биргина усул тариқасида ажратилмаслиги керак. Бу ерда парчани ўқиш, сўз билан ёки иллюстратив расм чизиш, қахрамонларга тавсиф бериш, асар тили устида ишлаш кабилар алоҳида усуллар тизимини ташкил этиши мумкин.

Бугунги кунда дарсларда “Ўзбек тили” дарсликларига кирган, қўшиқ қилиб қуйланадиган шеърлар асосида яратилган видеокассеталардан кенг фойдаланилмоқда. Масалан, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” қўшиғи асосида шундай кассета тайёрланган. Шунингдек, дарсларга радиопостановкалар олиб кириш имкониятлари ҳам мавжуд. Булар ижодий ташкил этиладиган дарсларни яна ҳам бой ва сермазмун қилади.

Бирор шоир лирикаси ўрганиладиган бўлса, эмоционал туйғуларга тўлиб тошиш, бадий кечинмалар бойлигига эришиш зарурияти ижодий ўқиш методини қўллашга ундайди. Бунга шеърни

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 60 с.

Зуннунов А. ва б. Адабиёт ўқитиш методикаси: Педагогика олий ўқув юртлари ва адабиёт факультетлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 66-67- бетлар.

ўқитувчининг ўқиши, магнит ёзувларидан фойдаланиш, ўқитувчининг ҳаяжонли кириш сўзи, суҳбати орқали эришилади. Булар бадий идрокни рағбатлантиради.

Е.Н.Ильин адабий таълим мазмуни ва методларида, бир томондан, ўқувчи эҳтиёжларини, иккинчи томондан, таълимнинг долзарб муаммоларини қамраб олган ҳолда *маънавий контакт (яқинлик) методи* моҳиятини доира орқали бирлаштирилган қуйидаги чизмада кўзда тутувчи жиҳатлар тарзида акс эттиради¹:

Русийзабон ўқувчи ўзбек адабиёти намуналарини ўқир экан, ўзи учун маънавий-ахлоқий яқинлик топа билиши, шу яқинлик орқали асар қаҳрамонларини севиб қолиши, уларни тушуниши, дардларига шерик бўлиши, ўзи қалбига олиб кириши, ўз яқин кишиларига кўмак бериш ҳиссини туйиши кўзда тутилади.

Ичига олиб кўрсатилган унсурларни бирлаштирувчи доира марказидан таянч бош принцип – билимларни инсонпарварлаштириш принципи жой олган. Ушбу принцип танланадиган асарга ҳам, таълим оладиган ўқувчига ҳам бирдай тааллуқли. Асар тўғри танланмас экан, таълим жараёнини инсонпарварлаштириш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас.

¹ Ильин Е.Н. “Минувших дней итоги...”. Педагогический перекресток: школа, дети, общество. – Л.: Лениздат, 1991. – 10-11 с.

Чизмадан аён бўлишича, билимларни инсонпарварлаштириш принципи асосан оқил ва доно инсонга, унинг қалбига қаратилади. Айниқса, компьютер ўйинлари ёш қалбларни дағаллаштираётган бугунги кунда комил инсонни тарбиялаш имконини берадиган адабий материаллар, таълим методларидан муҳим ва масъулиятли вазифаларни ҳал этиш воситаси бўла олиш кутилади.

Маънавий яқинлик методи қўлланганда, дарс санъат ҳодисаси сифатига эга бўла боради.

Методист олима М.Мирқосимова таъкидлаганидек, “...ўқиш давомида ижодкор яратган тафаккур тарзи англанади, ўзлаштирилади, муҳокама қилинади, китобхон кўз ўнгида яратилган поэтик манзара ёки ҳолат ҳам ташқи, ҳам ички ҳаракатлар, туйғулар орқали идрок этилади, ҳис қилинади, Ўша таъсирчан манзарани яратишда шоир ё ёзувчи қўллаган тасвир воситаларига сиртдан аҳамият берилмайди, асосий эътибор ўқиш жараёнида мазмунга, образнинг ички маъноларига жалб этилади”¹.

Г.И.Саранцевнинг кўрсатишича, бугунги кунда ўқув фанини ўқитиш методикаси зиммасида қатор вазифалар мавжуд. Булар: «методологик, башорат қилиш, изоҳлаш (тушунтириш), тасвирлаш, тизимга солиш, таълимий, эвристик, эстетик, амалий, меъёрий ва баҳолаш вазифалари»². Эвристик вазифа таълимнинг ижодий томонини очишга ёрдам беради. Тизимга солиш вазифаси таълим методлари ва усуллари орасидаги алоқалар, боғланишларни аниқлашда кўринади. Муаллифнинг фикрича, “Ўқувчини ривожлантириш – билимларини кўпайтириш эмас. Ривожланиш - ўқувбилув руҳий жараёнларининг шаклланишидир»³. Шунга кўра ҳам, адабий материалларни ўрганишда, бир томондан, ижодий иш турларига, иккинчи томондан, талабаларнинг мустақил мутолаа билан боғлиқ руҳий сифатларини ривожлантиришга, адабий тайёргарлик даражасини ошириб боришга устувор аҳамият бериш мақсадга мувофиқдир.

¹ Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштири асослари. –Тошкент: Фан, 2006. 18 - бет.

² Саранцев Г.И. Методическая подготовка будущего учителя в современных условиях // Педагогика. Научно-методический журнал. – 2006. - № 7. – С. 62-68.

³ Ўша жойда 63 бет.

*Адабиётшунослик методи ўқувчиларнинг санъатга, унинг ўзига хос хусусиятларига бўлган қарашлари тизимини, шунингдек, дунё-қарашини шакллантиришда катта аҳамият касб этади*¹. Ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолияти мантиқига кўра асарни чуқурлаштириб ўрганиш босқичига ўтилганда рус адабиёти дарсларида олинган адабий-назарий билимлар, илгари эгалланган кўникма ва малакаларни сафарбар этган ҳолда асар таҳлил қилинади, шунингдек, бу жараёнда янги билимлар ва малакалар кўлга киритилади. Ўзбек тили дарсларида адабиётшунослик методи айни шу маънода, яъни ўқувчидаги мавжуд билимлардан фойдаланиш маъносида жорий этилади. Ўқув-билувнинг бу босқичида дастлабки ўқиш чоғида туғилган ҳис-ҳаяжон бадиий идрокни чуқурлаштиришга олиб келади.

Методлар дарсинг тури, мақсад ва вазифлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Адабий материалнинг мазмуни уни етказиш шакли ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Масалан, адабий-назарий тушунчаларни ўқувчиларга етказиш йўллари ҳақида ўйлаб кўрайлик. Бу жиҳатдан проф. Қ.Йўлдошевнинг қуйидаги фикри эътиборга лойиқ: “Эндиликда адабиёт назарияси бўйича бериладиган билимлар ҳам ўқувчилар тафаккурини синаш ва уни қийнаш воситаси эмас, балки бадиий асарни ўқиш ва таҳлил этишга кўмак берадиган маълумотлар тарзида қараладиган бўлди... Аслида, адабиёт тарихига дахлдор бирор фактни шариллатиб айтиб бера оладиган, аммо маънавиятида эзгу фазилатлар бўлмаган ўқувчидан кўра, айрим адабий фактларнинг хронологиясини билмаса ҳам, бадиий асарларнинг қаҳрамонларига хос энг инсоний фазилатларни ўз табиатига сингдириб ола билган ўқувчилар жамиятимиз учун кўпроқ зарурдир”².

Асарни ўзлаштириш одатда кишининг ўзида пайдо бўлган саволларни, ё ахлоқий, ёки ижтимоий, ёҳуд бадиий муаммоларни англаб етиши, ҳал этишга интилиши билан боғлиқдир. Ўқитувчи ўқувчиларга ушбу муаммоларни аниқлаш, уларни ҳал этиш йўлларини топишга ёрдам беради; асарни таҳлил қилишга, жанр хусусиятлари ранг-баранг бўлган ҳолатида яхлит бир бутунлигини тушунишга ўргатади, мушоҳада юритиш, ўз ўйларини образли сўзлар орқали,

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 1981. - 55 с.

² Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори... дисс. - Тошкент: 1997. 77-88- бетлар.

боғланишли, изчил, исбот қилувчи нутқ шаклида оғзаки ёки ёзма ифодалаш кўникмаларини ҳосил қилиш сари йўналтиради. Бунга *эвристик метод* ёрдам беради.

Н.И.Кудряшов адабиёт ўқитиш методлари ҳақидаги ўз талқинларини давом эттириб, *ижодий ўқиш методига* алоҳида урғу беради. Ушбу методнинг ифодали ва шарҳли ўқиш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг сўзи, ўқувчилар билан суҳбат, бадий асар ва ҳаётий кузатишлар асосида топшириқларни муҳокама қилиш, саволлар ва режалар тузиш, ёзма ишлар ва бошқа кўринишларини таъкидлайди. Шу аснода *эвристик суҳбат, мусобақа методи, тадқиқот методини* тилга олади. Лекин ўқувчилар керакли малакаларни эгаллаган бўлсалар, суҳбат ўқувчиларнинг саволлар ёки топшириқлар асосидаги мустақил ишлари билан алмаштирилиши мумкинлиги ҳам уқтирилади¹.

Эвристик суҳбат усулига хос таҳлилий иш турлари: эпизод ёки яхлит асар таҳлили, қайта ҳикоя қилиш, қўйилган саволга жавоб бериш учун цитаталар танлаш, режа тузиш, қаҳрамон образини таҳлил қилиш, қаҳрамонларга қиёсий характеристика бериш; ўз кенгайтирилган жавобига, маърузасига, иншога режа тузиш; асар таҳлили, турли хил санъат асарларининг қиёсий таҳлили, қўйилган муаммо таҳлили натижаларининг конспекти тариқасидаги баёни; баҳс-мунозарадаги чиқишлар, хусусий ва умумлаштирувчи мавзулардаги иншолар; асар, танқидий мақола ва бошқалар устидаги мустақил ишлар.

Лекин кейинги йилларда методик адабиётларда суҳбат методи амалиётда нотўғри шакллар касб этиб, ўқувчиларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда, деган фикрлар ҳам учрай бошлади. Кўпинча ўқитувчи суҳбат йўли билан мутлақо янги ёки талай янгиликларни ўзида акс эттирган ўқув материални тушунтиришга ҳаракат қилади. Бундай суҳбатда одатда зукороқ ўқувчиларнинг катта бўлмаган қисми қатнашади. Фаоллиги камроқ бўлган ўқувчиларнинг қолган қисми саволлар ва жавоблардан оз нарса олади, кўпинча суҳбат мазмунини илғай билмайди. Ўқитувчи бундай “баён қилиш”дан кейин янги материални мустаҳкамлашга ўтади². Ваҳо-

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 61 с.

² Голенкина К.Т. Активизация методов преподавания чтения и письма в начальных классах // Активизация методов преподавания русского языка и литературы: Сб.ст. - Л.: Госучпедгиз, 1960. - С. 11.

ланки, суҳбат бадий асар ғоясини аниқ ва яққол очиб берадиган, образларини ёрқин чизиб кўрсатадиган, чуқур кечинмалар уйғотадиган, бир сўз билан айтганда ўқувчиларни бадиият оламига чорлайдиган, уларнинг қизиқишларини оширадиган бўлсагина мақсадга мувофиқ бўлади.

К.Т.Голенкинанинг фикрича, “ўқитувчи суҳбат чоғида ўқувчиларни мустақил ишлашга; ўз мисолларини келтириш, дарсликдан, ўқиш китобидан тегишли материални топишга жалб этиши, бундан ташқари, бу ишларни ўзлаштиришга ёрдам берадиган керакли мисолларни ёзиб бориш, чизмалар чизиш билан бақамти ташкил этиш лозим”¹.

Лекин ўзбек тили дарсларида юқоридаги методларни жорий этиш қийин кечмоқда. Баъзи ўқитувчиларнинг дарсдаги “ўта фаоллиги”, кўпинча жавобларини ҳам ўзи айтиши, кўп гапириши русийзабон ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этишга салбий таъсир кўрсатади. Улар ўзлари савол бергандан кейиноқ ўқувчи қийинчиликка дуч келди дегунча “ёрдам” кўлини чўзадилар, аслида бундай “ёрдам”нинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ бўлади. Бунинг энг ёмон оқибатларидан бири сифатида болаларнинг муаммони мустақил ҳал этиш йўлларини қидиришга рағбат сезмасликларини кўрсата оламиз.

Суҳбатга таяниб интерфаол усул қўлланган дарсларда ўқувчиларнинг жуфт-жуфт ёки жамоа бўлиб қатнашиши талаб этилади. Бундай жамоавий суҳбатлар чоғида ўқилган китоб ҳақида ўз таассуротлари билан ўртоқлашадилар, бутун асарни баҳоловчи фикр (тақриз)ларини, шунингдек, қаҳрамонларга ва ёзувчининг маҳоратига берган қисқа тавсифларини айтадилар ёки ўқийдилар. “Ҳамма ҳаммага ўргатади” интерфаол усули ҳам шундай ҳамкорликдаги ҳаракатни кўзда тутади.

Суҳбат ўқувчиларни мустақил ақлий фаолиятга сафарбар этиши учун уларнинг диққатини парчада кўтарилган асосий масалаларга қаратиш керак. Бунга эришиш учун суҳбат структураси ўқитувчи томонидан олдиндан ўйлаб чиқилади, режаси тузилади².

Шуни ҳамиша ёдда тутиш керакки, адабий мавзуларда ўтказиладиган суҳбатлар ўқитувчиларни асосий вазифадан: адабий асар асосида ўқувчиларни ғоявий, ахлоқий ва эстетик тарбиялашдан четга олиб кетмаслиги керак.

¹ Ўша асар. 14-бет.

² Бадриев Ф. Методы и формы организации внеклассного чтения по литературе в старших классах (На материалах школ Узбекской ССР). – Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Тошкент, 1969. – 16 с.

Суҳбатларни баҳс-мунозара тариқасида ташкил этишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти катта. Баҳс-мунозара ўқувчиларни мантиқий фикрлашга, уларда юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашга ёрдам беради. Ёшлар асар қаҳрамонларининг хулқи, хатти-ҳаракатларининг сабаблари, мақсадлари ҳақида бир-бирларига нисбатан одоб доирасида мулоқотга кирадилар. Бир томондан, ўз фикрларини асослаш ва ҳимоя қилиш пайида бўладилар, иккинчи томондан, ўз қарашларини, эътирозларини самимий тарзда ифодалашга интиладилар. Бундай баҳс-мунозараларда ўқувчилар берилиб қатнашадилар. Шубҳасиз, бундай усулнинг муваффақияти уларни тўлқинлантирадиган, фаол фикрлашга ундайдиган саволлар берилишига боғлиқ. Албатта, Ф.Бадриевнинг фикрича, баҳс-мунозара учун танланган масала ўқувчиларнинг билим савиясига мос келиши, хоҳиш-истаклари ва қизиқишларини ҳисобга олиши, дафтарга қарамай сўзга чиқишларига имкон бериши даркор¹.

М.Мирқосимова ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўрганишда, асарларни таҳлил қилишда мунозара, ижодий баҳслашиш усули фойдали эканлигини алоҳида таъкидлайди. Зеро, мунозара дарсларининг мазмунли ўтиши учун ҳар икки тараф: ўқитувчи ва ўқувчилар мавзуга нисбатан ўз мулоҳазаларини, баҳсли фикрларини тўплаган бўлишлари, ижодий таҳлил этилаётган асарларни мустақил ўқиб ўрганган бўлишлари керак². Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган дарсларда талабаларнинг мустақил фикрлашлари билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш борасидаги барча муваффақиятлар гарови саналади. Ёшларнинг мустақил фикрлашлари учун кенг имкониятлар яратиб бериш эса самарали таълимнинг муҳим омиллари сирасига киради. Тафаккур мустақиллиги маълум даражада билим олишдаги мустақилликка таянади, ўз навбатида уни маънан ва руҳан озиклантириб туради. Лекин русийзабон талабаларни ўзбек тилидаги адабий матнларни ўқиш жараёнида мустақил фикрлашга ўргатиш масаласида жиддий илмий тадқиқотларнинг мавжуд эмаслигидан, илмий-методик йўл-йўриқларнинг жуда озлигидан ўзбек тили ўқитувчилари талай қийинчиликларга дуч келмоқдалар.

¹ Ўша асар. 20-бет.

² Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Тошкент: РЎММ, 1993. 17 - бет.

«Мустақил фикрлашни ривожлантириш ва адабиётшунослик методи унсурларининг эгалланишидаги навбатдаги поғонани *тадқиқотчилик методи* таъминлайди. Унинг мақсади – ўқувчиларни адабий асарни мустақил ўрганишга, уларнинг ғоявий ва бадиий қийматини баҳолаш билишга тайёрлаш, уларни баҳолаш меъёрларини ишлаб чиқиш, бадиий дидни такомиллаштириш»¹. Бу метод эвристик методга яқин, бирининг иккинчисидан жиддий фарқи ўқитувчининг таълим берувчилик роли ҳамда ўқувчиларнинг ўқув, билув фаолиятидаги тафовутларда кўринади. Ўқитувчи бутун синф олдида умумий муаммо қўяди, бунда ушбу муаммонинг бир қатор қирраларини ўқувчилар гуруҳ бўлиб ёки якка тартибда ишлаб чиқилади.

«Тадқиқотчилик методида ўқувчиларнинг фаолияти турлари: ўрганилаётган асардан парча, лавҳанинг мустақил таҳлили, яхлит, мактабда ўрганилмайдиган асар таҳлили; икки ёки бир неча асарни мавзувий, муаммоли-ғоявий, назарий-адабий, тарихий-адабий планларда таққослаш; танқид пайтида асарга, қаҳрамон образига ўз фикрларини асослаган ҳолда икки ёки бир нечта нуқтаи назарни таққослаш, таҳлил қилиш; адабий асарни унинг саҳналаштирилиши билан таққослаш; спектаклни, драма қаҳрамонининг актёрлар томонидан ҳар хил ўйналишига мустақил баҳо бериш; кўрилган кинокартина, тасвирий санъат кўргазмаси, теле- ва радиопостановкаларга баҳо бериш; ўлкашунослик изланишлари ва бошқа ишлар. Уларнинг натижалари семинар ёки одатдаги синф машғулотларидаги маъруза кўринишида, бошқа синфлар ўқувчилари учун қилинган маърузаларда, иншоларда, баҳслардаги чиқишларда, мактаб газетасида ёки мактаб адабий журналида, туман ёки шаҳар газетасида ёки журналидаги мақолада расмийлаштирилиши мумкин»².

Репродуктив метод ҳам фаол ўқув фаолиятини талаб этади: ўқувчиларга етказилаётган билимларнинг характери механик ёдда сақлаб қолишни эмас, балки онгли ўзлаштиришни талаб этади. Бундан ташқари, билимларнинг мустаҳкамлиги ҳам ёдда олиб қолишга бўлган кўрсатмагагина эмас, балки фикрлаш фаолияти жадаллигига ҳам боғлиқдир.

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 63 с.

² Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. 63-64-бетлар.

«Репродуктив методда ўқувчилар бажарадиган фаолият турлари: ўқитувчи лекциясининг режаси ва конспектини ёзиб бориш, дарсликдан ўқилган мақолалар, танқидий мақолаларнинг режаси, конспекти ёки тезисларини тузиш, синхроник жадваллар тузиш; ўқитувчининг лекцияси, дарслик, ўқув қўлланмалари бўйича барча мавжуд материаллардан фойдаланган ҳолда умумлаштирувчи тавсифдаги маърузалар, рефератлар, иншолар тайёрлаш»¹. Эслатиш жоизки, русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқи етарли шаклланмаган синф(гуруҳ)ларда ушбу метод доирасида юқорида тилга олинган даражада бажарилиши лозим бўлган иш турларидан фойдаланишнинг иложи йўқ. Лекин вилоятларда туман марказидан олисроқда жойлашган таълим муассасаларида, шунингдек, ўзбек тилини амалий биладиган талабалар йиғилиб қолган гуруҳларда уларни қисман қўллаш мумкин бўлади.

Бир метод доирасида бажариладиган амаллар, ўқувчилар кўрсатадиган фаолият турлари операциялар кўринишида изчил, лекин мустақиллик ва уни ижодий ижро этишдаги ўсиб боровчи босқичлилик асосида амалга оширилади. Шундай бўлгач, таълим методи ҳам муқаррар равишда бир метод доирасидаги ўқувчи кўрсатадиган фаолият босқичларига монанд танланади. Баъзан ҳар бир босқич алоҳида метод ҳолида иш олиб боришни тақозо этиши ҳам мумкин. Бунда методлар босқичлиликка монанд қуйидагича номланади: *“пропедевтик – асарни идрок этиш учун, асл ўқиш таълим методи сифатида, баён этиш-изланиш метод, ўқувчиларнинг репродуктив-эмоционал ва фикрлаш фаолиятини бошиқариш методи, изланиш-баён этиш метод, ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини яратиш ва мустаҳкамлаш методи”*².

Таълим методини нима билан боғлаш керак деган савол туғилади. Шубҳасиз, метод адабий асарни ўрганиш босқичлари, ўқувбилув жараёнининг мантиқи, ўқувчиларнинг ўқувбилув фаолияти, уларнинг адабий таълимини чуқурлаштириш мантиқи билан танланади. Умуман, методларнинг бир қисми асарни ўқиб бадий идрок этиш, яна бир қисми адабий-назарий тушунчаларни ўрга-

¹ Кудряшов Н.И. Номи кўрсатилган китоб. 65-бет.

² Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 21-22 с.

ниш билан боғланади. Ўзбек тили дарсларида назарий билимлар оз кўзда тутилади: ғазал, рубоий, қитъа, фард ва бошқалар. Лекин ўқувчиларнинг рус адабиётидан олган билимларини улар ёдига тушириш ва ушбу билимлардан фойдаланиш ишларига тез-тез муурожаат этиб турилади.

М.А.Зальдинер, Л.В.Тодоров, Ф.И.Губиналар ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолияти билан боғлиқ босқичларни куйидагича тавсифлайдилар¹:

Биринчи босқич – асар билан танишиш, унинг мазмунини тушуниш, аслиятдан ўқишга руҳан тайёргарлик. Бу босқич учун *пропедевтик метод* тавсия этилади. Ўқувчилар асарни идрок этишга ўқув-билув, эмоционал ва луғат жиҳатдан ҳозирлик кўрадилар.

Ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолияти мантиқидаги **иккинчи босқич** – матнни дастлабки идрок этиш, ўқиш маданияти шаклланмаган ўқувчилар аввал луғат иши билан машғул бўладилар, бунда матн мазмунини мантиқий тушуниш жараёни кечади. Эмоционал идрок кейин юзага чиқади. Бу босқичга таълим методи сифатидаги *асл ўқиш* қўлланади. Бундай ўқишда қўлланадиган усуллар: нутқ маҳсули ва сўз санъати ҳодисаси бўлмиш матнни таркибий таҳлил қилиш, сюжетнинг ривожлантирилиб борилиши, персонажлар хатти-ҳаракатини антиципациялаш ва б.

Учинчи босқич – асарни чуқурлаштириб ўрганиш, турли томонларини таҳлил қилиш. Мақсад – ўқувчиларнинг эмоционал идрокини чуқурлаштирган ҳолда интеллектуал фаолиятини уйғотиш. Унга *баён этиши-изланиш методи* мос келади. Ўқитувчи ўқувчиларга муайян билимларни баён қилади, айни пайтда изланишга доир вазифалар қўяди, ўқувчиларни уларни бажаришга доир ақлий операциялар билан қуроллантиради, ўқувчиларда репродуктив-маҳсулдор тафаккур-нутқий маҳсулотни яратиш малакасини шакллантиради (ўқитиш усуллари: билимларни муаммоли баён қилиш, топшириқларни бажаришга мўлжал берувчи кўрсатма, ифодали ўқишга ўргатиш, қайта яратувчи тасаввурни ривожлантириш, малакаларни кўчиришни эгаллаш, адабий таҳлил усулларида фойдаланиш ва б.).

Ўқув-билув фаолияти мантиқидаги **сўнгги босқич** – билимларни ижодий қўллаш. Билимларни қўллаш олдинги босқичларда ҳам бор. Лекин бу ерда у шу маънода асосан репродуктив характерда бўладики, ўқувчи ўзи тайёр ҳолда эгаллаган билимларни онгли ра-

¹ Ўша асар. 22-24-бетлар.

вишда тилга олади (ўқитувчининг хабарида; дарслик материалида; мазмуни бўйича топшириқлар бажарилган бадиий матнда).

Ўқув-билув фаолияти мантиқидаги **сўнги босқич**да эса билимларни қўллаш гарчи ўқитувчи томонидан йўналтирилиб, бошқарилса ҳам, кўпроқ мустақил характерда бўлади. Фаолиятнинг бундай тавсифини *изланиш-баён этиш методи* ифода этади.

Гап ўқувчи фаолиятининг босқичлари ва уларга муносиб методлар устида борар экан, методларнинг сараланиш жараёни кечилишини унутмаслик керак. Бу энди ўқувчининг ёши, адабий тайёргарлиги, шу синфдаги умумий анъаналар билан алоқадор эканлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Кўришиб турибдики, методларнинг бир қисми асар матнини ўқиб ўрганиш, яна бир қисми адабий-назарий тушунчалар устида ишлаш билан боғланади. “Ўзбек адабиёти” ДТС ида ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун адабий-назарий билимлар оз кўзда тутилади: фазал, рубойи, қитъа, фард ва бошқалар. Лекин ўқувчиларнинг рус адабиётидан олган билимларини улар ёдига тушириш ва ушбу билимлардан фойдаланишга тез-тез мурожаат этиб турилади.

“Адабиёт ўқитиш методикаси”да адабий асарни ўрганишнинг қуйидаги *босқичлари* кўрсатилган: а) кириш машғулоти; б) матн устида ишлаш; в) мавзуга боғлиқ адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш; г) адабий асар таҳлили; д) яқунловчи машғулоти¹. Булар шартли, албатта.

Профессор Қ.Йўлдошев адабий таълимнинг вазифаларини амалга ошириш ишларини шартли равишда уч босқичга бўлади: биринчи босқич – к у з а т и ш ёки қабул қилиш босқичи ...; иккинчи босқич – м у ш о ҳ а д а босқичи...; учинчи босқич – ф а о л и я т босқичи². Бизнингча, ушбу таснифда адабий ўқиш билан боғлиқ бўлган жараёнлар анча тўлиқ қамраб олинганлиги билан эътиборлидир.

Ўқув йили давомида ҳар бир ўқувчи дарсда ҳам, уйда ҳам адабий материаллар устида олиб бориладиган турли хилдаги ўқув ма-

¹ Адабиёт ўқитиш методикаси (Педагогика институтлари ва университетларнинг филология факультетлари учун дастурий қўлланма). - Тузувчилар: Қ.Йўлдошев ва бошқалар. - Тошкент: РЎММ, 1994. 38 - бет.

² Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори ... дисс. - Тошкент: 1997. 119 - бет.

лакаларини эгаллаб олишлари керак. "...Бинобарин, ўқувчиларга иш усулларини кўрсатибгина қолмасдан, ҳар бир иш турини ўргатиш керак, уларни шу усуллар билан қуроллантириш лозим. Амалиётда эса кўпинча шундай бўладики, ўқувчилар уйга вазифа қилиб берилган янги ишларни бажариш усулларини ўзлари қидиришга, баъзан куч ва вақтларини беҳуда сарфлаб, самарасиз изланишларга мажбур бўладилар"². Ўқувчиларнинг адабий асарни ўқиб ўрганиш, таҳлил қилиш, ўзлаштириш методларини аста-секин эгаллай боришлари таълим жараёнининг энг муҳим унсури ҳисобланади. Русийзабон ўқувчиларнинг муайян қисми ана шундай билим ва малакаларни, иш усулларини қўлга киритган бўладилар. Ўзбек тили дарс (машғулот)ларида бунини инобатга олмоқ жоиз.

С.Матчонов ўқув-билув малакалари ҳақида гапириб шундай дейди: "Таълим олишдаги малакасизлик, ўқув предметларини ўзлаштиришга нисбатан бўлган лоқайдлик ҳар қандай фанни тинкани қуритадиган оғир меҳнат ва мажбуриятга айлантиради... Билим ва уни ўзлаштириш ўртасидаги номутаносиблик шундаки, ўқитувчи ҳали бу борада тегишли кўникма ва малакаси бўлмаган ўқувчилардан янги-янги билимларни эгаллашни талаб этади"³.

Педагогик технология – ўзаро боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатувчи бўлимлар ва тизимлар мажмуаси. У таълимни маълум тизимга келтириш ва ривожлантиришга хизмат қилади. Бундай таълим турларида эса, юксак ахлоқий фазилатларга, ҳуқуқий маданиятга эга бўлган шахсларни камол топтиришга ёрдам берувчи педагогик технологиялар қўлланади.

Ҳозирги кунда фидойи ўқитувчиларнинг ижодий изланишлари орқали бир қанча замонавий таълим усуллари ишлаб чиқилди. Бундай усуллардан самарали фойдаланиш учун ўқитувчи ўз фанини пухта билиши, илғор замонавий ўқитиш усулларидан яхши хабардор бўлиб, улардан самарали фойдаланиш йўлларини кашф эта оли-

¹ Адабиёт ўқитиш методикаси (Педагогика институтлари ва университетларнинг филология факультетлари учун дастурий қўлланма). - Тузувчилар: Қ.Йўлдошев ва бошқалар. - Тошкент: РЎММ, 1994. 38 - бет.

² Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 68 с.

³ Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед.фан.докт. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 1997. 3 - бет.

ши лозим. Шундагина ўқитиш сифати ҳам, ўқувчиларнинг фанни ўзлаштириш самарадорлиги ҳам юқори бўлади. Лекин дарсларда шаблонга ўрин бўлмаслиги, янгиликларни, янги усулларни тинмай излаш ва жорий этиш лозим. Бугунги кунда замонавий машғулотларни ноанъанавий дарсларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Лекин, А.А.Мурашов айтганидек, "...ҳар қандай янгиликка ўқувчилар тез орада кўникиб кетадилар, шунинг учун ахборот ва тарбия бериш вазифаси дастурда белгиланган қатъий чегарага сиғадиган, равшанки, илғор ўқитувчилар қуролланиб бўлган янги усулларни истисно этмаган ҳолда ушбу оригиналликни одатдаги дарслар цикли якуни сифатида тақдим этиш керак"¹.

Давлат тилидан дарс берувчи ўқитувчи том маънода ижодкор бўлиши шарт. Зеро, адабиёт, она тили, давлат тили дарслари тарбия-ташвиқот, ҳам нотиклик, ҳам санъаткорлик, ҳам саводхонликнинг мужассамлашган кўринишлари ҳисобланади.

Бугунги кунда адабиёт дарсларида муаммоли таълим масалаларига эътибор катта. Ўқувчи таълим субъекти сифатида бадий асарни ўқишдан ташқари шу асар устида изланишлар ҳам олиб боради. Айниқса, у ерда кўтарилган ҳаётий сабоқлар, қаҳрамонларнинг ахлоқий камолот сари интилишлари шулар ҳақидаги ўйларга туртки беради. Шу боисдан ҳам муаммоли таълим усулига айрим тадқиқотчиларнинг кенг ўрин ажратишлари бежиз эмас¹.

Дарсда ўқувчилар олдига муаммоли саволлар қўйилиб, шу саволлар атрофида баҳс-мунозара уюштирилади, шу йўл билан яратилган муаммоли вазиятда ҳар бир ўқувчи ўз мавқеини ҳимоя қилишни ўрганади. Муаммоли савол ёки топшириқ олдиндан уй вазифаси сифатида бериб қўйилиши ҳам мумкин.

Адабий материалларни ўрганиш машғулотларида ўқитувчи ўқувчилар олдига муаммоли саволлар қўяр экан, бу билан у ёшларнинг ҳаётий таассуротларини бойитишга, асарнинг бадий жиҳатлари, тил ҳодисалари ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириши лозим.

² Мурашов А.А. Из тонких линий идеала. - Москва: Просвещение, 1990. - 11 с.

¹ Қаранг: Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. - Т: Ўқитувчи, 1996. - 197 б.

Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. - Тошкент: Ўзинкомцентр, 2003. - 103 бет.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабаларида мустақил фикрлаш билан боғлиқ шахслик сифатлари барча ўқув фанлари дарсларида шаклланиб боради. Ўзбек тили машғулотлари ана шу йўналишдаги ишлар жараёнида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоғи зарур.

Ўзбек мактабларида адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида С.Долимов, А.Зуннунов, С.Исмагов, Қ.Аҳмедов, Қ.Йўлдошев, С.Матчонов, М.Мирқосимова, Т.Ниёзметова, Қ.Ҳусанбоева, С.Яминова каби методист олимлар ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш муаммоларини ёритиб берганлар. Мустақиллик йилларида ўқувчи (талаба)ларни эркин фикрлашга ўргатиш ишига қўйиладиган талаблар тубдан ўзгарди. Аслида, ўқитувчи ва ўқувчи муносабатининг ўзи ҳам тубдан ўзгарди, деб айта оламиз. Лекин узлуксиз ўзбек тили таълимида ушбу муаммо махсус ёритилмаганлиги адабий материалларни ўзлаштириш самарадорлигида яққол намоён бўлмоқда.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни ўқиб-ўрганиш жараёнини эркинлаштириш, мустақил фикрлаш учун зарур шарт-шароитларни юзага келтириш, бу жараёни методик жиҳатдан қўллаб-қувватлаш муаммони ҳал этиш чора-тадбирлари сирасига киради.

Машғулотларни эркинлаштириш шунинг учун ҳам керакки, талабанинг адабий матнни ўқиш ва таҳлил қилишида йўл кўядиган хатолари кўпинча баҳога (баллга) таъсир этади. Шунинг учун баҳони мустақил фикрлашга ғов бўладиган омиллардан бири сифатида эмас, балки унга рағбатни уйғотадиган восита сифатида қўллаш йўлларини излаш лозим. Албатта, бу иш ташкилий масалани қайта кўриш, ислоҳ қилиш йўли билан қисқа фурсатда амалга оширилиши мумкин. Лекин асосий қийинчилик бунда эмас. Гап мақбул методик ечимлар топа билишдадир.

Кишининг билими қанчалик кўп бўлса, маънавияти қанчалик бой бўлса, ўз билим кучига ишончи қанчалик барқарор бўлса, у қарор қабул қилишда шунчалик мустақил бўлади. Зеро, билим, маънавият қўшилиб, қарашларни, эътиқодни юзага келтиради.

Дарҳақиқат, талаба адабий матнни ўқиш жараёнида тўлиқ мустақил бўлиши мумкин. Бунинг учун унда етарли сўз бойлиги, турли хил синтактик қурилишдаги гаплар мазмунини тушуниш йўлидаги таҳлил қилиш ва синтезлаш, умумлашмалар чиқара олиш қуввати шаклланган бўлиши даркор. Бу борада қуйидаги ишларни амалга ошириш жоиз:

1) адабий матнни ўқишга қадар ўзбек тилини ўрганиш жараёнида луғат иши ҳамда турлича синтактик қурилмаларни таҳлилий ўқишни йўлга қўйиш ва талабаларда бу борада тегишли билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш лозим;

2) адабий матнни мустақил ўқиш учун машғулотда каттароқ луғатга, грамматик воситалар, сўз бирикмалари изоҳига эга бўлган зарур ахборот технологияларидан фойдаланиш керак.

Албатта, адабий матн мазмунини тўлиқ тушунишни таъминловчи ашёлар мавжуд бўлган шароитда ҳам мустақил фикрлашни тайёрловчи чоралар кўрилмоғи, иш турлари жорий этилмоғи даркор. Бунда талабаларнинг таълимий ўқиш чоғида айрим лексик ва грамматик хато қилишларга йўл қўйиш, гуруҳли ишлар жараёнида бир-бирининг нуқсонларини кўрсатиб туриш ва аста-секин, оғриқларсиз бартараф этиш ана шундай чоралардан биридир.

Ўқувчи (талаба)ларни мустақил фикрлашга ўргатишда ўзбек тили дарсларида, адабий матн устидаги машғулотларда бажариладиган ҳар бир иш турида муаммоли таълим унсурларини қўллашга ҳаракат қилиш, уларни баҳс-мунозарага, фикрлар беллашувига тортиш муҳим ўрин тутди.

Адабий материални ўқиш жараёнида талабаларнинг сўз бойлигини, грамматик воситаларга доир билимларини ошириш асосий мақсад эмас. Булар адабий ўқишга ўтишда бир кўприк, холос. Асосий мақсад бадиий асарнинг мўлжалидан келиб чиққан ҳолда талабани миллий маънавият, ўзбек халқининг ҳаёти билан яқиндан таништириш, ёшларнинг турмуш тажрибасини орттиришдир.

Ўзбек халқининг миллий маънавияти, турмуш тарзи билан танишмоқчи бўлган одамга бадиий асарлар ёрдамга келади. Аксинча, шунчаки унинг кўрган-кечирганлари эса таассуротларнинг юзаки, нуқсонли бўлишига ўрин қолдиради. Бадиий фильмларда ҳам ўзбекларнинг ҳаёти яққол тасвирланади. Лекин ҳаётда ҳам, фильмларда ҳам одамлар орасидаги шарқона муносабатларнинг мотивларини илғаш қийин кечади. Бадиий асарда эса ёзувчининг муносабати, позицияси, қаҳрамонларнинг бир-бирларига берган баҳолари кўшилиб боради. Мустақил фикрловчи талаба учун адабий материални ўқиб-ўрганиш билан боғлиқ билим, кўникма ва малакалар ниҳоятда зарурлиги ана шунда ҳам намоён бўлади.

Буларнинг барчаси рус гуруҳларидаги ўзбек тили дарсларини ташкил этишда, хусусан, уларда адабий материаллардан фойдаланишда манбаларнинг айна мана шу жиҳатларининг бўртиб кўрини-

шига эътибор бериш мақсадга мувофиқ эканлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Бинобарин, ўқувчи (талаба) ўзининг фикрини мустақил баён эта олишдан тортиб айрим муаммоли вазиятларда мустақил қарор қабул қила билишигача бўлган даражаларда малака ҳосил қилиши лозим. Адабий материаллар талабанинг ҳаёт тажрибасини ишга солиш асосида турли хил ҳаётий вазиятларда ўринли хулосага, асосли ечимга, тўғри йўл танлаш, белгилашга ўргатувчи мактаб вазифасини ўтайди.

Кузатишларнинг кўрсатишича, юқори синф ўқувчилари, айниқса, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабалари баҳслар, мунозаралар, ўзаро фикр алмашувларни нисбатан жонли қабул қилишади, шундай ўринларга алоҳида қизиқишларини ошкора намойиш ҳам этишади. Зеро, “Ҳеч ким ўз фикрини билдирмаганда дарс зерикарли бўлади, ҳамма китобдан ёд олган гапларини такрорлайди...”¹.

Яна бир нарсани ҳам эсда тутиш лозимки, “Ўқиш-ўрганиш малака ва кўникмаси шаклланган кишигина билимларни пухта ўзлаштириши мумкин”².

Баҳслашиш эҳтиёжи етилиб келаётган фикрлаш жараёнининг ифодаси бўлибгина қолмай, шаклланиб келаётган шахснинг ўзлигини қарор топтириши, ўзининг баҳслашиш, бирор нарсани ҳал этиш, мустақилликда катталар билан тенг ҳуқуқли эканлигини ёқлаш эҳтиёжидир. Баҳс чоғида ўқитувчи ўқувчилар билан баббаравар ҳақиқат изловчиси бўлиб ҳаракат қилади. Ана шу баҳсда у ўз билимдонлигини намойиш этади, чунки кенгроқ фикрлайди, яхши асослайди, бу фазилатлар эса ўқувчиларда катта ҳурмат уйғотади. Баҳсларда ҳар бир ўқувчининг “шахсий фикри”, ўз мавқеини ифодалаш ва асослаш малакаси жуда қадрланади.

Ўқувчи адабий матнни ўрганишда фаол мавқеда бўлса, шундай мавқе таъминланса, унинг мустақил фикрлаши ўз қобилияти-

¹ Глинтерщик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - М.: Просвещение, 1974. - С. 16.

² Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед.фан.докт. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 1997. 3- бет.

дан куч олади. У бошқаларнинг фикрлари билан ҳам қизиқади, баъзан уларга танқид кўзи билан қарайди. Р.В.Глинтершчикнинг аниқлашича, “ўқув-билув фаоллиги методик фаолликка олиб келади: дарсда бундай ўқувчи фақат эмоционал ва ақлий зўриқиш дақиқаларинигина қадрлайди, адабиётни қандай ўрганган бўлишини аниқ ва равшан англайди, ўз ақлий фаолиятини назорат қилиш ва йўналтиришга ҳаракат қилади”¹. Методист олим С.Матчоунинг қуйидаги таъкиди ҳам ғоятда ўринли: “Ўқиш-ўрганиш малака ва кўникмаси шаклланган кишигина билимларни пухта ўзлаштириши мумкин”².

Дарсда кучли эмоционал муҳит пайдо бўлиши учун ўқувчи “материал ичида” бўлиши керак, адабий матнни уйда ўқиб чиқиши ва ўз таассуротлари ҳақида ўзига ҳисобот бериши лозим. Мана шунинг учун ҳам уйга бериладиган вазифалар тизими шундай қурилиши керакки, талаба топшириқларнинг катта қисмини “дарсдан кейин” эмас, балки “дарсга” мўлжаллаб тайёрлаб келсин.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган дарсларда талабаларнинг мустақил фикрлашлари уларда мустақил билим олиш, ўзларида шунга монанд кўникма ва малакаларни шакллантириш замирида амалга ошади, мустақил фикр баён қилиш, фикр алмашиш, айниқса, баҳслашиш жараёнида ривожланади, натижада машғулотлар самарали ўтади.

2.3. Узлуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўрганиш жараёнида луғат иши

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарс (машғулот)ларида адабий матнларни ўқиб мазмунини тушуниш, бадий идрок

¹ Глинтершчик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - М.: Просвещение, 1974. - С. 25-26.

² Матчоун С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед.фан.докт. ... дисс.автореферати. – Т., 1997. – 3-бет.

этишнинг тўғрилиги, тўлиқлиги, чуқурлиги кўп жиҳатдан улардаги лексик, ҳамда грамматик материалларнинг қанчалик ўзлаштирилганлигига боғлиқдир. “Сўз бойлигини ҳосил қилиш, - дейди Л.А.-Шейман, - асл нусхада рус адабиёти намуналарини ўзлаштиришдаги ўқувчилар йўлида турган тил “тўсиғи” ни енгиб ўтишнинг асосий йўлидир”¹. Ўзбек адабиёти намуналарини ўрганишда, русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқи талаб даражасида эмаслигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу йўл яна ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бадий асарларда ишлатиладиган сўзлар жонли сўзлашувга хос лексикадан ҳам, илмий-оммабоп матнлардаги лексикадан ҳам маълум тафовутларга эга. Бундай фарқлар, айниқса, нутқ услубларидаги тафовутлар тилшуносликда атрофлича ёритилган. Бадий асарларда сўз ишлатилиши қўлланиш частотасига кўра ҳам ўрганилган. С.Ризаев, Н.Бўроновларнинг “Абдулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати” да ҳисоблаб чиқилишича, мазкур асарда жами 37482 сўз ишлатилган бўлиб, булар 10590 луғат бирлигини ифода этади². “Ўзбек тили” ДТСи талабига кўра эса 2-9-синфларда жами 2100 луғат бирлиги ўрганилади. Ушбу рақамлар орадаги фарқларнинг жуда катталигини кўрсатиб турибди. Ушбу фарқланиш бадий матнни тушунишда лексик қамров билан боғлиқ бўлган қийинчиликларнинг бир жиҳати, холос. Бошқа қийинчиликлар кўп маънолилиқ, сўз маъноларининг кўчиши ва бошқа ҳодисаларга бориб тақалади.

Бадий асарнинг тил хусусиятлари назарий томондан атрофлича ёритилган. Адабиёт назариясига оид китобларда ҳам, адабий-назарий тушунчаларни ўрганишга доир қўлланмаларда ҳам, бадий асар тили таҳлил этилган тадқиқотларда ҳам бу масала атрофлича кўриб чиқилган. Хусусан, кейинги йилларда М.М.Йўлдошев, М.А.Мамадалиева, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, Т.Бобоев, М.Мирқосимоваларнинг монография ва қўлланмаларида ушбу мавзу бир мунча ёритилган.

Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар ўзбек тили лексикасини узвий (компонент) таҳлил асосида ёритар эканлар, сўз маъносининг таркибидаги ифода семаларига “семема таркибидаги аташ семасидан ташқ-

¹ Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. – Фрунзе: Мектеп, 1982. –С.141

² Ризаев С., Бўронов Н. Абулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. 6-бет.

ари турлича қўшимча маъноларни (услубий бўёқни, шахсий муносабатни, қўлланиш доирасини) англаувчи семалар” деб таъриф берадилар¹.

М.М.Йўлдошев “Чўлпоннинг бадий тил маҳорати” мавзусидаги тадқиқот ишида маънодош, зид маъноли сўзларнинг тасвирий имкониятлари ҳақида атрофлича сўз юритади. Чунончи, “...ўзбек тилида *ўрамоқ, буркамоқ, чулгамоқ, чирмамоқ* тарзидаги маънодош сўзлар қаторидаги *буркамоқ* сўзида *ўрамоқ* сўзига нисбатан ўраш белгиси анчайин ортиқ, яъни унинг маъно қурилишида “ҳеч бир очиқ жойини қолдирмай” деган қўшимча ифода семаси мавжуд. Шунинг учун ҳам ушбу парчада Чўлпон тегишли мазмун ифодаси учун *ўрамоқ* сўзини эмас, балки айни *буркамоқ* сўзини танлаш орқали тасвирдаги аниқлик ва экспрессивликни оширишга муваффақ бўлган”².

Кўпинча, асарда бирданига учта маънодош сўз ёнма-ён қўлланади ва ифода семалари белгининг даражаланган ҳолда ифодаланишига хизмат қилади³.

“Романда фразеологик маънодошликнинг ҳам гўзал намуналари мавжуд. Тилимиздаги *аччигини чиқармоқ* ва *гашини кўзгатмоқ* иборалари ўзаро маънодош, улар романда бир қадар бир-бирига қаршилангирилган ҳолда қўлланган: *Бунинг учун сўфининг аччигини чиқарадиган эмас, унинг бир оз гашини кўзгатадиган бир гап айтиб қўйди*”⁴.

Лексик-фразеологик маънодошлик романда муайян мазмунни қуқоқ экспрессия билан ифодалашга хизмат қилади.

М.М.Йўлдошевнинг таъкидлашича, “Ҳар қандай бадий нутқ назариясида кўчимлар марказий фигура сифатида қаралади, чунки кўчимларнинг аксарияти бадий нутқда эмоционаллик, экспрессив-

¹ Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1995. 60-бет.

² Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. автореферати. Тошкент, 2000. 8- бет.

³ Ганженко М. Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нац.школы. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 1981. – 8 с.

⁴ Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. автореферати. Тошкент, 2000. 9 - бет.

лик, таъсирчанлик, образлилик каби муҳим сифатларни беради. Ҳар қандай ўхшатишнинг лингвопоэтик асосини ўхшатиш эталони ташкил этади. Ўхшатишнинг оригиналлиги ўхшатиш эталонининг оригиналлигига кўра юзага келади. Нутқимиздаги айиқдай кўпол, кўйдай ювош, тулкидай айёр, пахтадай оқ, тошдай қаттиқ каби бир қанча ўхшатишлардаги ўхшатиш эталонлари оригиналлигини йўқотганлиги учун анъанавий ўхшатишлар деб қаралади”¹.

М.М.Йўлдошев М.Мукаррамовнинг анъанавий ўхшатишлар образлилик ва эмоционал-экспрессивлик хусусиятларини йўқотган деган фикрини эслар экан, тилдаги ҳар қандай сўз ёки иборани тасвирийлик, образлилик мақсадига хизмат қилдириш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ деб алоҳида таъкидлайди. Чўлпон бундай ўхшатишларга, улар билан бир қаторда тасвири кучайтирувчи турли воситаларни келтириб, гўёки янгидан экспрессив нур беради.

Тадқиқотчи метафора хусусида тўхталиб, мутахассисларнинг бу воситадан номи йўқ бўлган нарса-тасаввурларга ном бериш мақсадида фойдаланиш фақат ана шу эҳтиёжгагина боғлиқ эмас, у инсон табиатидаги образли ифодага ўчлик билан алоқадор, номи бор нарсаларни ҳам метафорик йўл билан ифодалашга инсонда ички бир табиий интилиш мавжуд деган фикрларига тўхталиб, бундай дейди: “Метафоралар, айниқса, хусусий-муаллиф метафоралари кўпроқ эстетик мақсад, яъни борлиқни субъектив муносабатни қўшиб ифодалаган ҳолда номлаш асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам уларда ҳамиша коннотатив маъно мавжуд бўлади”... “Асарда яратилган баъзи метафоралар ўша давр ижтимоий ҳаётига янги кириб келган тушунчаларни ифодалайдиган сўзларга асосланган. Масалан, *Мунча сергап экан бу хотин?* – деди Мирёқуб. – *Грамофон-а!*”².

Бадий асарнинг тил хусусиятлари ҳақида гапирганда шуни ҳам назардан қочирмаслик керакки, поэтик сўз кўп маъноли бўлади, лекин ушбу ўзбекча сўзнинг рус тилидаги муқобили поэтик бўлмаслиги мумкин. Бу ўринда ўқитувчи ўқувчиларни русча муқобиллар орасидан

¹ Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. автореферати. Тошкент, 2000. 16 - бет.

² Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. автореферати. Тошкент, 2000. – 19 бет.

жумлага бадийлик бахш этадиган сўзларни билиб, аниқ танлашга ўргатиши, уларда кези келганда ўзи таржима қилиб тушунадиган ўзбекча гапнинг русча ифодасида ҳам ҳиссиёт сезилиб туришига эътибор бериш одатини ҳосил қилиши лозим. Чунки бадий матнда сўз қўллаш сўзнинг энг асосий хусусияти - кўп маънолилиқка асосланади. Бундай сўз қўллаш барқарор бўлмай, доимий равишда ўзгариб туради.

Адабиётнинг айрим тушунчалари тил дарсларида яхшироқ ўзлашади. Масалан, эпитет: *олтин қўллар; туча мрачная*.

Шу билан бирга сўзларнинг ассоциатив алоқаларига ҳамма вақт эътиборни қаратиш, шу ассоциацияларни уйғотиб туриш муҳим бўлиб, айти шу ерда кичик ёшдаги ўқувчиларнинг фаолиятига раҳбарлик қилиш имкониятлари яширинган. Бу фаолият бадий асарни эстетик идрок этишга йўнлатирилиши керак¹.

А.Т.Рубайлонинг изоҳлашича, “Бадий сўз билан нутқнинг муносиблиги муайян қийинчиликлар тундиради. Ана шу муносибликни тушунишга ўргатиш эстетик жиҳатдан онгли ўқиш кўникмаларини ривожлантириш учун мустаҳкам пойдевор яратади”². Шунинг учун жонли нутқ таҳлилига ҳам эътибор бериш лозим. Сўзнинг жарангдорлиги шунда тўлиқ намоён бўлади. Ўқувчи эшитиб қабул қилиш ва ҳис этишга ўрганади.

“Методика объяснительного и литературного чтения” китобида илгари сурилган қуйидаги фикр ўринли: “Русча сўзлар (бизнинг ҳолатда – ўзбекча сўзлар) она тилининг шакллари билан эмас, балки тушунчалари билан ассоциацияланиши керак. Айти кўрув образи ўзга тил шакллариининг объектив воқелик буюмлари, ҳодисалари билан бевосита ассоциатив боғланишларини уйғотади, ўқувчиларнинг ушбу тилда образли ва тушунчали фикрлашини ривожлантиришга ёрдам беради”³.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тили машғулотларида русийзабон талабаларнинг мустақил фикрлашларига монелик кўрсатадиган ҳолатлар жуда кўп. Масалан, адабий матнда учраган нотаниш сўзни лу-

¹ Абдуллина А.А. Формирование умения воссоздавать художественные образы в процессе чтения литературных произведений (1-3 классы): Автореф.канд.дисс... пед.наук. - М., 1977. - 9 с.

² Рубайло А.Т. Художественные средства языка: Пособие для учителя. - М.: Госучпедгиз, 1961. - 9 с.

³ Методика объяснительного и литературного чтения. Под ред. К.В.Мальцевой и З.С.Смельковой. - Л.: Просвещение, 1978. - 221 с.

ғатдан қидириб топиш, топганда эса бу сўзнинг русча муқобили икки ва ундан ортиқ бўлганда, қай бирини танлаш керак деган вазифа юзага келади. Бу вазифани тўғри ҳал этиш, мустақиллик намоён қилиш учун талабада ўз кучига ишонч ҳисси намоён бўлиши керак. Ўз кучига ишончи қатъий бўлмаган ўқувчининг мустақил қарор қабул қила олмаслиги эса ҳаммага аён ҳақиқат.

Адабий асарда сўзга бадий образлилик юкланади. Бу ҳолат таржимада ҳам услубий бўёқли муқобилларни танлашга ундайди. Грамматик воситалар хусусида ҳам худди шу вазиятга дуч келиш мумкин. Хуллас, адабий материални ўрганишда қадам-бақадам мустақил қарор қабул қилиб боришни тақозо этадиган жиҳатлар ниҳоятда кўп.

Адабий матнни ўқиш жараёнида талай лексик ва грамматик қийинчиликлар юзага келади. Шу қийинчиликларни бартараф этишга қаратилган қуйидаги иш турлари бажарилиши тақозо этилади:

1. Янги, шунингдек, маъноси унутилган сўзлар устидаги луғат иши.

2. Матндаги гаплар мазмунини тушуниш йўлидаги лексик ва грамматик таҳлил ишлари.

3. Тасвирий ифодалар устидаги ишлар.

Ўзбек тилини ўрганиш машғулотларида адабий материал таълим ва тарбиянинг муҳим ва салмоқли омили саналади. Бир томондан, лексик ва грамматик материаллардан реал мулоқотга яқин шароитда фойдаланиш адабиёт орқали осон кечади, иккинчи томондан, лексик материаллар билан танишишда ўзига яраша айрим қўшимча қийинчиликлар ҳам туғилади. Лекин, нима бўлган тақдирда ҳам, бадий асарларни ўрганиш охир оқибатда бадий бўлмаган матнларни ўқишни енгиллаштиради.

Таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарс (машғулот)ларида ўрганиладиган сўзларнинг ажратилиш тартибига назар ташланса, икки хил ёндашув бўлганлиги маълум бўлади: 1) янги сўзлар ҳар бир синф луғат минимумига мувофиқ танланади ва дарсларга бўлиб чиқилади; 2) янги сўзлар матнда учрашига, мавзувий хослигига қараб ўрганилади.

Биринчи хилдаги ёндашув Р.Йўлдошев бошчилигида яратилган “Ўзбек тили” дарсликлари¹ хос бўлиб, бу дарсликлар қатъиян синф-

¹ Йўлдошев Р., Тўхтамирзаев М., Рихсиева М., Ниёзметова Р. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. - Т.: Ўқитувчи, 2000. Йўлдошев Р., Мулламуҳамедов С. Ўзбек тили ва адабиёти / Кечки (сменали) рус ишчи ёшлар мактабининг X-XII синфлари учун. - Т.: Ўқитувчи, 1995.

лар бўйича тузиб чиқилган луғат минимумига риоя этган ҳолда яратилган, яъни сўзлар тасодифий (матнда учрашига қараб) танланмаган, балки аниқ сўзлар рўйхати билан иш кўрилган. Бу тартибда бадиий матнлар ўрганилган лексика ҳажмида танланган; ўқувчиларни матнни ўқиб мазмунини тушунишга олдиндан тайёрлаш мақсади илгари сурилган.

Иккинчи хилдаги ёндашув профессор Р.Толипова бошчилигида яратилган “Ўзбек тили” дарсликлари¹ хос саналиб, бу ерда дарслар учун янги сўзлар мавзувийлик асосида, шунингдек, матнларда учрашига қараб ажратилган. Ўқитувчи учун мўлжалланган методик қўлланмада таъкидланишича, янги сўзлар лексик мавзу билан семантик мавзу муносиблигида танланган².

Умуман, “Ўзбек тили” дарсликларида асосан услубий нейтрал сўзлар фаол ўзлаштириладиган лексик бирлик сирасига киритилган. Айрим (асосан, китобий) сўзлар бир маргалик принциpga кўра матнни ўқиш муносабати билангина таништирилади.

Ўзбек тили машғулотида адабий асарлардан олинган парчаларни ўқиб-ўрганиш муносабати билан луғат ишини тўғри ташкил этиш ва ўтказишнинг аҳамияти бениҳоя ортди. Лекин бу масала ҳануз русийзабон ўқувчи (талаба)ларга ўзбек тилини ўқитиш жараёнида адабий материаллар устида ишлаш методикасида жиддий тадқиқ этилганча йўқ. Ваҳолонки, бадиий асар сўзни турли хил оҳанг жилоларида кўриш учун кенг имкониятлар яратади. Шундай тажрибалардан бири сифатида расмли луғатлардан фойдаланиш имкониятини эслатиш мумкин. Н.Маҳмудов ва Б.Тўхлиевлар тайёрлаган расмли луғат китоби бу соҳада ўқитувчиларга яқиндан ёрдам бера олади³.

Тўғри, русийзабон ўқувчиларни ўзбекча сўзлар билан дастлаб нейтрал услубда таништириш одат тусига кирган. Асарда учраган янги сўз

¹ Tolipova R., Yoʻldosheva H., Umarova F., Shomirzayeva M., Qosimxoʻjayeva D. Oʻzbek tili. Taʼlim rus tilida olib boriladigan maktablarning 6-sinfi uchun darslik. - T.: Oʻqituvchi, 2001. Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M., Oʻzbek tili. Taʼlim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. - T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005.

² Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M., Oʻzbek tili. Taʼlim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. - T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005. 15 -b.

³ Маҳмудов Н. Тўхлиев Б. Ўзбек тилини ўрганамиз. - Тошкент: Ўқитувчи, 1991. - 128 бет.

эса ифодали бўлиб, таъсирчан ҳолатда илк бор идрок этилади ва бундай сўз тезроқ ёдда олиб қолинади. Лекин бадий асардан олинган парчани эстетик идрок этишнинг биринчи шарти ундаги барча сўзларни ўқиб тушуна оладиган даражадаги тайёргарлик амалга оширилган бўлиши керак. Кузатишлардан маълумки, ўқувчи бир матндан баъзан 20-30, баъзида эса 30-40 сўзнинг маъносини тушуна олмайди. Шунга кўра ҳам дастлаб бу сўзларни ўқиб тушуниш мумкин бўлган (нофаол, рецептив) даражада ўзлаштиришга эришиш лозим. Бунга бир неча дарс олдин оздан луғат ишини ташкил этиш орқалигина эришиш мумкин.

Таъриба олиб борилган синфларда ҳар бир адабий материал бўйича 40 сўз атрофида янги ва маъноси унутилган сўзларни ажратдик ва аввал русийзабон ўқувчиларнинг уларни билиш-билмасликларини аниқлаб олдик, тахминимиз тўғрилиги маълум даражада тасдиқлангач, луғат тайёрлаб, икки дарс олдин ўқувчилар кўлига бериб кўйдик, уларни ўқитиб, талаффузини машқ қилдиргач, таржимасини эслаб қолишни уйга вазифа қилиб топширдик. Навбатдаги дарсдан 3-4 дақиқа ажратиб, сўзларни ялпи такрорлаш ўтказдик. Шундагина учинчи дарсга келиб янги ва маъноси унутилган барча сўзларнинг адабий матнни ўқиш чоғида англанишини таъминлаш мумкин бўлди.

Бадий нутқни кузатиш луғат ишининг мазмуни борасида алоҳида аҳамият касб этади. Бу иш ўқувчиларнинг нутқини янги лексик-фразеологик материаллар билан бойитибгина қолмай, тил ҳиссини яна ҳам ўстиради.

Бадий асар тилини ўрганишда кенг тарқалган икки асосий йўналиш мавжуд: 1) лингвистик йўналиш; 2) стилистик йўналиш. Биринчи йўналишда лексика устида иш олиб борилади. Иккинчи йўналишда ёзувчининг умумхалқ тилига бўлган муносабати, тил бойликларидан фойдаланиши, ёзувчи маҳорати, услуби билан боғлиқ кузатишлар амалга оширилади.

Л.Г.Байкиева адабий матнни ўқиш жараёнида бажариладиган луғат иши билан боғлиқ муаммоларнинг методик жиҳатдан ишланмаганлиги амалиётда бир қатор камчиликларни келтириб чиқараётганлиги (таҳлилнинг тасвирийлиги; тил устидаги кузатишларнинг тасодифийлиги; бадий нутқ устида чуқур иш олиб боришнинг луғатни шарҳлаш билан алмаштирилаётганлиги) ни аниқлаган¹.

¹ Байкиева Л.Г. Работа над языком произведений русской литературы в старших классах татарской школы (на материале прозаических произведений). Автореферат дисс. ...канд.пед.наук. – Куйбышев, 1973. – 3 с.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида бадий асардан олинган парча кўп вақт ўқув матни сифатида ўрганилаётганлиги учун сўз тасвир ва ифода воситаси сифатида таҳлил қилинмаётганлиги яна ҳам ачинарли ҳолдир. Ўқув матни билан ишлаган ўқитувчи матндаги минимумдан ташқари сўзларга бир маротаба ўргатиладиган нофаол сўзлар сифатида муносабатда бўлиб, шунга одатланган. Адабий парчада айти шу сўзлар кўпинча образ яратишда иштирок этаётган бўлиши мумкин. Баъзи эскирган сўзлар тарихийлик принципига кўра маъноларидаги ўзгаришларни кузатиш имконини беради. Лекин луғат иши одатда янги ва маъноси унутилган сўзларнинг рус тилида ифодаланишини кўрсатишдан нарига ўтмайди.

Одатда, сўз бадий матнда икки даражада – лексик ва поэтик, образли тарзда қўлланади. Дастлаб, сўзнинг бош, асосий маъноси устида иш олиб бориш лозим бўлади. Бу машқларнинг туб фарқи – улар сўз, сўз бирикмаси, гап даражасида мустақкамланади. Лекин барча янги сўзлар иштирокида жумлалар тузиш нотўғри. Чунки уларнинг бир қисми фасл, бир қисми нофаол бўлади.

Адабий матнни ўқишдан олдин луғат иши кўзда тутилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда:

1. Нотаниш сўзларни таниш сўзлар қуршовида англашга доир машқлар.

2. Таркибига қараб сўз (ясама сўз) маъносини аниқлаш.

Бу ишлар бадий матннинг мазмунини тўғри тушунишга, матндаги сўзларнинг ўқувчи нутқида фаоллашувига имконият яратади.

Мавзу (асар мавзусини аниқлаш), мавзуга доир сўзларни эшлаш, мавзувий луғат билан ишлаш каби қўшимча машқлар луғат иши миқёсини бирмунча кенгайтиради.

Бадий асардан олинган парча ўқилгандан кейин қуйидаги каби луғат-ахборот жадваллари билан ишлаш мақсадга мувофиқдир:

“Олой маликаси”

Ҳикоянинг бош қаҳрамонлари.

1. Қурбонжон додхоҳ – ўзбеги қирғизлар ҳукмдори; “Олой маликаси; хотин-қизлардан чиққан биринчи генерал...”

Бадий матн устида ишлашнинг барча босқичларида йўл-йўлакка бажариладиган лексик машқлар давом эттирилади. Бунда ясама

сўзлар, маъноси унутилган сўзлар аниқланади, гапни синтагмаларга бўлишга доир кўрсатмалар муносабати билан айрим сўз бирикмалари, ёрдамчи сўзлар, кўчма маъноли сўзларга эътибор қаратилади. Гаплар ўртасидаги сабаб-натига алоқалари муносабати билан шу алоқаларни таъминловчи лексик материаллар кўрсатилади ва ҳоказо.

Асар таҳлили жараёнида воқеа-ҳодисага, қаҳрамонга муаллифнинг берган баҳосини ифодаловчи сўзларни топиш; сўз нима мақсадда танланганини аниқлаш; сўз билан тасвирлаб (оғзаки) расм чизиш каби ишлар бажарилади. Булардан ташқари, ўзбек тили дарсларида ўтилган материалларни эсга олиш ҳам луғат ишини давом эттириш имконини вужудга келтиради.

Навбатдаги босқичда асарнинг бадиий жиҳатларини ўрганиш устидаги ишларга киришилади. Бунда ўқувчиларга тимсоллар ҳамда тафсилларни (деталларни) англатиш муҳим ўрин тутди.

М.Мирқосимова шеърини асарларда тимсол яратиш хусусияти ҳақида тўхталар экан, шундай дейди: "...оламни (ёки инсон дунёсини) гўё ичдан ёритувчи эҳтиросли фикр, кечинма шу қадар кучли, ривожланиш суръати шу қадар шиддаткорки, у бизни тамом асир этади, натижада, шоир қўллаган теран ва ҳаяжонли сўзлар, ифодалар, уларнинг стилистик хусусиятлари назаримиздан четда қолади. Аммо шеър таҳлилида бадиий ифоданинг мазмунли, ҳаяжонли бўлишини таъминлаган сўзлар, тимсоллар, шеърини шаклларнинг аҳамияти беқиёс"¹. Бадиий асар билан боғлиқ луғат ишининг вазифаси ҳам шунда.

Бадиий асарни идрок этиш ўқувчи-китобхоннинг ақл-заковати, туйғулари ва тасаввурини батамом забт этадиган жараён сифатида биринчи навбатда унинг тилига – сўз ёрдамида образ яратишнинг асосий заҳирасига чуқур кириб боришни талаб этади. Асардан олинган парчани, айниқса, шеърини нутқни ўрганиш образ яратиш тизмига доир билимларни эгаллаш учун мустаҳкам замин вужудга келтиради. Ўқувчи образларнинг умумлаштирувчилик хусусиятини англаб олишдан ташқари, асарнинг ғоявий мазмунини тўғри ва кутилганидек тушуниш имконига эга бўлади.

Бадиий нутқда ҳатто ўзининг тўғри маъноси билан қўлланган сўз луғатдаги айни шу сўз билан тенг эмас. У эстетик бутунлик бўлган яхлит бадиий асар матни таркибида бошқа сўзлар билан

¹ Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Тошкент: РЎММ, 1993. 7- бет.

фақат семантик-грамматик жиҳатдангина эмас, балки ҳиссий-эстетик жиҳатдан ҳам муносабатда бўлади.

Тилдаги номинатив бирликларнинг маъно тузилишини ўрганишда тилшуносликда семантиканинг коннотатив жиҳати тушунчасига алоҳида эътибор қилинади. В.Н.Телиянинг таърифлашича, "...коннотация – тил бирликлари семантикасига узуал ёки оқказионал равишда кирадиган, нутқ субъектининг борлиқни жумлада ифодалашида унинг айти шу борлиққа бўлган ҳиссий-баҳолаш ва стилистик муносабатини ифодалайдиган ҳамда шу ахборотга кўра экспрессив қиммат касб этадиган мазмуний моҳиятидир"¹. Коннотация семантиканинг экспрессив қийматга эга бўлган узви сифатида номлаш жараёнларидаги борлиқни баҳолаган ҳолда идрок қилиш ва акс эттириш маҳсули ҳисобланади. Тадқиқотчи М.А.Мамадалиева ҳам "коннотациянинг асосий вазифаси сўзловчининг ифодаланаётган предметга субъектив муносабатини акс эттириш асосида таъсир этиш, таъсирчанликни таъминлаш" эканлигини алоҳида таъкидлайди².

Чўлпоннинг асл тил маҳорати унинг лексик маънодошдикдан тасвир тиниқлиги, ифодадаги муайян нуқтага урғу бериш мақсадларида фойдаланишида яхши кўринади. Масалан, қуйидаги гапда "китобий" ифода семасига эга "қалб" ва одатдаги "дил" маънодош сўзларини ёнма-ён қўллаш орқали ёзувчи айти шу объектга алоҳида урғу, таъкид берган: Ҳолбуки, мусулмонлик кийимда эмас, қалбда, дилда (186). М.М.Йўлдошевнинг фикрича, "Ҳар қандай бадий нутқ назариясида кўчимлар марказий фигура сифатида қаралади, чунки кўчимларнинг аксарияти бадий нутқда эмоционаллик, экспрессивлик, таъсирчанлик, образлилик каби муҳим сифатларни беради"³.

Русийзабон ўқувчи учун анъанавий кўчимларни (ўхшатиш ва бошқалар) тушуниш осон. М.М.Йўлдошев адабиётшунос олим

¹ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва: Наука, 1986. - С. 5.

² Мамадалиева М.А. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. Филол.фан.номз... дисс.автореферати. Тошкент, 1998. – 10-бет.

³ Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати ("Кеча ва кундуз" романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. автореферати. Тошкент, 2000. – 16 бет.

М.Мукаррамовнинг анъанавий ўхшатишлар образлилик ва эмоционал-экспрессивлик хусусиятларини йўқотган деб қаралади деган фикрига эътироз билдириб, бундай дейди: “Аммо тилдаги ҳар қандай сўз ёки иборани тасвирийлик, образлилик мақсадига хизмат қилдириш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ. Чўлпон бундай ўхшатишларга, улар билан бир қаторда тасвири кучайтирувчи турли воситаларни келтириб, гўёки янгидан экспрессив нур беради. Девдай улкан (бақувват) анъанавий ўхшатиши романда мана бундай контекстда қўлланган: “Мен, - дейди Зеби, - якка бошим билан қаршилик қилиб эплай оламанми? У – девдай бир эркак бўлса, мен бир сиқим жони бор қиз бўлсам? (219) Мисолда анъанавий ўхшатиш бир сиқим жони бор қиз бирикмасига зидлангирилган ҳолда қўлланган ва кучли контраст юзага келтирилган, шу асосда девдай ўхшатиши кучли экспрессивлик касб этган”¹.

Русийзабон ўқувчилар ўхшатиш, метафора ва бошқа назарий тушунчаларни рус адабиёти дарсларида ўрганадилар. Ўзбек тили дарсларида тегишли терминларни таржима йўли билан англатиш асосида адабий-назарий тушунчаларга асосланган ҳолда бадиий асардан олинган парча устидаги таҳлил ишларини бажаришга киришавериш мумкин.

Лекин, С.Матчоновнинг кўрсатишича, “...асар тилига оид таҳлил жараёнида ўқувчиларга матндан сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, киноя ва муболаға каби тасвирий ифода воситаларини топиш ва тагига чизиш вазифаси топирилса, улар бу ишни қойилмақом қилиб бажаришлари мумкин. Аммо шунинг билан чекланилса, таҳлил номигагина бўлади. Агар ўқитувчи асар матни устида ишлаш жараёнида муаллиф нима учун сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, киноя ва муболағага қайта-қайта “мурожаат қилиш сирини” очса, яъни уларнинг асарда бадиий тасвир воситаларини қўллаш орқали қандай мақсадни кўзлагани ва унинг мазкур асарда нечоғли амалга ошганига эътиборни қаратсагина ижодкор яратган бадиий оламга йўл очилади”².

Л.Г.Байкиева ўтказган тажрибага ўхшатиб ўзбек тилидаги адабий материал устида иш олиб борилганда шу нарса маълум бўлди-

¹ Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. автореферати. Тошкент, 2000. – 16 бет.

² Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 21-22- бетлар.

ки, ўзбекча сўздан таъсирланган русийзабон ўқувчилар жуда оз бўлди, ҳолбуки шу сўз рус тилига таржима қилинганда, ушбу бадиий тасвирий восита - тимсолдан кўпчиликнинг таъсирлангани яққол сезилди. Кутилаётган самарага эришиш учун бадиий асардан олинган парча устидаги ишларни қуйидаги изчилликда ташкил этган маъқул:

а) асар матнининг тўлиқ тушунилишига эришишни таъминлайдиган луғат ишини амалга ошириш;

б) парчани тушуниб ўқиш;

в) бадиий тимсоллар устида ишлаш, шу жумладан нутқ ўстириш машқларини ўтказиш;

г) парчани ифодали ўқиш.

Луғат иши бадиий асар тилини ўрганиш билан боғлаб ташкил этилганда русийзабон ўқувчиларнинг диққати сўз ифодалилигига қаратилади. Уларга “Эпитетлар луғати”ни туттириш ҳам катта наф келтиради. Луғатдан намуна:

Инсон.

Фикрлар. Ташвишли, қайсар, ижодий, туссиз (рангсиз), ёйиқ,..

Шубҳа. Азобли, дилни эзувчи, таҳликали, чекинмас,..

Табиат.

Қуёш. Меҳрибон, ёрқин, тантанавор,..

Ёмғир. Бир маромдаги, этни жунжиктирадиган,..

Тил устидаги кузатишлар учун бир дарсда муайян тасвирий восита, адабий-назарий тушунча ажратилгани, асардан ҳажман кичик бир парча (масалан, портрет, шароит тасвири, пейзаж, диалог саҳнаси, муаллиф тавсифи, кичик бир сюжет ва бошқалар) танлангани мақсадга мувофиқдир.

Ўқитувчи матн билан уйғун кела оладиган лексик машқ турларини танлаши, уни ўқувчиларга тақдим қила билиши керак.

Сўзнинг поэтик функциясини аниқлаш талаб этиладиган машқлар тизимини турлича тасаввур этиш мумкин. Фикримизнинг аниқроқ бўлиши учун айрим мисолларга мурожаат этайлик. 9-синфлар учун янги “Ўзбек тили” дарслигида² П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” асаридан олинган бир нечта парчалар мавжуд. Улардан бири қуйидагича берилган:

¹ Rafiyev A. O‘zbek tili. Ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 9-sinfi uchun darslik. T.: “O‘qituvchi”, 2006. – 168 b.

...Dunyoda eng mash'um baxillik iste'dodlarning yo'lini to'suvchi baxillikdir. Dunyodagi eng oliy saxovat esa nodir iste'dodlarni yuzaga chiqaruvchi saxovatdir.

- Ayni haqiqat! -zavqlanib xitob qildi Bobur. Xondamir bu xitobdan ruhlanib, ovozini xiyol ko'tarib davom etdi:

-Biz biron safardan qaytsak yoki hazrat Alisherga bir-ikki ko'rinmay yurib, keyin huzurlariga kelsak: „Qani, xo'sh, yana qanday ajoyib iste'dod uchratdingiz?''-deb so'rar edilar. Biz uchratgan nodir iste'dodlarning ba'zilari o'n-o'n besh yoshlik o'spirinlar bo'lar edi. Hazrat Alisher: „Bo'ladigan bola o'n besh yoshida bosh bo'lur, bo'lmaydigan odam qirq yoshida ham yosh bo'lur'', der edilar, topilgan iste'dod o'spirin bo'lsa ham huzurlariga chorlar edilar. Sohib Doro iste'dodli shoir Zayniddin Vosifiyni o'n besh yoshida hazrat Mirning huzuriga keltirgan edi. Hazratning saxovatlaridan baxramand bo'lgan bu yosh shoir juda tez ulg'ayib, butun Xirotda mashhur bo'ldi. Ulug' musavvir Kamoliddin Behzod ham yoshlikdan hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulg'aydilar. Shoir Hiloliy, xattot Sulton Ali Mashhadiy ham hazrat Alisher kashf etib, tarbiyat qilgan iste'dodlardandir...

-Rost! Ko'z o'ngimizda turgan barcha obidalar-ulug' iste'dodlar xazinasidan chiqqan gavharlardandir.

(Pirimqul Qodirov. "Yulduzli tunlar")

Биз мазкур парчага боғлиқ ҳолда бир қатор топшириқлар устида ишлашимиз мумкин бўлади.

1. Муайян топшириқли жадвалларни тўлдириш. Масалан:

Эпитетлар	Шахс номлари	Руҳиятни ифода- лайдиган сўзлар	Жой номлари	Ҳаракат ва ҳолатни ифода- лай- диган сўзлар
engoliy	Sohib Doro	Zavqlanib	Hirotda	xitob qildi

2. Кўчма маънода қўлланган сўзларни белгиланг. Уларнинг ўз ва кўчма маънолари орасидаги боғланишларни аниқланг.

3. а) ижобий маъно ташийдиган сўз ва сўз бирикмаларини аниқланг..

б) салбий маъно ташийдиган сўз ва сўз бирикмаларини аниқланг..

4. Матндаги синоним сўзларни аниқлаш. Бундай топшириқларни берилган сўзларга синоним сўзлар танлаш билан ҳам алмашти-

риш имконияти мавжуд. Муҳими, синоним сўзларнинг ҳар бирига оид луғавий маъноларни тегишли луғатлар орқали муайянлаштиришга эришиш мақсадга мувофиқ бўлади.

5. Матндаги, бадиий асар парчасидаги иштирок этаётган қаҳрамонлар ёки персонажни тавсифлаш мақсадида қўлланган сўзларни аниқлаш ва уни фаол нутқда қўллаш (Ҳазрат, хаттот,).

6. Қаҳрамонлар ва уларнинг ...фазилятларини билдирувчи сўзларни топинг.

7. Матнда қўлланган халқ мақоллари, фразеологик ибора ва ноодатий қўлланган сўзларни белгиланг:

8. Матнда келтирилган диалогларни “давом эттириш”:

9. Қаҳрамон нима учун айнан шундай деганини изоҳлаш, далиллаш.

Табийки бу ишларнинг барчаси ўқувчилар учун нотаниш бўлган, янги сўзларнинг маъноларини ойдинлаштириш билан ёнма-ён олиб борилгандагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин бўлади. Ундай сўзларни қайд этиш учун синф дафтари ёки махсус карточкалардан фойдаланиш тажрибаларда фойдали эканлиги кузатилади.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган синф (гуруҳ)ларнинг ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни ўқиш жараёнида амалга ошириладиган луғат иши ўзига хос, ўқув матнлари устидаги ишлардан фарқли жиҳатлари билан ажралиб туради, лексик материалларнинг эмоционал жиҳатларини ўзлаштириш билан тавсифланади.

2.4. Адабий материалларни ўрганишда ўқитувчининг кириш ва якуний сўзи

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида адабий матн кўпи билан 2-3 бетлик ҳажмда бўлади. Шу боис унга ўқувчини тайёрлаш учун лекция эмас, балки мўъжаз кириш сўзи, дарсда ўтилганларни умулаштириш учун эса якуний сўзи зарур.

Кириш сўздан қуйидаги мақсадлар назарда тутилади:

“- асарнинг ғоявий-мавзувий асосини тушуниш учун энгиллик туғдириш;

- дастурий материалга қизиқиш уйғотиш;

- адабий материални идрок этишга муайян ҳиссий тайёрлик вужудга келтириш;

- тил қийинчиликларини ва бадий матнни идрок этишдаги мушкулотларни бартараф этиш”¹.

Бошқача айтганда, бундай кириш сўзининг мақсади ўқувчиларни ёзувчи ёки шоирнинг атоқли шахс, ўқилажак асарнинг эса юксак бадий асар эканлигига ишонтириш, асарга нисбатан ижобий муносабат ва эмоционал ҳис-туйғу уйғотишдан иборат.

Ўқитувчи ўзининг кириш сўзи орқали “ўқувчиларни иш истиқболлари билан ром этади, яқиндаги ва якуний мақсадларни белгилайди, ўқувчилар олдида асарга китобхон сифатида қандай ёндашиш кераклигини намоён қилади”².

Адабиёт ўқитиш методикасида дарсда бадий асарни ўқишдан олдин ўтказиладиган ўқитувчининг *кириш сўзи*, айниқса, *лекцияси* қандай бўлиши кераклиги кенг ёритилган. Айниқса, “Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах”³, “Методика преподавания русской литературы в национальной школе”⁴ қўлланмаларида бу масалаларга катта ўрин ажратилган.

Кириш сўзининг бошланиш қисми алоҳида эътибор беришни талаб этади. Баъзан уни асарнинг яратилиш тарихидан эмас, балки парчадаги ёрқин эпизоддан, фактдан, картинадан бошлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бадий матн синфда ўқилади, деб кириш сўзидан воз кечиб бўлмайди. Чунки ўқитувчининг кириш сўзи асарни ўқишга ўзига хос муқаддима бўлиб хизмат қилади. Ушбу муқаддиманинг мақсади русийзабон ўқувчиларни қизиқтириш, уларнинг диққатини бадий матнни идрок этиш сари марказлаштиришдан иборат. Ўқувчи ўзига хос китобхон, шунинг учун асарни ўқишдан олдин ўқитувчи кириш сўзи орқали ўқувчилар олдида махсус вазифалар қўяди. Дарснинг ушбу босқичи бир хилликдан қочиш ва ўқувчиларнинг қизи-

¹ Методика преподавания русской литературы в национальной школе / Под ред. М.В.Черезовой и А.Д.Жижиной. – Л.: Просвещение, 1984. – 121 с

² Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - М.: Просвещение, 1991. – 68 с.

³ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - М.: Просвещение, 1991. - 174 с.

⁴ Методика преподавания русской литературы в национальной школе / Под ред. М.В.Черезовой и А.Д.Жижиной. – Л.: Просвещение, 1984. – 311 с.

қишини ошириш, бутун дарс давомида болаларнинг ишчанлик қобилиятини қўллаб-қувватлаб туриш имконини беради.

Ўқитувчи кириш сўзида ҳикоялаш усулини қўллайди. Бу усул асардан парча ўқишни ҳам, тарихий характердаги ахборотни ҳам ўз ичига қамраб олади. К.Т.Голенкинанинг ўқитувчига қўядиган талабини инобатга оладиган бўлсак, "...болалар кириш сўзини қуруқ эшитибгина қолмасинлар, балки кўрсинлар, бунинг учун эса ҳикояни турли хил кўрсатма қўлланмаларни намойиш этиш, дидактик материалларни қўллаш билан қўшиб олиб борсинлар"¹.

Ўқитувчининг муқаддимаси ўқувчига мўлжал беради, асарни идрок этиш сари тўғри йўл кўрсатади. Кириш сўзида болалар олди-га матнни ўқиш чоғида бажариладиган вазифа қўйиш уларни мақсад сари тўлиқ сафарбар этишга ёрдам беради.

Ўқитувчи янги материални баён этади, ўқувчиларнинг фикрларини маълум мақсад сари йўналтиради, болаларни фаолиятга, фаоллик кўрсатишга ундайди, ўқувчилар эса тинглаш жараёнида ўзларига топширилган конкрет вазифаларни ҳал этадилар, фикрлайдилар, ўзлари учун бирор янгилик очадилар. Ўқитувчининг тингловчиларга берадиган саволлари табиий чиқиши, яъни баён давомида туғиладиган фикрларни ифодалаши, уларга бериладиган жавоблар эса ўқувчиларнинг мушоҳадалари сифатида юзага келиши лозим.

Ўқитувчининг тингловчиларга берадиган саволлари табиий чиқиши, яъни баён давомида туғиладиган фикрларни ифодалаши, уларга бериладиган жавоблар эса ўқувчиларнинг мушоҳадалари сифатида юзага келиши лозим. Бунда ўқувчилар бажарадиган мустақил ишларнинг хилма-хил шакллари (режа ёки тезис тузиш, саволларга жавоб бериш ва бошқалар) қўл келади².

Ўқитувчи ўз сўзини ҳаяжон билан баён этиши лозим бўлади. Бу адабиёт дарсларининг асосий талаби. Бунда ишонтириш, ҳис-туйғу уйғотиш мақсад қилиб қўйилади. Шундагина ўқитувчининг сўзи катта тарбиявий аҳамият касб этади.

¹ Голенкина К.Т. Активизация методов преподавания чтения и письма в начальных классах // Активизация методов преподавания русского языка и литературы: Сб.ст. – Ленинград: Госучпедгиз, 1960. - С. 9.

² Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 29 с.

Бадий асар ёки ундан олинган парча, шеърни ўқишдан аввал ўтказиладиган кириш сўзи қандай бўлиши зарурлиги долзарб муаммолардан биридир. Унда нари борса 3-4 дақиқага мўлжалланган маълумот кўзда тутилади. Русийзабон талаба учун бу маълумот ўта муҳимдир. Нутқий фаолият турларига нисбатан айтганда, у бу маълумотни эшитиб қабул қилади: кириш сўзи жараёнида ўқувчиларнинг эшитилаётганларни тинглаб тушунишлари содир бўлади. Ўқитувчи ана шу жараёни ташкил этиши ва бошқариши керак.

Шунга кўра ҳам, кириш сўзи билан боғлиқ қуйидаги масалалар ўқитувчига аён бўлиши керак:

1) нима ҳақида қандай гапириш, қандай қилиб ўқувчиларда қизиқиш уйғотиш ва уни ушлаб туриш, ўқувчиларда қандай қилиб ҳиссий тайёргарлик юзага келтириш; кириш сўзни қандай сўзлар билан бошлаш; бунда баъзан эпиграфга эътибор бериш;

2) кириш сўзи пайтида ўқувчилар нима қилишлари кераклиги, кириш сўзи пайтида ўқувчиларни фаоллаштириш масаласи; бунда муаммоли саволнинг ўрни;

3) қандай воситалардан фойдаланиш кераклиги;

4) ўқувчиларга кўрсатиладиган тарбиявий таъсирнинг моҳияти;

5) ўқиладиган асарнинг нимасига ўқувчиларни тайёрлаш;

6) баён этилаётганларга ўқитувчининг шахсий муносабати; адибга нисбатан шахсий фикри; унинг ижодидан ҳайратланиш сабаблари;

7) кириш сўздан олинган таассуротларни аниқлаш.

Ўқитувчи дарсга тайёрланаётиб, ўз кириш сўзида нимани қандай гапириб бериш ҳақидагина ўйламай, балки уни қандай етказиш ҳақида ҳам бош қотириши лозим. У ёзувчи ёки шоирнинг ижоди, унинг асарни яратиши билан боғлиқ воқеалар тўғрисида сўзлаб берса, буни ҳаяжон билан сўзласа, унинг берган маълумотлари қизиқарли бўлса, ўқувчиларга ҳам шу ҳаяжон таъсир ўтказади, уларда қизиқиш пайдо қилади. Берилаётган маълумотлар бирор турмуш тажрибасидан, ҳаётий тажрибадан воқиф этса, унинг қиймати яна ҳам ортади. Ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳақидаги кириш сўзи ўқувчиларни унинг фуқаролик мавқеидан, маънавий изланишларидан хабардор этади.

Б.Тўхлиевнинг таъкидлашича, “Кириш машғулотлари ўқувчилар эътиборини асар муаллифининг алоҳида хислатлари ёки шу асарга хос бўлган энг муҳим қирраларининг асосий бадий – эсте-

тик жиҳатларини англашга, ҳис этишга имкон бериши билан эътиборлидир. Янада аниқроқ айтиладиган бўлса, кириш машғулотилари ўқувчиларни бадииятнинг навбатдаги янги оламга олиб киришдаги ўзига хос йўлдир... Кириш машғулотларининг шакл ва мазмуни хилма-хил бўлиши мумкин”¹. Бу фикрларда кириш машғулотининг ўрни ва аҳамияти яққол ифода этилади.

Дарсда ёзувчи биографияси билан танишиш жараёнида ўқитувчининг лекция имкониятидан фойдаланишга интилиши анъанавий тус олганлигини эътироф этишга тўғри келади. Зеро, “Ўқитувчининг сўзи тингловчиларни ёзувчининг бетакрор шахси, унинг маънавий изланишлари тарихи, кўпинча – жасорати билан таништиради”².

Ўқитувчи ўқувчиларнинг кўз олдида ёзувчининг жонли сиймосини гавдалантира олиши, унинг ўзига хос ижодий маҳорати қирраларини кўрсатиб бериши, шахсиятига хос бўлган маънавий-ахлоқий фазилатларидан воқиф этиши даркор. Шунда ҳам меъёр ҳиссини унутмаслик шарт. Ҳуда-беҳуда фактларнинг кетма-кет келтирила берилиши ўқувчининг ортиқча зўриқишига олиб келади. Бу нарса ўқувчининг ўқув предмети ва мазкур мавзуга бўлган қизиқишларининг сўнишига ҳам олиб келиши мумкин.

Тажрибанинг кўрсатишича, кириш сўзида ёзувчи ҳақида гап кетганда, ўқувчиларни бир талай маълумотлар билан зўриқтириб юбормаслик керак. Ўқитувчи ўқувчиларнинг кўз олдида ёзувчининг жонли сиймосини гавдалантиришга эришиши, ижодий маҳоратидан баҳс юритиши, ахлоқий фазилатларидан воқиф этиши даркор. Тингловчида ёзувчи ва унинг ижодидан ҳайратланиш ҳисси уйғонса, кириш сўзидан қутилган самара содир бўлган бўлади.

Ўқитувчи олдида туғиладиган қийинчиликлардан бири шундаки, у ўз сўзини ҳаммага мўлжаллаб гапиради, лекин ҳар бир ўқувчига айрим-айрим таъсир кўрсатишни ҳам унутмайди.

Ўқитувчи ёшларда асарни ўқишга қизиқиш уйғотиши уни қутилганидек мутолаа қилишларига эришиш учун сира ҳам кифоя қилмайди. Чунки баъзан «... ўқувчи китобдан у бериши мумкин

¹ Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: “Янги аср авлоди”. 2006. 59 - бет.

² Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 44 с.

бўлган керакли нарсани эмас, балки тамоман бошқа нарсани қидиради, ёзувчи кўзда тутган энг муҳим ва қимматли нарсани эса пайқамай қолади. Ўзи излаган нарсани топа олмаганда, ҳафсаласи пир бўлади, китобни ва унинг муаллифини айблайди. Аслида ҳамма гап шундаки, ўқувчи китоб ўқиш пайтида мўлжал олишга ўрганмаган бўлади»¹.

Кириш сўзи орқали дастурий асарни ўрганишга қизиқиш уйғотиш, ўқишни тўғри йўналтириш мақсади кўзланади. Китобхон асарни ўқишдан завқ олиши аниқ бўлса, қизиқиши барқарор бўлади. Ҳар қандай кириш сўзида қўйилган муаммо муҳим ва ўқувчилар учун қизиқарли бўлмоғи лозим. “Агар ўқитувчининг сўзи болалар онгида интилиш уйғотган муаммони ҳал этишга жавоб бўла оладиган бўлсагина болалар уни тўлақонли тарзда идрок этадилар”².

Агар ўқитувчининг сўзида ҳаётий муҳим, ўқувчилар учун қизиқарли муаммо қўйилса, болалар онгида билиш сари интилиш уйғотган муаммонинг ечимини берса, берилган жавоб уларни қаноатлантирса, бундай нутқ тўлиғича эътибор билан қабул қилинади.

Кириш сўзи воситасида ўқувчи (талаба)ларни фаоллаштириш усуллари хилма-хилдир. Ўқитувчи ўрганилаётган асар матнидан кичикроқ бир лавҳани эсга олиши (уни ўқиб бериши), таҳлилга тортилаётган адабий ҳодисага муаллиф ва асар қаҳрамонларининг муносабатлари акс этган ўринларни жалб қилиши, тарихий ҳужжатларни далил сифатида келтириши, тингловчиларнинг ўзини жонли мулоқотга жалб этиши, бошқа санъат асарларида акс этган ҳолатларни эслатиш ёки намойиш этиши, айни ҳодиса ҳақида турли тадқиқотчи ва мутахассисларнинг бир-биридан фарқланадиган фикрларини қиёслаш учун ўртага ташлаши мумкин.

Кириш сўзи қурилиши ҳам иккинчи даражали масалалар қаторида турмайди. Бу ерда бир хиллик ҳар қандай муваффақиятнинг йўлига ров қўйиш билан баробардир. Барча мавзуларда бир хил

¹ Глинтершик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - Москва: Просвещение, 1974. - С. 68.

² Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 14 с.

шакл ва оҳанг, бир хил усул ва ёндошишлар дарсни жонлантирмайдигина эмас, балки уни йўққа чиқаради.

Ўқитувчининг жонли ҳикояси, ёзувчи ёки шоирга, унинг асарларига шахсий муносабати, шахсий фикри ўқувчилар учун ҳамма вақт муҳимдир. Нимани кўргани, ҳис этгани ва ўйлагани, қандай излагани ва жавоб топганини ҳикоя қилиш – бу тингловчиларда қизиқиш уйғотишнинг энг таъсирчан усулларида бири. Кириш сўзи жонли ўтиши, ўқувчиларда аналитик фикр уйғотиши, уларда ўрганилаётган мавзуга оид жонли тасаввур пайдо қилиши, умумий эмоционал фон яратиши керак.

Кириш сўзи орқали ўқувчиларни асар билан танишишга тайёрлаш кўзда тутилади. Бу тайёргарлик асарнинг ғоявий-мавзувий асосини тушунишни осонлаштиради. Бунда асарни тушуниш учун зарур бўлган маълумотлар берилади. Айниқса, синфни дарсга руҳий жиҳатдан тайёрлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки санъат инсонга биринчи навбатда туйғулар орқали таъсир этади, биз асарни аввал қалбан, сўнг ақлан қабул қиламиз.

Кириш сўзида шаблонга ўрин бўлмаслиги керак. Бир қолипдаги гаплар дарсни жонлантирмайди. Аксинча, кириш сўзи чоғида ўқувчининг тафаккури, хотираси, туйғуси, нутқи ривожланибгина қолмай, балки унинг шахси камол топади.

Ўқитувчининг кириш сўзи билан бадиий матнни ўқишдан аввал кўрсатма бериш, ўқишдан кейин умумлаштириш мақсадини кўзда тутади. 9-синф ўқувчиларини энг муҳим ва қийин китобхонлик малакасига: асардан муаммоларни кўриш, эпизоднинг маънисига етишга ўргатамиз. Бунда ўқувчилар мавҳумдан (ўқитувчи таърифлаган муаммодан) бу муаммо ҳал этиладиган эпизодга ёки қаҳрамон мушоҳадаларига, ундан – аниқликка қараб борадилар. Бундай йўл умуман илмий билиш ва хусусан бадиий асарни англаш йўли бўлиб, ғоявий-бадиий маъно-мазмунни тушунишга олиб келади.

Олдиндан фикр уйғотадиган савол бериб қўйиш, ҳаяжон билан бошланган кириш сўзи ўқувчиларни тинглашга тайёр ҳолатга келтиради. Лекин шуни унутмаслик керакки, бундан кейин ушбу шайлик ҳолати бутун дарс давомида қўллаб-қувватланиб турилмаса, у тезда сўниши ҳам мумкин. Бир оз вақтдан кейин ўқувчиларнинг диққати ҳам пасаяди.

Ўқитувчининг кириш сўзида асосий фикр, ғоявий-образли марказ бўлиши даркор. Фактлар ана шу асосий фикрлар атрофида уюштирилса, марказий образни англаш содир бўлиб, ҳикояни тинглаш-

га қизиқиш кучаяди. Кириш сўзининг асосий томони – ҳиссий таъсир. Бундай таъсир мазмунли ва ҳаяжонли нутқ орқали юзага келтирилади. Ўқувчи ўқитувчи ўз сўздан олдин ўртага ташлаган саволига жавоб топиш учун диққат билан тинглайди. Ана шу диққат нутқни тушунишни таъминлайди, нутқ мазмуни етарлича анланса, ундан кутилган таъсирланиш ҳам юзага чиқади.

Кириш сўзи ва якуний сўзнинг назарий тушунчаларни ёритишга бағишланган қисми ўқувчиларда қизиқиш уйғотмаслиги мумкин.

Ўқитувчи ўзининг кириш сўзи қандай чиққани ҳақида ҳам ўйлаб кўриши лозимки, бу нарса кейинги дарсларда киритиладиган тузатишлар учун тўртки бўлиб хизмат қилади. Бунда у сўзларининг ўқувчилар томонидан тўғри тушунилишига; нутқни диққат ва қизиқиш билан тинглашларига; таъсирланишларининг сезилиш даражасига; асосий фикрнинг мантиқли ифодаланишига; исбот ва далилларнинг етарли бўлишига; ҳикоя жараёнида ундан таъсирланиш туфайли юзага келадиган ҳаяжоннинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига куйидаги масалаларга ўз эътиборини қаратади.

Биз ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида, ўқилажак асарнинг яратилиши тўғрисида гапирар эканмиз, бу маълумотлар талабаларни нимаси билан жалб этади, унинг учун қандай сабоқ бериши мумкин? деган саволни беришимиз керак. Адабиётнинг муайян босқичдаги ривожига хусусидаги ҳикоя тингловчиларни даврнинг ижтимоий-сиёсий манзараси билан таништириш учун хизмат қилиши лозим. Адабий кураш, атоқли адиблар ҳаёти ва ижоди олис даврни замонамиз билан таққослаш имконини беради. Ўтмиш ва бугунги кун маданияти янгиликлари талабаларда катта қизиқиш уйғотади. Лекин ҳамма гап бу маълумотларни қай тарзда ҳикоя қилишда. Энг муҳими, ўқитувчининг адибга бўлган беқиёс ҳурмати сезилиб туриши даркор.

Кириш сўзида кўрсатмалиликка ҳам алоҳида эътибор бериш жоиз: шахси ҳақида гап очиладиган ёзувчининг портрети, китобнинг муқоваси, ҳикоя жой олган саҳифалари, асар қўлёзмаси ва ҳоказолар. Шоирнинг шеърларига басталанган кўшиқ, давр ёки шоирнинг шахсини кўз олдига келтиришга ёрдам берадиган мусиқий асардан лавҳа эшиттирилиши мумкин.

Дарс жиҳозлари сифатида портретлар, китоб кўргазмалари, стендлар, саҳна тарихини акс эттирувчи экспозициядан фойдаланиш мумкин бўлади.

Кириш сўзи қурилишининг ўзи материалга боғлиқ, лекин ҳамма вақт унда ғоявий-образли негиз бўлиши даркор. Фактларни шунча-

ки маълум қилиш, қалаштириш эмас, балки улар атрофида асосий фикрларни уюштириш лозим бўлади, марказий образ эса кириш сўзини қизиқарли қилади. Ўқитувчи ўзининг кириш сўзи ўрнида бирор ўқувчининг ахборотини ташкил этиши мумкин. Бунда ўқитувчи ўқувчиларнинг билим савияси, ўзбек тилида нутқининг ривожланганлик даражаси, ёш ва индивидуал хусусиятларидан келиб чиқиб уларга 2-3 дарс олдин қисқа маърузага тайёргарлик кўришни топширади, шу орада маслаҳатлар бериб, маърузани кўради ва пишитишга ёрдам беради. Бундай материалдан фойдаланилган дарс катта қизиқиш билан ўтади, ахборот берган ўқувчида ҳам, тинглаганларда ҳам руҳланиш ҳиссини пайдо қилади.

Кўпинча ўқувчилар ахбороти юзаки фаоллик кўринишинигина эга бўлиши мумкин: танқидий ишлардан кўчириб олинган, ифодасиз ўқилган бегона фикрлар тингловчиларга таъсир қилмайди.

Кириш сўзида ишлатиладиган лексика адабий матн лексикасидан фарқ қилади. Шунга кўра ҳам кириш сўзини тайёрлашда масаланинг бу томонига ҳам эътибор бериш, айрим лексик материалларни изоҳлаб ўтиш чорасини кўриб қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Умуман, ўқитувчининг шахсий фикри ўқувчилар учун ҳамма вақт муҳимдир¹.

Умуман ўқитувчининг шахсий фикри ўқувчилар учун ҳамма вақт муҳимдир. Нимани кўргани, ҳис этгани ва ўйлагани, қандай излагани ва жавоб топганини ҳикоя қилиш – бу тингловчиларда қизиқиш уйғотишнинг энг таъсирчан усулларидан бири. Ўқитувчининг бундай “очиқ мавқеи (позицияси)” билим, фикр-ўйларга обрў, фуқаролик, ҳалоллик ва самимийлик яратишга ёрдам беради. Ўқитувчи асар унда қандай таассурот қолдиргани ҳақида гапириб берар экан, болалар асарнинг замонамиз учун аҳамиятини жонлироқ ва чуқурроқ англаб етадилар, ўз шахсий таассуротлари тўғрисида ўйлайдилар².

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 18 с.

² Глинтершик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. - Москва: Просвещение, 1974. - С. 18.

Масалан, “Ўзбек тили” дарслигида берилишига кўра 8-синфда Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри” ҳикоясини ўқишдан олдин адиб ҳақида қуйидаги мазмунда кириш сўзи бўлиши мумкин:

Абдулла Қаҳҳор адабиёт майдонида унумли ижод қилиб, юздан ортиқ ҳикоя ва фельетонлар, бир қанча бадиий очерк ва танқидий мақолалар, пьесалар ва романлар яратиб, ўзбек адабиётини дурдона асарлар билан бойитган ўзбек ёзувчисидир.

Абдулла Қаҳҳор маданият оламига Махмур, Гулханий, Муқимий, Завқий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода каби моҳир санъаткорларни етказиб берган Қўқон шаҳрида 1907 йилнинг 17 сентябрида қосиб-темирчи оиласида туғилди.

Абдулла Қаҳҳор адабий фаолиятини жуда эрта бошлади. Қўқон техникумида ўқиб, деворий газетага шеър ва мақолалар ёзиб юрганида, у ўн беш ёшларда эди.

Даставвал, у машқ ҳикояларни ёзди, кейин аста-секин мукамал, пухта характерлар чизиб бера бошлади. (Ўқитувчи шу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг ижоди ҳақида бошқа адибларнинг фикрларидан ўқиб бериши мумкин.)

Ёзувчининг “Ўғри” ҳикоясида камбағал Қобил бобонинг уйига ўғри тушиш воқеаси тасвирланади. Қобил бобонинг уйига ўғри тушгани камлик қилгандай у амалдорлар томонидан ҳам таланади.

Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларга Абдулла Қаҳҳорнинг қайси асарларини ўқигансиз? “Ўғри” ҳикоясини ўқиганмисиз? Каби саволлар билан мурожаат қилади. Кейин уларга қуйидаги топшириқни беради:

-Болалар, ҳозир “Ўғри” ҳикоясини ўқиймиз. Нима учун асарга шундай ном берилгани ҳақида ўйланг.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежида эса адибнинг ўрганиладиган асаридан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, ўқувчиларнинг имкониятларига, ўзбек тилини эгаллаганлик даражасига қараб бу мазмун қисман кенгайтирилиши ва янги фактик маълумотлар билан бойитилиши мумкин. Лекин кириш сўзни лекцияга айлантириб юбормаслик ҳам керак.

Ўқитувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида юқоридаги мазмунда, лекин ўз сўзи билан жонли қилиб сўзлаб беради. Бошқа асарга доир кириш сўзида нимани гапириш зарурлигини умумий талаблардан келиб чиққан ҳолда муаллимнинг ўзи белгилайди.

Кириш сўзини тинглаш чоғида ўқувчилар оғзаки тақдим этилган материални эшитиб идрок этадилар. Бунда эшитилганларнинг

мазмунини тушунишдан ташқари ўқитувчининг ҳаяжонли ҳикояси уларда муайян ҳис-туйғулар уйғотади, фаол фикрлаш жараёни кечади, хотира, рецептив нутқий фаолият ишга тушади. Ўқитувчи гапириб бўлгач, 1-2 та муаммоли саволга жавоб олиши, эшитилганлардан олинган таассуротларни сўраши мумкин.

Ўқитувчи асар (масалан, “Ўғри” ҳикояси) ўзида қандай таассурот қолдиргани ҳақида гапириб берар экан, болалар асарнинг замонамиз учун аҳамиятини жонлироқ ва чуқурроқ англаб етадилар, ўз шахсий таассуротлари тўғрисида ўйлайдилар.

Кириш сўзида ҳам ўқувчилар таълим субъекти сифатида қолаверишлари керак. Бунинг учун эса улар нофаол тингловчи эмас, балки бирор муаммо устида ўйлайдиган бир вазиятга тушишлари лозим.

Кириш сўзи чоғида ўқувчи уч хил фаолият билан машғул бўлади: нутқни тинглайди ва тушунишга ҳаракат қилади, ҳис-туйғулар оғушида бўлади, муаммоли саволга жавоб излайди. Ўқитувчининг фаолияти ҳам ўқувчиларнинг фаолиятдан ажралмасдир: у сўзлайди, айна пайтда тингловчиларни бошқаради.

Ўқитувчи ўзининг кириш сўзида ёзувчи ёки шоирнинг бирор асаридан лавҳа келтирар экан, уни ҳам ифодали ўқишга катта эътибор бериши лозим. Одатда шундай бўладики, ўқитувчи келтирилаётган парчаларни ҳам монологик нутқ оҳангига бўйсундириб, умумий интонацияга монанд ўқиб беради, натижада бадий асарнинг таъсир кучи фақат мазмунига кўчирилиб қолади. Аслида ўқитувчининг майин, самимий, ҳаяжонли, турли кечинмаларга рағбат берувчи сўзи бўлиши керак.

Ўқитувчи келтирадиган парча ўқиш ва таҳлил унсурлари билан бирлашиб, ҳам таълимий, ҳам тарбиявий, ҳам ҳиссий таъсир кўрсатиши керак.

Ўқитувчининг якуний сўзи ёзувчининг шахси ёки асарнинг ундаги муаммолар ва образлар доирасига олиб кирувчи яратилиш тарихи ҳақидаги ҳикоя ҳам, матннинг ўзига хослигини очувчи таҳлил намунасини ҳам, асар устида дарсда амалга оширилган ишларни умумлаштиришни ҳам ифода этиши мумкин.

Шеър мазмунини сўзлаб бериб бўлмайди. Ўқитувчининг сўзи шеър ўрнини босмаслиги, аксинча, унга ҳамроҳлик қилиши лозим. Шунда ҳам муайян меъёрга амал қилиш зарур.

Ўқитувчи шеър устидаги ишлар сўнгида ўз якунловчи сўзи билан ўқувчиларнинг **шеърни** таҳлил қилиш чоғида бажарилган кузатишларни умумлаштиради. Бундай умумлашма таҳлил пайтида ай-

тилганларнинг фалсафий хулосаси характерида бўлади. Бу ўринда шеърнинг маъно-мазмуни кенг шарҳланмайди, аксинча, асар ҳақида атрофлича умумий фикр баён қилинади. Ўқитувчининг умумлаштирувчи сўзи шеър устидаги ўйлардан униб чиқади.

Баъзан шеър ҳақида ўқувчиларнинг таассуротлари ҳам сўралади. Бу уларнинг мустақил кузатишлари, мустақил мушоҳадаларига мурожаат этиш ҳолатини юзага келтиради. “Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах” номли китобда айтилганидек, фикр мустақил равишда топилган сўзда ифодаланмас экан, у ҳали фикр эмас, билим ҳам эмас¹.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида ўқитувчининг адабий матнни ўқишдан олдин ўтказиладиган кириш сўзи катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга.

2.5. Адабий материалларни ўқиш ва таҳлил қилиш: савол ва жавоблар устида ишлаш

Бадий асарларни ўқиш, таҳлил қилиш, савол ва топшириқлар устида ишлаш муаммолари хусусида Р.В.Щербина, Р.Р.Майман, Н.И.Кудряшов, Н.Д.Молдавская, Л.А.Шейман, А.Зуннунов, Қ.Ўлдошев, М.Б.Ганженко, Л.И.Коновалова, С.Матчонов ва бошқа бир қатор методист олимлар сўз юритишган. Бу масалага алоҳида боблар ажратилган методика китоблари ҳам мавжуд. Таълим рус тилидаги мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарс (машғулот)ларида адабий матнни ўқиш устидаги ишларни ташкил этишда ана шу манбалар назарий асос вазифасини бажарди.

Руҳшуносликка оид адабиётларда бадий асарни идрок этиш хусусиятлари ҳақида ишимизнинг 1.1 қисмида баён этилган маълумотлар, узлуксиз ўзбек тили таълими жараёнида адабий материалларни ўрганишнинг бугунги аҳволи, амалдаги “Ўзбек тили” дарслиklarининг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда айрим мулоҳазаларимизни билдирган эдик. Шу мулоҳазаларга кўра бадий асардан олинган парчани ўқиб ўрганиш босқичлари белгиланган эди. Асарни ўқиш, таҳлил қилиш

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 97 с.

тўғрисида гап кетганда, назаримизда бажариладиган иш турларини куйидаги босқичларга монанд ажратиш мақбул саналади:

1) асарни ўқишдан олдин бажариладиган иш турлари;

2) асар устида ишлаш жараёни билан боғлиқ ишлар;

3) асар ўқиб бўлингандан кейин бажариладиган иш турлари.

Асарни ўқишдан олдин бажариладиган иш турлари сирасига луғат иши, грамматик материалларни ўрганиш, ўқитувчининг кириш сўзи киради.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида матнни ўқиш билан боғлиқ босқични “Матн устида ишлаш” деб аташ расм бўлган. Биз ҳам ана шу анъанага эътироз билдирмаган ҳолда мавзумизга мос тарзда “Асар устида ишлаш” деган ифодани ишлатамиз.

Ўзбек тили дарсларида бевосита матн устидаги ишлар ўқишдан бошланади. Табиийки, бадиий асарни ўқишни ўқитувчининг ўзи ёки тилни амалий биладиган, яхши ўзлаштирадиган, ифодали ўқиш кўлидан келадиган ўқувчилардан бири бошлаб беради. Умуман, русийзабон болаларни ўқишга ўргатиш масалалари методик адабиётларда қисман бўлса-да, ёритилган¹. Шунга кўра, биз ўзбек тили дарсларида ўқишга ўргатиш масалаларини четлаган ҳолда бевосита адабий материални ўқиш муаммоларига тўхталамиз.

Асар устида ишлаш жараёни билан боғлиқ ишлар матнни ўқишдан бошланади. Бадиий асар ёки ундан олинган парча ўқилади. Бунда ўқувчи (талаба)ларнинг талаффузига, ўқиш тезлигига

¹ Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида ўқиш пайтида лексик анализга ўргатиш // Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш масалалари. – Тошкент, 1982. – Б. 14-16.

Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқиш пайтида грамматик анализга ўргатиш. / “Ўзбек тили ўқитиш масалалари” тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1979. – Б. 78-84.

Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 80 бет.

Йўлдошев Р. IV-VIII синф ўзбек тили дарсларида синтетик ўқишга ўргатиш методларини такомиллаштириш. / “Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш” тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1983. - 54-61-бетлар.

Тошхўжаева Д.Р. Матн мазмунини ўз сўзлари билан қайта ҳикоялашга ўргатишнинг методик асослари: Пед. фан. номз. дисс. автореферати. - Тошкент., 2000. – 22 бет.

алоҳида эътибор берилади. Р.Йўлдошевнинг таъкидлашича, "...ифодали ўқиш чоғида суръат ўртача (нормал) ўқиш тезлигининг учдан бирига қисқаради. Синф ўқувчиларининг ўртача ўқиш тезлиги бир дақиқада 90-120 сўз бўлса, ифодали ўқиш суръати бир дақиқада 60-80 сўз атрофида бўлади"¹. Бизнингча, бу фикр тўғри. Сўзларни, сўз бирикмаларини алоҳида ифода, оҳанг билан ўқиш (талаффуз қилиш) суръатнинг пасайишига сабаб бўлади. Лекин кўрсатилган миқдордан ҳам секинроқ ўқиш матндаги лексик ва грамматик материалларнинг яхши ўзлаштирилмаганлигидан, айрим гаплар мазмуни тушунилмаганлигидан далолат беради.

Матнларда маъносини изоҳсиз англаш қийин бўлган лингвистик ва экстралингвистик жиҳатлар учраб туради. Чунончи:

1. Тарихий шахслар, касб-ҳунарлар, лавозимларни билдирувчи сўзлар кўпроқ тарихий асарларда учрайди. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг "Ўғри" ҳикоясида эллиқбоши, пристав ва бошқалар. Бундай асарларда қуйидаги каби гаплар учрайди: *Сен пири комилсан, мен сенга муҳиб.*

2. Ўтмиш буюм ва турар-жойлари билан боғлиқ сўзлар, сўз бирикмалари: *човгун, томма-том ўтиб* каби.

3. Ғайриоддий сўз ишлатишлар: *патнис тузаш, омонатга ўхшамоқ, кўрна-тўшак қилиб ётиб қолмоқ. Бир оғиздан, гул-гул яшнамоқ, шидан бошимиз чиқмайди.*

4. Ўзбек ва рус тилларида фарқли сўз ишлатишлар: *омонатга ўхшамоқ, бир бало бўлиб қолмоқ* каби.

5. Ўзбек халқига хос миллий удумлар: *Энгагини ким боғлайди? Таомилда қанча бўлса, шунча тўланг. ...келину куёвларини ўртага қўйиб. Марҳумга фотиҳа ўқиди. Беш кунлигим борми, йўқми? Та-саддуқ қилмоқ.*

6. Ўзбек тилига хос ундалмалар: *чирогим, тайлогим, бўтам, ўргилай.*

7. Ўзбекона тасвирий ифодалар: *юзи нақш олмадек, ҳурилиқо қизлар* каби.

Юқоридаги лингвистик ва экстралингвистик омиллар адабий матн мазмунини тушунишда катта қийинчиликлар туғдиради. Бу

¹ Йўлдошев Р.А. "Ўзбек тили" давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсиялар. – Тошкент: РТМ, 2002. – 13- бет.

каби қийинчиликлар ва уларни бартараф этиш йўллари айрим методик адабиётларда¹ атрофлича ёритилган.

Баъзан ўқувчиларга асарни уйда ўқиб келиш топширилади. Лекин дарсда уни ўқиш ишлари қайта бошдан ташкил этилади. Бу нарса болаларни ажаблантириши мумкин. Шунинг учун ўқитувчи қайта ўқиш жараёнида асар мазмун-моҳиятини чуқурроқ ўрганиш имконияти борлигига болаларни ишонтириши, қизиқтириши керак².

Маълумки, киши бошқалар билан маълум мақсадда сўзлашади, ўз фикрини баён этади. «Ифодали ўқишда ҳам маълум мақсад бўлади»³. «Ифодали ўқишда асарда тасвирланган шарт-шароитга, образларнинг руҳий ҳолатига ҳам эътибор берилади»⁴. «Асарни ифодали ўқиган ўқитувчи ва ўқувчи асар билан тингловчи ўртасида воситачи, бадиий текстни талқин қилувчи ҳисобланади, ўзининг жарангдор товуши билан бадиий асарнинг ғоясини ва эмоционал-лигини ёритади»⁵.

Ифодали ўқиш билан махсус шуғулланган мутахассислар унинг эстетик таъсир кўзғаш⁶, тасвирланаётган образдаги руҳий ҳолатни кўрсата олиш имкони⁷ каби жиҳатларига ҳам эътибор беришган.

Насрий асарда ифодалилик овоз даражаси ва турига ҳам боғлиқ. Овозни салгина (тасвир талабига мослаб) ўзгартириб ўқиш ҳам таъсирчанликнинг кўшимча воситаси сифатида намоён бўлади. Бу матндаги тағзаминнинг англанишига асос яратади. Асарни турли оҳангда ўқишга уни ролларга бўлиб ўқишни ташкил этиш орқали эришиш мумкин. Эпик, драматик асарларни ролларга бўлиб ўқишнинг моҳияти шунда яққол кўринади. Пьесани овоз чиқариб ўқиш дра-

¹ Кулибина Н.В. Методика лингвострановедческой работы над худ.текстом. – Москва: Русский язык, 1987. – 142 с.

² Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 68 с.

³ Зуннунов А.. Бадиий асар таҳлили методикаси: Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. - Тошкент, Ўқитувчи, 1989. – 10 б.

⁴ Ўша асар. 12-бет.

⁵ Ўша асар. 8-бет.

⁶ Горбушина Л.А. Обучение выразительному чтению младших школьников: Пособие для учителя. – Москва: Просвещение, 1981. – 3 с.

⁷ Зуннунов А.. Бадиий асар таҳлили методикаси: Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. - Тошкент, Ўқитувчи, 1989. – 12 б.

матик характерлар ва драматик ҳаракатнинг мураккаблиги, ҳаётий ҳаққонийлигини кўрсатмали тарзда намойиш этувчи таҳлилнинг биринчи ва зарурий босқичи саналадики, бусиз ўқувчиларни муаллифнинг асосий ғоясини тушуниш, зиддиятни англашга, махсус китобхонлик малакаларини эгаллашга олиб келиш мумкин эмас.

Талабалар бадиий нутқ оқимидан нотаниш сўзнинг изоҳини бадиий идрокка зиён етказмасдан илғаб олишлари лозим. Кито-бда коннотатив изоҳ ҳам тилга олинади. Бундай изоҳ сўзнинг қўшимча бадиий маъносини очишдан иборат бўлади. Ўқитувчи айрим сўзларни матнни ифодали ўқиш жараёнида алоҳида урғу билан ажратади. Агар дарсликда берилган луғатдаги таржима сўзнинг қўшимча маъносини тушуниш учун етарли бўлса, катта бўлмаган тўхтам талабаларнинг ушбу сўзни луғатдан кўриб оли-ши учун кифоя қилади. Бундан ҳам секинлашиш қизиқишнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

Аслида яхши асар қизиқишни барқарор ушлаб туради. “Яхши асар” тушунчаси эса ҳаммада бир хил эмас. Бу ўқувчиларнинг умумий адабий тайёргарлиги, синф анъанаси, алоҳида олинган ўқувчи-ларнинг индивидуал хусусиятлари, ўқитувчи маҳорати каби омил-лар билан уйғун ҳолда баҳоланадиган ҳодисадир. Кўнгил очар нар-са борки, ўз-ўзидан ўқувчиларни жалб этади, алоҳида куч-ғайрат талаб этмаган ҳолда ишга боши билан шўнғиб кетиш ҳолатини юза-га келтиради. Вазифа ташқаридан қараганда қизиқарли бўлмаган, қийин нарсани биринчи қарашдаёқ кўнгил очарга айлантиришдан иборат. Аслида муайян куч сарфламасдан туриб буни бажариш мумкин эмас. Мазмуни, бадиийлиги ёққан асардан парча ўқилгач, уни охиригача ўқиб чиқиш истаги пайдо бўлади. Ана шу истақ ки-тобхонга куч бағишлайди.

Русийзабон ўқувчи (талаба)ларнинг ўзбекча нутқи яхши ривож-ланмаган ёки умуман шаклланмаган, ўзбек тили бўйича олган би-лим, ҳосил қилган кўникма ва малакалари матнни бадиий идрок этиш учун етарли бўлмаган гуруҳларда асосий эътиборни матннинг ғоявий-бадиий мазмунига қаратиш, ғояси ва бадиий жиҳатларини тадқиқ этиш билан боғлиқ жиддий ва асосли ишлар олиб бориш зарурияти мавжуд.

Ўқувчилар нутқини оширишнинг самарали воситаларидан бири сифатида дастлабки кезларда бадиий асарга ишланган расмлардан фойдаланиш ҳам тавсия этилади. Тажрибали ўқитувчилар томони-дан “*таҳлилнинг очиқ усуллари*”дан ташқари қуйидаги “*яширин*”

усуллар ҳам кенг қўллангани яхши маълум: *оғзаки тасвирлаш, хаёл қилинаётган фотомонтажларни, киносценарий фрагментларини яратиш, сиртқи экскурсиялар ва ҳоказолар* шу сирага киради:¹

Эстетик туйғуларни рабатлантириш ва ҳар бир ўқувчи хаёлида ёзувчи томонидан яратилган образга мос тасаввур ва хулосаларнинг вужудга келишига кўмаклашиш – ўқитувчининг энг муҳим вазифаси. Методика ўқитувчига ўқувчиларнинг китобхонлик идрокини жиддий ўрганишни тавсия этади; унда китобхон ўзини муаллиф мақомида кўриши учун ёрдам берадиган усуллар ҳам тавсифланади. Булар қаторида ҳар хил иллюстрациялар тузиш, оғзаки тасвир, ҳажман ихчамроқ бўлган матн (асар)ларни қайта ҳикоялаш, ижодий ҳикоя қилиш; асар матни бўйича саволлар тузиш ва шу саволларга жавоб бериш; матнда тасвирланаётган аниқ бир шахс, предмет ёки ҳодисага нисбатан шахсий муносабатини билдириш ва бошқалар шу сирага киради².

Китобхоннинг “ижоди” ёзувчи яратган образни, унинг ҳис-туйғуларини, ўй-фикрларини қайта ифодалашдагина намоён бўлмай, балки ижодий эртак тўқишларида, кичик-кичик ҳикоялар ёзишларида, тасвирлар битишларида, берилган асар асосида оғзаки расм чизишларида, сахна кўринишларини тайёрлаш ва уларнинг ижро этишларида, бадий ўқишларида, ўқилган асар ҳақида танқидий фикрлар билдиришларида ҳам кўринади.

Табииyki, асарни биринчи марта ўқиганда туғилган китобхонлик образи асарни қайта-қайта ўқиш пайтида, уни таҳлил қилиш жараёнида ўзгариб, чуқурлашиб боради, ўқувчилар ана шу жараёнда ўз китобхонлик камолотларини англаб борадилар. Шу жиҳатдан қараганда методистлар томонидан тавсия қилинадиган қуйидаги усул самаралидир: “...асарни ёки ёзувчининг ижодини яхлит ўрганиш пировардида ўзларининг дастлабки тақризларини таҳрир қилиб беришлари ёки янгисини ёзишлари учун (ёзсинлар деб) ўқувчиларга уларнинг асар, айрим парча, дарсда махсус таҳлил қилинмаган шеър ҳақида ёзган дастлабки фикрлари қайтариб берилади. Бу усул ўзи бераётган билимларнинг самарадорлигини баҳолашда ўқитув-

¹ Қаранг: Майман Р.Р. Практикум по методике преподавания литературы. – Москва: Просвещение, 1985. – 68 с.

² Қаранг: Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 52 с.

чи учун ҳам қизиқарлидир”¹. Амалиётда бундай тажрибалар яхши самаралар берган².

Раҳбатлантирувчи саволлар бериш, муқокама вақтида янги ахборот билан таништириш; жавобга, баҳога, умумлаштиришга ундаш; ўқув фанига бўлган жонли қизиқиш сақлаб турилади, юқори фаолликка эришилади.

Албатта, келгусида кабинетда видеотека бўлади деб умид қилиш мумкин, ўқитувчи истаган вақтда кассетани олиб керакли саҳнани намоиш қилиш имкониятига эга бўлади. Замонавий аудио ва видео техника воситаларидан фойдаланиш ҳам бу жараёнлардаги самарадорликка ижобий таъсир кўрсатади. Ҳамма гап улардан ўринли ва унумли фойдаланишда қолган, холос.

Савол ва топшириқлар тизими

Савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг ақлий ва эмоционал ривожланишига қаратилган бўлиши, бадий матнни ўрганиш жараёнида мулоқотнинг қулай вазиятини яратиш учун шароит таъминлаши даркор.

Бунинг учун биринчи навбатда дарслик ва қўлланмаларда алоҳида эътибор бериш зарурати бор, Уларнинг “... адабий қаҳрамонларнинг характери, ички оламини англаб етишга йўналтирилган, ўқувчиларнинг мустақиллигини оширишга ва баҳо ҳамда мушоҳадаларнинг мотивланганлигини ривожлантиришга қаратилган бўлиши”³, мақсадга мувофиқ бўлади.

Савол ва топшириқлар тизимини яратишда адабий асарни бир бутунча таҳлил қилиш принципи асосий қоидалар сифатида ажратилади. Шунга кўра ҳам дарсликда образ-персонаж характерини англашга йўналтирилган савол ва топшириқлардан кенг фойдаланиш, бир туркум савол ва топшириқлар асосида ўқувчиларни бади-

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - Москва: Просвещение, 1981. - 53 с.

² Ҳусанбоева Қ. Рус мактабларида ўзбек мумтоз адабиётини ўқитишга доир ўқув материаллари. - Тошкент: ЎзПФТИ, 1994. - 51 б.

³ Ганженко М. Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нац.школы. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Москва, 1981. - 16 с.

ий асар тилини ўрганишга сафарбар этиш, шунингдек, ўрганилаётган асарнинг жанр хусусиятини ҳисобга олиш зарур бўлади.

Савол ва топшириқлар бадиий матнни ўрганишнинг энг тўғри ва рационал йўллари танилаш имконини беради, адабий материал устида ишлаш жараёнида таълим, тарбия ва ўқувчиларни ривожлантириш вазифаларини яхлит ҳолда ҳал этишга ёрдам беради, бошқача айтганда методик йўналиш беради, нутқ ўстириш учун ҳам хизмат қилади. Улар ўқувчиларнинг адабиётга оид тасаввур ва билимларини оширишга ҳам, уларнинг нутқини ўстиришга ҳам асосий восита ва омил бўлади¹.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касбхунар коллежларининг ўзбек тили машғулотлари таркибида бадиий асарлардан олинган парчалар, шеърий асарларни ўқиб мазмунини тушуниш уларни эстетик идрок этишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Ўзбекларнинг объектив оламни қандай идрок этиши билан боғлиқ хусусиятлар ўзбек тили ва шу тилда яратилган асарларда ўз аксини топган. Айниқса, мумтоз адабиётни идрок этиш тил эгалари учун ҳам муайян қийинчиликлар туғдиради, шунга кўра, бундай асарлар русийзабон ўқувчилар нуқтаи назаридан қараганда, мазмунан замонавий бўлиши керак.

Ш.М.Искандарова ўзбек лексикасининг “мазмуний майдони” ҳақида сўз юритар экан, шундай ёзади: “...инсон объектив олам элементларининг умумлашган образини онгда акс эттиради ва уларнинг умумлашган образини акс эттириш жараёнида ҳар қайси олам предметининг умумий ва хусусий белгиларини ажратади”². Табиийки, ўзбеклар яшаётган макро ва микро олам Россияда яшовчилар олаmidан айрим томонлари: географик жойлашуви, иқлими, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ва бошқалардаги тафовутлари билан ўзига хослик касб этади. Бу ўзига хослик уларнинг тилига ҳам, адабиётига ҳам кўчган бўлади. Гарчи русийзабон ўқувчилар Ўзбекистонда яшаб улғаяётган бўлсалар-да, уларнинг бадиий тимсолларни идрок

¹ Қаранг: Ганженко М. Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нац.школы. Автореф. дис. ... канд. пед.наук. – Москва, 1981. – 19 с.

² Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс майдони). Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 1999. – 22 бет.

этишида рус адабиёти таъсири ҳал қилувчи роль ўйнайди. Зеро, “Ҳар бир халқнинг ўз тарихий тараққиётидаги энг ноёб ва мукам-мал бойлиги унинг тилидир. Тил халқнинг тақдири, яшаш тарзи, маънавий бойлиги ҳисобланади”². Русийзабон ўқувчилар рус тилида фикрлагани учун ҳам ўзбек тилидаги бадиий асарларни идрок этишда муайян қийинчиликларга дуч келиши табиий.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицейларга ҳам, касб-ҳунар коллежларига ҳам ўзбекча нутқи деярли бир хил даражада ўсган русийзабон ўқувчилар ўқишга кирадилар. Лекин, эътироф этиш керакки, ушбу иккала ўқув юртида ўзбек тилида бемалол фикр алмаша оладиган талабалар озчиликни ташкил этади. Уларнинг кўпчилиги саноқли гапларни айта олади, холос. (Ўзбек тилини амалий биладиган миллат вакиллари бундан мустасно.) Академик лицейларга интеллектуал салоҳияти кучли ўқувчилар ўқишга кирган бўлса-да, ўзбек тилида сўзлай олиш ёки сўзлаша олмаслик умумий ўрта таълим мактабида ўзбек тили дарсларининг қандай ташкил этилаётганига боғлиқ.

Умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб ҳунар коллежларининг ўзбек тили дарсларида олиб бориладиган ишлар сирасида матн устидаги ишлар ҳаддан ташқари кўп вақтни эгаллайди. Бу ишларнинг муайян қисми матнни рус тилига таржима қилиб ўқиш, матндаги янги ва тушунарсиз сўзларга луғат тузиш билан боғлиқ бўлади. Алоҳида таъкидлаш лозимки, бундай типдаги ишларни умуман фойдадан холи деб бўлмайди. Аммо бундай ўқиш асосан, грамматик билим ва сўз бойлигини шакллантиришга маълум даражада ёрдам берса-да, адабий асарнинг яхлит бутунлик ва санъат асари сифатида идрок этилишига жуда кам ҳисса қўшади.

Маълумки, асар таҳлили – методиканинг марказий муаммоси, бинобарин, ушбу муаммога методик ишларнинг катта қисми бағишланган. Таҳлил йўллари, асар тури ва жанрига, ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва имкониятларига, мактабда адабиётнинг бошланғич ва систематик курси тизимида кўра унинг хусусиятлари кенг ишлаб чиқилган.

Таҳлилнинг моҳияти шундаки, у ўқувчини асар мазмунига чуқурроқ кириб боришга, шу мақсад билан уни қайта ўқиб чиқишга ундайди, ёзувчининг шоирона фикрида қандай мантиқ борлигини,

¹ Мусаев А.С. Ўзбек сўзлашув нутқи услубида гап бўлаклари тартиби. Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 2000. – 7-бет.

образларнинг мантиқий алоқадорлигини, воқеа-ҳодисаларнинг, қаҳрамонларнинг ҳаётга нечоғлик яқинлигини англашга кўмаклашади. “Дарсда яхши таҳлил қилинган ҳар бир инсон образи ўқувчилар кўз ўнгида жонли кишидек намоён бўлади”¹.

Ўқувчиларнинг матн таҳлили жараёнида назарий билимлар қандай аҳамиятга эга эканлигини сезишлари, маълумотларни тушунишлари ва улардан фойдалана билишлари, аста-секин бу билимларни тизимга солишлари, ўзбек адабиётига хослари билан бойитишлари ғоятда муҳимдир.

“Албатта, бунда ўқувчиларнинг китобхонлик тажрибаси ва кузатишларини жалб этишнинг содда шакллари: ифодали ўқиш, ёзувчи ҳақида маълумот бериш, сюжет мазмунини қисқа қайта ҳикоя қилиш, лавҳа таҳлили, севимли қаҳрамон ҳақида ҳикоя қилиш, иллюстрацияларни шарҳлашдан ҳам фойдаланиш зарур”².

Буларнинг ҳаммаси ўқитувчига адабий-бадиий асарни ўрганиш ишларини ташкил этиш, дарснинг методик структурасини белгилаш, адабий асарда кўтарилган ранг-баранг ғоялар, масалалар, образлар орасидан синфда муҳокама қилиш лозим бўлган муаммоларнинг аниқ доирасини ажратишга ёрдам беради.

“Аммо шуниси ҳам борки, ҳар қандай таҳлил, ёзувчининг бадиий маҳоратига доир изоҳ асар мутолаасининг ўрнини босолмайди”³. Инсоний фазилатлар ҳақидаги тушунчалар адабий матнни уқиш ва чуқур англаб етиш, ахлоқий масалалардан баҳс юритиш жараёнида содир бўлади. Бунда ўқитувчи дарсни эркин фикр юритиш учун трамплинга, старт майдончасига айлантирмайди; баҳс адабий материал мазмунидан келиб чиқади, лекин ундан нари кетмайди. Аммо, О.Мусурмонованинг ҳақли огоҳлантиришича, “...бадиий асарнинг тарбиявий табиати эътиборга олинмай, ундаги маънавий-ахлоқий хулосалар бадиий воситалардан ташқарида изланса, бунда маънавий маданиятни тарбиялашга оид ишнинг самараси бўлмайди, албатта”⁴.

¹ Охунова М. Адабий ўқиш дарсларида эстетик тарбия: Ўқитувчи тажрибасидан. Проф. А.Зуннунов таҳрири остида. - Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - 23- бет.

² Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г. Нестурх. Москва: Просвещение, 1980. - 121 с.

³ Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - 102 бет.

⁴ Мусурманова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. - Т.: Ўқитувчи, 1993. - 17- бет.

М.Мирқосимованинг “Биз ўз тажрибамиз ва илмий кузатишларимизга асосланган ҳолда бадиий асарлар таҳлили адабий жанр талаблари асосида қуйи ва юқори синфларда шакл жиҳатдан фарқли, аммо мазмуни ва мақсадига кўра тадрижий кўринишда: аввал оддийроқ, сўнгра мураккаброқ усулларни қўллаш тарзида ташкил этилиши лозим, деб ҳисоблаймиз. Шу нуқтаи назардан қараганда, қуйи синфларда адабий таҳлил жараёни: а) асарни ифодали ўқишга ўқувчиларни ўргатиш; б) асарнинг ғоясини белгилаш ва мазмунини баён этиш; в) етакчи қаҳрамонларга тавсиф бериш ва уларнинг асар бадиий тўқимасида тутган ўрнини, бадиий қимматини ёритишга эришиш; г) хилма-хил асарларни жанр жиҳатидан фарқлашга доир назарий тушунчаларни сингдириш; д) асардан олган таассуротларига таянган ҳолда ўқувчиларни унинг бадиий қимматини белгилашга ўргатишни қамраб олиши лозим”¹. Бизнингча, бундай адабий таҳлилни юқори синфларда ҳам давом эттириш мақсадга мувофиқдир.

Лекин ушбу таҳлилда адабиёт назариясига доир тушунчаларни ўргатиш, ёзувчининг маҳоратини белгилаш кабилар қоришган. Улар адабиёт дарсларида таҳлилдан олдин ёки кейин ўрганиладиган, лекин таҳлил жараёнида ўзининг амалий қўлланишини топадиган, яъни таҳлил қуролига айланадиган, таҳлиллар пировардида амалга ошадиган масалалардир. Лекин асарнинг ғоясини, ундаги тағзаминни англамаслик ифодали ўқишга салбий таъсир кўрсатади. Бундай пайтда ўқувчи қаҳрамонларининг қандай оҳангга гапиришини ажрата олмаслиги мумкин.

Ёзувчининг маҳоратини баҳолаш ижодкорларнинг услубларини ўзаро фарқлаш, асарнинг бадиий қимматини аниқлаш малакаси, шунингдек, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида асарларнинг тил хусусиятларини фарқлай олиш замирида шаклланади.

В.В.Иванихин ўқувчиларга ўқитувчи берадиган изоҳ ва шарҳлар ҳақида гапириб, ҳамма нарсада “ўқувчидан”, унинг шахсий, кўпинча тушунтириб бўлмайдиган ҳолатларидан, баъзида эса умуман ғалати саволларидан келиб чиқиш лозимлигини уқтиради². Муаллифнинг бу фикридан асар таҳлилида, ғояси, ёзувчининг маҳоратини аниқлашда ўқувчиларнинг эстетик туйғулари, дардлари га кулоқ солиш керак, деган маъно англашилади.

¹ Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Тошкент: РЎММ, 1993. - 5 -бет.

² Иванихин В.В. Почему у Ильина читают все: (Об учителе ... Е.Н.Ильине). Москва: Просвещение, 1990. - 14с.

Бадий матнни таҳлил қилишда бир қатор мақсадлар кўзда тутилиши мумкин. Жумладан:

“-муҳим тафсилларга: матннинг услубий хусусиятларига эътиборни қаратиш;

-ўқувчиларни изоҳлашга, шарҳ беришга ундаш;

-бундан кейинги мақсад сари йўналган ўқиш ва англаш учун муаммоларни илгари суриш;

-руҳиятга оид терминлар бойлигини кенгайтириш, инсоннинг ички оламига бўлган диққатини кучайтириш;

-муаллиф нуқтаи назари қандай намоён бўлаётганини, унинг ифодаланиш хусусиятларини аниқлаш;

-эътиборни асарнинг жанр хусусиятларига ва композициясига қаратиш;

-мустақил хулоса ва баҳо беришдек ижодий фаолиятни рағбатлантириш”¹.

Ҳар бир асар муайян инсоний хислатларга, ижтимоий муносабатларга бағишланган бўлади. Масалан, “Гилям пайпоқ” да онага меҳр-муҳаббат, “Жасур қиз” да зулм ва зўравонликка нафрат ва ҳоказо. Бу асарларни ўрганишда уларнинг шу йўналишларига таянилади. Бошқачароқ айтиладиган бўлса, материалнинг мазмуни дарс турини ҳам тайин этади.

Инсоний муносабатлар, ижтимоий ҳодисалар, асарнинг тил хусусиятлари, ёзувчининг маҳорати, асарнинг яратилиш тарихи каби қатор масалаларга эътиборнинг оз-кўплиги дарс турларини танлашга сабаб бўлади. Эндиликда анъанавий дарс турлари билан бир қаторда ноанъанавий дарс шакллари ҳам кенг қўлланмоқда. Дарс-суҳбат, дарс-анжуман, дарс-баҳс, дарс-практикум ва бошқалар шулар туркумига киради.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотлари таркибида адабий матнни ўқиб ўрганиш бадий асардан эстетик завқ ола биладиган китобхонни тарбиялаш учун хизмат қилибгина қолмай, бадий адабиётнинг мазмунини ташкил этувчи миллий анъаналар, маънавий қадриятларни сингдириш мақсадини ҳам кўзда тутди. Ўзбек тилидаги асар ўзбек халқининг руҳияти, ҳаёт тарзини англашга, урф-одатлари, удумлари билан танишишга ёрдам беради. Шунга

¹ Пустошкина А.А., Филатова Е.А. Современные открытые уроки литературы. 8-9-е классы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 352 с.

кўра ҳам адабий матн устидаги ишларни педагогик ва методик жиҳатдан тўғри уюштириш ҳар жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Ўспиринлик ёшида ўз-ўзини англаш, атрофдагиларнинг ахлоқий-руҳий фазилатларини билиш ва баҳолаш, ўз ҳис-туйғулари ва кечинмаларини тушунишга эҳтиёж пайдо бўлади, бу ҳолат туфайли ана шу эҳтиёжни қондира оладиган адабий матнларни ўқиб ўрганиш истаги юзага келади. Ўқувчи асар муаллифининг ниятини, қаҳрамонга муносабатини, воқеа ва ҳодисаларнинг сабаб ва натижаларини мушоҳададан ўткази бошлайди. Бу жараён турмуш ҳақиқатини тадқиқ этиш билан боғлиқ ҳолда кечади. Унинг мустақил изланишлари тўғри йўлдан борса ва тўғри ечимга олиб келсагина, ўз ишидан қаноатланади, бу ишни давом эттириш сари руҳланади. Ана шу изланишларда ўқувчига тўғри йўналиш берадиган, баъзан икки йўлдан бирини танлаш вазиятига соладиган, чуқур мушоҳадага ундайдиган турткилар керак бўлади, холос. Матнга доир бериладиган савол ва топшириқлар ана шундай туртки вазифасини бажармоғи лозим.

Асарни ўқишдан олдин бериб қўйиладиган савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг олдиндан (илгарилаб) тайёргарлик кўришларини тақозо этади. Тажрибалар шуни кўрсатдики, дарсда дафъатан бериладиган савол ва топшириқларга қараганда олдинроқ маълум қилинадиган савол ва топшириқлар чуқурроқ англанади, уларни бажаришда онглилик юқори бўлади.

Адабий асарнинг мазмуни ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади. Кузатишлардан маълумки, дарсда ўқиб улгурилмаган, оз қисми қолган адабий парчани қўнғироқдан кейин ҳам қолиб охиригача ўқиб чиқиш хоҳишини билдирадиган синф ўқувчилари ҳам учраб туради. Бадиий матнларнинг ҳиссиз ўқув матнларига нисбатан афзаллиги ҳам шунда.

Русийзабон ўқувчи топшириқ шартини ўқигандан кейинроқ ўзидаги ҳадикнинг асоссиз эканлигини қўнғилига тугиб қўйиши керак. Зеро, савол ва топшириқларни адабиёт назариясини эмас, балки бадиий асарнинг ўзини ўрганишга йўналтирилиши мақсадга мувофиқдир. Аслида ҳам шундай: савол ва топшириқлар матн мазмунини, унинг тимсолларини тадқиқ этиш орқали ҳаётнинг бадиий акси бўлмиш асарга чуқурроқ кириб бориш учун хизмат қилади, холос. Бу ишларнинг эса адабиёт назариясини ўрганишга бевосита алоқаси йўқ. Ўзбек тили дарслари таркибида адабий материалларни ўқиш том маънода назарий жиҳатдан адабий тайёргарлик кўришнинг

айнан ўзи ҳам эмас, балки матн мазмунини бадиий-эстетик идрок этишни таъминловчи воситадир. Шунга кўра ҳам савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг эстетик тафаккури ва мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам бермоғи лозим.

Ўзбек тилидаги адабий матн устидаги ишлар ўқувчининг рус адабиёти дарсларида олган билим, эгаллаган кўникма ва малакаларини кўчириш, улардан фойдаланиш, ўзбек тилидаги асарга татбиқ этиш мазмунидаги ишларни ифода этади. Тўғри, баъзан рус адабиёти дарсларида ўтилган назарий маълумотларни эсга олиш заруряти ҳам туғилар, лекин, барибир, бу нарса назарий машғулот - шаклбозлик тусини олмаслиги даркор.

Юқорида баён этилганлар ўзбек тили дарслари таркибида миллий маънавият тарбияси учун хизмат қилувчи адабий матн юзасидан бериладиган савол ва топшириқлар тизимини яратиш учун асос қилиб олинади. Буни қуйидаги принциплар кўринишида ифодалаш ҳам мумкин:

1) бадиий асар устида олиб бориладиган ишлар мазмунини ўзлаштиришга қаратмаслик, уни бадиий идрок этишгагина йўналтириш;

2) ўқувчиларнинг рус адабиёти дарсларида олган билим, кўникма ва малакаларига таяниш;

3) савол ва топшириқларни адабиёт назариясини ўрганаётганлик тасаввурини уйғотмайдиган қилиб тузиш;

4) савол ва топшириқларни образ-персонажларнинг хатти-ҳаракатларини, матнда ишлатилган тасвирий воситаларнинг, асар жанрининг эстетик қийматини, жозибасини англаб етиш сари йўналтириш.

Русийзабон ўқувчини ҳам, ўзбек тили ўқитувчисини ҳам адабий матндаги нотаниш сўзлар ташвишлантиради. Матн мазмунини тушуниш учун бу сўзларни маъносини англаш даражасида бўлса ҳам билиш керак бўлади. Руҳшуносларнинг аниқ маълумотларига кўра иккинчи тилни ўрганаётган одамнинг диққатини талаффузи ва имлоси жўн оддий бир сўзга қараганда талаффузи, имлоси қийинроқ, маъноси қизиқиш уйғотган сўз кўпроқ тортади, шу сўзни ўзлаштиришда кўпроқ ушланиб қолади, натижада қийин сўз ўзлашиб, эътиборни жалб қилмаган осон сўз ўзлашмай қолиб кетиши ҳам мумкин. Шунинг учун методист олим енгил ўзлашади деб ўйлаган сўзларга нисбатан “қийин” сўзлар пухтароқ эслаб қолинади. Адабий асардан олинган парчаларда, шеърларда маъноси ва ишлатили-

ши ғайриоддий туюлган сўз, гап, мисра катта қизиқиш билан идрок қилинади. Бадий асарнинг асл моҳияти ҳам шунда бўлса керак. Демак, адабий матн бирмунча “қийин” сўзларга эга бўлса-да, ўқиб ўрганиш учун фойдалироқдир.

Бадий асардан олинган парча муайян адабий тайёргарлиги бўлган (бу тайёргарлик рус адабиёти дарсларида шаклланган) русийзабон ўқувчида эстетик завқ уйғота олади. Лекин бунинг учун биринчи навбатда матн ўқиб чиқилмоғи, қолаверса, мазмуни тушунилмоғи даркор. Демак, ўқувчини шунга тайёрлаш, лексик ва грамматик машқларни бир неча дарс олдин бошлаш лозим.

Методист олим С.Матчонов «ўқиган одам» ҳамда «ўқимишли одам» тушунчаларининг кескин фарқ қилиши ҳақида тўхтаркан, «китобхонлик тор маънода китоб ўқишни билдирса, кенг маънода танлаб ўқиш, ҳис этиш, англаш ва фикр билдириш тушунчаларини ўз ичига қамраб олади. У бадий адабиётдан озиқланади, адабий танқид ва педагогика кўмагида юксала боради», - деб ёзади¹. Бу жараёнларда ҳам савол ва топшириқлардан фойдаланишнинг ранг-баранг шакллари мавжуд.

Н.Д.Молдавская адабий ривожланишнинг энг “ташқи”, бевосита кузатиш учун қулай кўрсаткичи бу ўқувчининг ўқиганлиги, яъни унинг китобхонлик тажрибасидир², деб ҳисоблайди. Буни назоратнинг дастлабки, энг қуйи параметри сифатида қабул қилиш мумкин. Асар устида олиб бориладиган ишлар эса бадий асарнинг эстетик идрок этилишини таъминлайдиган тимсолларнинг тўғри идрок этилган-этилмаганлигини аниқлаш ва идрокни чуқурлаштириш мақсадини кўзда тутди. Ана шу ишларни ташкил этишда ўзбек тили ўқитувчисига матнни дастлабки ифодали ўқиш ҳамда илк таҳлилий ишлар билан боғлиқ савол ва топшириқлар ёрдамга келади.

Ўзбек мактабларида бадий асар юзасидан тузиладиган савол-топшириқларга қўйиладиган методик талаблар Ҳ.Суюновнинг “Адабиёт дарсларида ўқувчиларни савол-топшириқлар устида ишлашга ўргатиш усуллари” номли тадқиқот ишида³ атрофлича ёритилган.

¹ Матжон С. Китоб ўқишни биласизми? Китобхон билан мулоқот. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 4- бет.

² Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – Москва: Педагогика, 1976. – 30 с.

³ Суюнов Ҳ. Адабиёт дарсларида ўқувчиларни савол-топшириқлар устида ишлашга ўргатиш усуллари. Пед. фан. номз. дисс. автореферати. – Тошкент, 2004.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотлари таркибида ушбу тавсиялардан ўз ҳолича фойдаланишнинг иложи йўқ, албатта.

Ўқитувчи учун ҳам, таълим субъектига айланиб бораётган ўқувчи учун топшириқ, ижодий, муаммоли савол асар устида мустақил, мақсад сари изланиш йўлидаги фаолият характери билан белгиладиган очқич бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчининг таълим жараёнини бошқариши мақсад сари элтадиган тўғри йўлни (қаерга олиб бориши ноаниқ бўлган сўқмоқни эмас) кўрсатиб туришда намоён бўлади, ўқувчилар фаолиятини тартибли, изчил, янги педагогик технология даражасида уюштиришни кўзда тутди. Бунда ҳар бир адабий материални ўқиб ўрганиш натижаси ҳам эътиборга олинади.

Савол ва топшириқлар матнга нисбатан жойлаштирилишига кўра икки турга ажратилади:

1. Адабий матнни ўқишгача бўлган даврда бериладиган топшириқлар.

2. Адабий матн билан танишиб бўлинганидан кейин бериладиган савол ва топшириқлар.

Аксарият ҳолатларда “Ўзбек тили” дарсликлариди¹ матндан аввал “Матнни ўқинг”, “Матнни ўқинг. Саволларга жавоб беринг”, “Эртани ўқинг, мазмунини ўз сўзингиз билан қайта ҳикоя қилинг”, “Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг”, “Шеърни ифодали ўқинг ва қандай таассуротлар уйғотганини айтинг”, “Парчани ўқинг ва ...” каби топшириқлар келтирилади.

Адабий матнни ўқиш ўқитувчининг қисқа кириш сўзидан сўнг бевосита бирор топшириқдан бошланади. Топшириқ эса дарсда бажариладиган ишлар кўламига ишора қилади. Масалан, “Матнни ўқинг” деганда матн устида олиб бориладиган ишларни уни ўқиб тушуниш даражасида чегаралаш кераклиги ифода этилади.

Методикада ўқувчиларга асарни мустақил ўқиб чиқишга қадар савол ва топшириқлар бериш керакми ёки йўқми деган масалага турлича муносабат билдириб келинди: топшириқлар ўқувчилар-

¹ Йўлдошев Р., Мулламухамедов С. Ўзбек тили ва адабиёти / Кечки (сменали) рус ишчи ёшлар мактабининг X-XII синфлари учун. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 237 бет. Йўлдошев Р., Тўхтамирзаев М., Рихсиева М., Ниёзметова Р. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. - Тошкент: Ўқитувчи, 2000. - 110 бет.

нинг диққатини асарнинг ўзлари мустақил пайқамай қолишлари мумкин бўлган баъзи муҳим томонларига йўналтиради, лекин, бошқа томондан, савол ва топшириқлар, айниқса, улар бир қанча бўлса, асарни идрок этишнинг бевоситалигига халақит беради, улардаги қизиқишни пасайтиради. Буни кузатишлар ҳам тасдиқлайди.

Матндан кейин бериладиган савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг ақлий ва эмоционал ривожланишига қаратилган бўлиши, бадиий матнни ўрганиш жараёнида шунга қўшимча равишда ўзбек тилидаги мулоқотнинг қулай кечиши учун мос нутқий вазият яратиши даркор.

Баъзи “Ўзбек тили” дарсликларида¹ адабий матндан кейин берилган савол ва топшириқлар унинг мазмунини ўзлаштириш учунгина қаратилган. Масалан, “Сариқ девни миниб” романидан келтирилган парча юзасидан қуйидаги топшириқлар тавсия этилган: *Матнни диққат билан ўқинг. Сеҳрли қалпоқча Ҳошимжонга қандай ёрдам бергани ҳақида айтиб беринг. Матнни ролларга бўлиб ўқинг. Мактабда яхши ўқимаган бола бирор касбни эгаллаши мумкин эмаслигини тушунтириб беринг.*

Айрим матнлар юзасидан берилган савол ва топшириқларда асар гоёси, ҳаёт билан боғланиш каби жиҳатлар ҳам акс этган. Лекин булар бадиий матнни чуқур ва тўлиқ идрок этиш учун асло етарли эмас.

Биз ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг ҳамкорликда адабий асарни ўқиб ўрганишлари мобайнида кўрсатадиган фаолиятлари қай изчилликда амалга ошса, савол ва топшириқларни шу фаолиятга йўналтириш мазмунида тузишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунончи:

1) бадиий асардан олинган парчани ўқишдан олдин бажариладиган лексик ва грамматик машқлар билан боғлиқ савол ва топшириқлар;

2) бадиий матнни бевосита ўқишдан олдин бериладиган савол ва топшириқлар;

3) ифодали ўқиш жараёнида ва дастлабки таҳлил чоғидаги савол ва топшириқлар;

4) парча ўқилгандан кейинги савол ва топшириқлар;

5) навбатдаги дарсда ўтилганларни такрорлаш билан боғлиқ савол ва топшириқлар.

¹ Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M., O‘zbek tili. Ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. - T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005.

б) уй вазифаси сифатидаги савол ва топшириқлар;

Методик адабиётларда бажариш усулига кўра савол ва топшириқлар таснифи ва типологияси, методик тавсифи хилма-хилдир. Айрим қўлланмаларда савол ва топшириқларнинг бошқачароқ турлари ҳам тавсия этилган:

“якка, гуруҳли (бир неча кишига мўлжалланган), умумий, яъни ялли савол-топшириқлар;

уй вазифалари ва аудитория машғулоти учун мўлжалланган савол ва топшириқлар;

ўқиш пайтида матн устида кузатиш ишларини ташкил этувчи ва умумлаштирувчи савол ва топшириқлар;

кенг доирадаги саволлар ҳамда зарур бўлганда қаердан қидириш кераклигини кўрсатувчи қўшимча савол ва топшириқлар;

материал танлаш ва тўплашга қаратувчи саволлар ҳамда матннинг англанишини уюштирувчи саволлар;

ўқитувчининг ўқувчилар билан суҳбатлашиши учун ҳамда мустақил ишлар учун мўлжалланган саволлар тизими;

якка бир ҳодисани ёки ҳодисалар йиғиндисини таҳлил қилишга, шунингдек, асарларни, тимсолларни таққослашга қаратилган саволлар тизими”¹.

Юқоридаги тасниф ўзининг кенг қамровлилиги билан ажралиб туради. Унда ўқилган матн юзасидан ўқувчиларнинг билимини назорат қилиш, уларнинг мавзуни чуқурроқ эгаллашларига ёрдам бериши мумкин бўлган, шунингдек, мустақил ва ижодий ишлашга оид кўникма ва малакаларни эгаллашларига ундайдиган савол ва топшириқлар ўз аксини топган.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни жорий этишнинг ҳозирги иккинчи босқичи таълимни табақалаштириш билан характерланади. Бундай таълим иқтидорли ўқувчиларга якка ёки гуруҳли вазифалар беришни тақозо этади. Шунга кўра ҳам савол ва топшириқларни уч хил тайёрлаш кўзда тутилади:

1. Синфдаги барча ўқувчилар учун мўлжалланган савол ва топшириқлар.

2. Гуруҳга мўлжалланган савол ва топшириқлар.

3. Якка ўқувчига мўлжалланган савол ва топшириқлар.

¹ Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях. Под ред. А. Д. Жижиной. – М.: Высшая школа, 1982. – 8 с.

Табиийки, бир ўқувчига бериладиган вазифалар гуруҳга бериладиган вазифалардан фарқ қилади. Чунки гуруҳда бир неча кишининг биргаликда ишлаши, кўпчилик бўлиб муаммоларни ҳал этиши кўзда тутилади. Бир ўқувчининг имкониятлари эса чекланган бўлади. Лекин, умуман олганда, иқтидорли ўқувчи оладиган вазифа бутун синфга бериладиган савол ва топшириқлардан қийинроқ ва мураккаброқ бўлиши табиийдир.

Асарни жамоа бўлиб таҳлил қилиш иши қуйидаги кўринишларда кечиши мумкин: ўқитувчи берган саволлар асосида асар юзасидан суҳбат; бутун асарга доир уй ёки синф иши учун таклиф этилган топшириқларни жамоа бўлиб бажариш; айрим ўқувчилар томонидан қилинган ишларни синфда муҳокама қилиш. (Синфни гуруҳларга бўлиб чиқиш, ўйин, баҳс, КВН тариқасида ўтказиш мумкин.) Лекин бунда асарни ифодали ўқиш унсурни камайиб кетади.

Асарни ўрганиш юзасидан бутун синфга мўлжалланадиган савол ва топшириқлар яхши ўзлаштирадиган ўқувчиларни кўзда тутган ҳолда бериледи. Бунда аксарият кўпчиликнинг имкониятлари назарда тутилади. Зеро, савол ва топшириқлар устида ҳар ким ўз имконияти доирасида тайёргарлик кўради. Иқтидорли ўқувчиларга қўшимча ёки мураккаблаштирилган савол ва топшириқлар бериш, синф ўқувчиларининг фаоллигига салбий таъсир кўрсатади: доим саноқли 3-4 ўқувчидан сўралавергач, бошқа ўқувчилар имкониятлари етмаётганлигини ҳис этиб, дарсга қизиқмай қўядилар.

Уй вазифалари ва аудитория машғулотлари учун мўлжалланган савол ва топшириқлар ўзаро фарқланади. Табиийки, дарсда саволларга оғзаки жавоблар олиш, бирор топшириқни оғзаки бажариш одатдаги ҳолдир. Лекин саволларга оғзаки жавоб қайтариш, топшириқни оғзаки бажаришгина уй вазифаси бўла олмайди. Бу ўринда бирор иш турига тайёргарлик кўриб келиш кўзда тутилса, ўқувчи тайёргарлик кўриш жараёнида вазифани оғзаки бажариб кўради.

Уй вазифаси сифатида ёзма бажариладиган ишларни назарда тутган маъқулроқдир. Лекин бу ишлар ўқувчидан кўп вақт талаб этмаслиги лозимлигини умумдидактик талаблар тақозо этади.

Ўқиш пайтида матн устида кузатиш ишларини ташкил этувчи ва умумлаштирувчи савол ва топшириқлар дарсда бажариладиган энг муҳим иш турларидан биридир. Масалан, энг оддий ва кенг тарқалган топшириқ – матнни қайта ўқиб чиқиб нотаниш сўзларни ёки мазмуни тушунилмаган гапларни аниқлаш; берилган саволлар-

га матндан жавоб топиш; қаҳрамоннинг фазилатини очишга ёрдам берувчи тафсилларни аниқлаш ва ҳоказо.

Ўзбек тили дарсларида кенг саволлар ҳамда зарур бўлганда қаердан қидириш кераклигини кўрсатувчи қўшимча савол ва топиш-риқларга камроқ мурожаат этилади. Бунинг сабаби шундаки, русийзабон ўқувчи ижодий саволдаги сўроқ сўз ўрнига матндан жавоб сўз топиб, ижодий (матнда ишлатилган гап билан эмас) жавоб қайтариши маълум куч-ғайратни талаб этса-да, уддалаш мумкин бўлган юмуш. Ўзбек тилида амалий сўзлаш малакаси бўлмаган ўқувчи ўз фикрларини бир нечта гап билан ифодалаш вазиятига тушадиган кенг саволга қониқарли жавоб бера олмайди. У матндан бирор парча ўқиб берган ҳолда жавоб қайтариши мумкин, холос.

Материал танлаш ва тўплашга қаратувчи саволлар ҳамда унинг англанишини уюштирувчи саволлар тасвирий воситаларни, тимсолларни, муаллиф муносабатини ифодаловчи сўзларни ва бошқа шу каби жиҳатларни матндан қидириб топиши, ажратиб ёзиши ёки айтиши мумкин. Бу материаллар асар қаҳрамонига тавсиф бериш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан суҳбатлашиши учун ҳамда мустақил ишлар учун мўлжалланган саволлар тизими, юқорида таъкидлаганимиздек, ижодий саволлардан иборат бўлиши лозим.

Якка бир ҳодисани ёки ҳодисалар йиғиндисини таҳлил қилишга, шунингдек, асарларни, тимсолларни таққослашга қаратилган саволлар тизими ўзбек тилини амалий биладиган, иқтидорли ўқувчилар билан ишлашда қўл келади.

Айрим ўзбек тили ўқитувчилари адабий асардан олинган парчани, ҳатто шеърни оддий бир ўқув матни сифатида қабул қилиб, иккинчи тил методикасидаги матн устида ишлаш усулларини қўллайдилар: матнни ўқитиш, мазмунини тушунтириш йўлида сўзлар ва айрим грамматик материалларни ўрганиш, мазмунни ўзлаштириш мақсади билан матнни рус тилига таржима қилиш, саволларга жавоб олиш, матн мазмунини қайта ҳикоя қилиш ва бошқа шу каби тадбирларни ўтказадилар. Тўғри, русийзабон ўқувчининг ўзбек тилидаги матнни ўқиб тушуниши қийин кечадди, баъзан унинг учун энг машаққатли ишга айланади. Лекин адабий асарни ўқиб ўрганишдан кўзланган асосий мақсад унинг мазмунини ўзлаштириш эмас, балки бадиий идрок этишдир. Асарни бадиий идрок этиш устидаги ишлар жараёнида мазмунига чуқур кириб бориш ўз-ўзидан содир бўлади. Фақат ана шу йўлда

метод ва усуллар тизими тўғри танланмоғи ва жорий этилмоғи лозим, холос. Пухта ишлаб чиқиладиган савол ва топшириқлар эса ана шундай кўникма ва малакаларнинг шаклланиши ва ривожига хизмат қилмоғи даркор.

Хулоса қилиб айтганда, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотлари таркибида шарқона маънавий бойликни сингдиришга хизмат қилувчи адабий матнни ўқиб ўрганиш, бадий асардан эстетик завқ ола биладиган китобхонни тарбиялашда савол ва топшириқлар тизимидан тўғри фойдаланиш ҳам педагогик, ҳам методик жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Асар тилини ўрганиш ўқувчиларнинг ўзбек тилини билишларига олиб келади, ўзбекча сўз ишлатиш маданияти эгалланади, нутқини ўстиради. Бу нарса олдиндан пухта тайёрлангандагина амалга ошади.

Ўқувчилар асар сюжетини ажратиш билан кифояланиб қолмасдан, асар тилига, тимсолларига ва композицион қурилишига ҳам эътибор берсинлар. Кейингисиде режа тузиш муҳим роль ўйнайди. Бунда ўқувчилар ўз фикрларини тизимга солишни ўрганадилар.

Ўқувчи образли фикрлай бошлайди. Баъзи одамларнинг хатти-ҳаракатларини кўриб, уларни афанди деб атайдилар. Паҳлавон бўлса, нақ Алпомиш дейишади ва ҳоказо. Тарбиявий таъсирда фойдаланиш жараёни содир бўлади. Шуни ҳам унутмаслик керакки, русийзабон ўқувчилар ўзбек тилидаги образларни ўз миллий позицияси нуқтаи назаридан туриб идрок этади.

Ўқувчи бадий асарни ўқиётганда ўз ҳаёти билан эмас, балки бадий асарда акс этган ҳаёт билан яшайди. Адабий асардаги образга қўшилиб ҳаракат қилади, ҳаётий қийинчиликларни енгиш йўллари излайди, қаҳрамони хато қилса – куюнади, зафар қучса – суюнади, қийинчиликлардан қутулса - хурсанд бўлади, унинг бир маромдаги ҳаётга қайтишидан таскин топади.

Ўқитувчининг вазифаси ўрганилаётган матнда ўз аксини топган ҳаётий воқеа-ҳодислар ҳаққониятига ўқувчиларни ишонтириш, шу ердаги бадий воқелик реалаяларига ўқувчилар диққатини доимий равишда қаратиб туришдан иборат. Бунда яна савол ва топшириқларнинг пухта ўйланган мукамал тизими амалий жиҳатдан катта ёрдам бера олади.

«Ўқув-билув қобилиятини ривожлантириш – бу ўқиб билинаётган нарсаларнинг моҳиятига чуқурлашиш, ушбу моҳиятни очиш

Оммавий байрамлар: 1. Китоб кўргазмаси. 2. Санъат асарлари кўргазмаси. 3. Фотолавҳалар. 4. Ўзбек тили куни. 5. Ўзбек тили ойлиги.

Оммавий танловлар: а) ифодали ўқиш; б) викториналар (топқирлар баҳси); в) чайнворд, бошқотирмалар кўргазмаси.

Оммавий тадбирлар: карнавал, фестивал, форум, сайил, саёҳат, маданий юриш, зиёрат, ҳашар, халқ ўйинлари.

II. Гуруҳий тадбирлар: 1. Тўғарак. 2. Клуб. 3. Лашкар. 4. Фольклорчилар жамияти. 5. Журналистлар жамияти. Таржимонлар тўғараги.

III. Якка тартибдаги тадбирлар. а) олимпиада; б) танлов; в) мусобақа; г) султ ўзлаштирадиган ўқувчилар билан ишлаш¹.

Юқоридаги таснифлар ичида ўлкашунослик, деворий газета, эртақлар оламига саёҳат, саҳналаштириш, оғзаки журнал, интермедия, латифачилик, фильм, китоб ўқиш (синфдан ташқари ўқиш), “Ўйла, изла, топ” ўйинлари ҳам тилга олинади.

Г. Муҳаммаджонова дарсдан ташқари ўтказиладиган ишлар (тадбирлар)нинг ҳар бирига атрофлича ва кенг тўхталади, уларнинг ўқувчилар нутқини ўстиришдаги имкониятларини очиб беради.

Айниқса, адабий кеча, учрашув каби тадбирларнинг адабий материалларни, миллий маънавиятни ўрганишдаги аҳамияти аниқ кўрсатиб ўтилган. Унда ўзбек тилидан дарсдан ташқари ишлар сирасида турли тадбирлар қатори ифодали ўқиш тўғараги, драма тўғараги, “Ўзбек қўшиқлари” тўғараги машғулотлари, китоб билан ишлаш, китобхонлар конференцияси каби иш турлари ҳақида ҳам бир қадар сўз юритилган. Лекин бу ишда адабий кеча, адабий эрталик каби дарсдан ташқари тадбирларда адабий материалларни ўрганишда давом этиш, русийзабон ўқувчиларнинг ўзбек тилида китоб ўқишларига раҳбарлик, бу борада янги педагогик технологияларни жорий қилиш муаммоларига кам ўрин ажратилган.

“Мактабда адабиёт ўқитишдан мақсад ўқувчиларнинг маънавий дунёсини тарбиялаш, гўзаллик ҳақидаги тушунчаларини бойитиш, бадиий ижод ҳақида билим беришдан иборат”². Қ.Йўлдошев

¹ Мухамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машғулотларда русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш методикаси (5-9-синфлар мисолида). Пед.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 2003. – 20-24-бетлар.

² Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Тошкент: РЎММ, 1993. – 1-бет.

таъкидлаганидек, "...талаба бадий асардан лаззат туйса, ўзининг завқини келтирган тасвирий унсурларни пайқай билса, чинакам бадийят намунасини сохта асарлардан ажрата олиш малакасини эгаллаётган бўлсагина китобхонга айланади"¹. Шундай бўлгач, таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида дарс (машғулот)лардан ташқари ишлар жараёнида ўзбек адабиёти материалларини эстетик завқ олиш мақсади билан ўрганишга қаратилган тадбирларнинг мазмуни ва турлари умумтаълим мактабларининг 5-9-синфларида амалга ошириб келинган шу каби ишларнинг давоми, тадрижий такомил бўлиши кераклиги аниқ. Айниқса, тадбирларда қилинадиган маъруза ва чиқишларнинг мазмунида ҳам шу нарсалар кўзда тутилмоғи даркор.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўтказиладиган машғулотлардан ташқари тадбирларнинг маълум бир қисми (ёзувчи ва шоирлар, адабиётшунослар билан учрашувлар, ёзувчи ва шоирларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган адабий кечалар, китобхонлик конференциялари, жамиятлар, клублар, деворий газета, алоҳида мавзуларга доир кўргазмалар, ўқувчилар анжуманлари, викториналар, олимпиадалар, танловлар ва бошқалар) адабий материалларни ўрганиш билан боғлиқ равишда ўтади. Тўғарак фаолияти ўзбек тили дарслари таркибида, дарсдан ташқари тадбирлар жараёнида ўрганиладиган адабий материаллар билан мавзувийлик ва муаммолилик жиҳатидан боғланишда ташкил этилиши керак.

Бугунги кунда дарсдан, синфдан, мактабдан ташқари машғулотлар, тадбирлар оммавий тус олган. Бу борада ўзбек тили ўқитувчилари бой тажриба тўплаганлар. Лекин улар тадбирларни ташкил этишда кўпинча бир масалада – алоҳида маъруза ва яқка чиқишларнинг мазмунини белгилашда методик маслаҳатларга муҳтожлик сезадилар.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўтказиладиган машғулотлардан ташқари тадбирларнинг маълум бир қисми (ёзувчи ва шоирлар, адабиётшунослар билан учрашувлар, ёзувчи ва шоирларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган адабий кечалар, китобхонлик конференциялари, жамиятлар, клуб-

¹ Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори ... дисс. – Тошкент: 1997. – 162-бет.

лар, деворий газета, алоҳида мавзуларга доир кўргазмалар, ўқувчилар анжуманлари, викториналар, олимпиадалар, танловлар ва бошқалар) адабий материалларни ўрганиш билан боғлиқ равишда ўтади. Тўгарак фаолияти ўзбек тили дарслари таркибида, дардан ташқари тадбирлар жараёнида ўрганиладиган адабий материаллар билан мавзувийлик ва муаммолилик жиҳатидан боғланишда ташкил этилиши керак.

Бирор ёзувчи ёки шоирнинг таваллуд кунига, ижодига бағишланган адабий кеча ёки адиб билан учрашув кечаси ўз мазмунида маъруза, шеърхонлик, саҳна кўринишлари, кўшиқларни акс эттиради. Демак, тадбирга кўриладиган тайёргарлик ишлари маъруза матнини тузиш, шеър ва кўшиқлар танлаш, сценарийлар ёзиш, саҳналаштириш кабиларни ўз ичига олади. Адабий кечанинг энг масъулиятли қисмларидан бири *маъруза ёки чиқишлардир*. Тадбирнинг руҳи, мақсад сари йўналганлиги кўп жиҳатдан ана шу қисмда очилади.

Адабий тадбирларда бирор адабий даврнинг шарҳи, бирор ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижоди маъруза ва чиқишлар кўринишида тингловчиларга ҳавола қилиниши, шеърлар ўқилиши ва кўшиқлар куйланиши, саҳна кўринишлари ижро этилиши одат тусига кирган. Бундан ташқари, бирор адиб билан ўтказиладиган учрашув ҳам адабий тадбир сирасига киради. Шубҳасиз, адабий кеча ёки адиб билан учрашув чоғида маъруза ва чиқишлар режалаштирилади. Уларда адибнинг ҳаёти ва ижоди, ёзувчи (шоир) яшаб ижод қилган давр шарҳи муайян тарзда, яъни маърифий, таълимий ва тарбиявий аҳамиятга молик равишда баён этилади.

“Ўқувчиларнинг фаолият шакллари ва турлари ҳақидаги масала ҳам муҳимдир. Ўқувчилар буларга бефарқ қарамайдилар: бирлари ифодали ўқиш билан чиқишни маъқул кўрадилар, бошқалари ёзувчи ҳақида ахборот беришни афзал кўрадилар, учинчилари – ўқилганлардан олган шахсий таассуротларини ҳикоя қилиш, тўртинчилари – ёлғиз ҳолда китоб ҳақида ёзув қолдиргилари келади, бешинчилари – у ҳақда очиқ баҳслашишни маъқул топадилар; бири ўртоқлари билан бирга ишлашни яхши кўради, бошқаси якка тартибда, учинчиси гуруҳ бўлиб ишлагиси келади”¹.

¹ Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г.-Нестурх. М.: Просвещение, 1980. – 120 с.

Умуман, юқорида баён этилган иш турларида, тадбирларда, айниқса, маъруза ва чиқишларга тайёргарлик кўришда, баҳс-мунозаларда қатнашиш пайтида ўқувчиларнинг ўзбекча нутқи ривожланади. Дарсдан ташқари тадбирларнинг, ушбу тадбирларга ҳозирланадиган маъруза ва чиқишларнинг нутқ ўстиришдаги аҳамияти айрим илмий-методик адабиётларда баён этилган¹.

Хуллас, тадбирларда қилинадиган маъруза ва чиқишлар дарсдан ташқари ишлар жараёнида адабий материалларни ўрганишни давом эттиришда муҳим унсур саналиб, уларнинг мазмуни қандай бўлиши зарурлиги ўқитувчиларда тез-тез туғилиб турадиган саволлар сирасига киради.

Маъруза ёки чиқишларнинг мазмуни

Ўқувчи рус адабиёти дарсларида олган билимларидан фойдаланиб, юқорида берилган режа асосида маъруза тайёрлашлари мумкин. Лекин бу ишни бир киши уддалай олмайди, чунки режанинг ҳар бир моддаси вақт ва куч талаб этади. Шунинг учун бу ишни гуруҳга топширган маъқул. Ҳар бир гуруҳ ўз ичидан маърузачини ўзи белгилайди ёки ўқитувчи маслаҳат беради.

Маъруза ва чиқишларга ўқувчиларни ҳам кенг жалб этиш мумкин. Тахминан бир ҳафта олдин синф топшириқ олади. Топшириқ мазмуни хилма-хил бўлиши мумкин. Жумладан: 1) илгари ўрганилган ёки янги шеърлардан бирини ифодали ўқишга тайёрланиш; 2) ўз танловини асослаш: бу шеърлар нимаси билан маъқул келди?

Маълумки, бирор адабий даврнинг шарҳига, бирор ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижодига бағишланадиган маъруза муайян талабларга жавоб бермоғи шарт. Биз бу талаблар хусусида ушбу тадқиқот ишимизнинг аввалги бобида, шунингдек, номзодлик диссертациямизда бир қадар тўхталганмиз. Шуларга, бундан ташқари, Қ.Хусанбоевнинг айрим мақолаларига таянган ҳолда айта оламизки, маърузачи (ўзбек тили ўқитувчиси ёки бошқа бир киши) маълум бир давр ўзбек адабиётидаги, айрим олинган ёзувчи ижодидаги энг жиддий воқеа-ҳодисаларни фақат энг муҳим ва тавсифли ўринларига таянган ҳолда очиб бериши керак.

¹ Леонов С.А. Развитие речи учащихся на уроках литературы. – М.: Высшая школа, 1988. – 118 с.

Маърузада айрим ҳолатларда адибнинг йирик асарларини тилга олишдан ташқари, улар ҳақида қисқа маълумот бериб ҳам ўтилади. Ёзувчининг бирор романи шарҳланаётганда, ишни асарнинг фоявий-эстетик мазмунини тушуниш учун муҳим бўлган сахна, эпизод, боб, қисмлар ҳақида сўзлашдан ташқари, парчалар ўқиш билан ҳам қўшиб олиб бориш лозим.

Маъруза шарҳли ваъзга тенг келмаса-да, унинг айрим унсурларини қамраб олиши мумкин. Шарҳли ваъзлар қандай мазмунда бўлиши кераклиги педагогика фанлари номзодлари Қ.Хусанбоева, Е.Абдувалитовларнинг тадқиқот ишларида¹ маълум даражада ёритилган. Қ.Хусанбоеванинг таъкидлашича, “Шарҳли ваъзлар асосан юқори синфларда қўлланади. Улар ўзбек мактабларининг адабиёт дарсликларида алоҳида мавзу шаклида берилса ҳам, асосан кейинги дарсларда ўрганилиши мўлжалланган ёзувчи таржимаи ҳолини, бадий асарни англаш учун замин яратиш мақсадини кўзлайди. Ўзбек адабиёти иккинчи адабиёт сифатида ўрганилган ҳолатларда эса шарҳли ваъзларнинг аҳамияти янада ортади. Бундай ҳолатларда адабиёт курси қанчалик сиқик бўлишидан қатъи назар шарҳли ваъзлар киритилиши лозим, чунки улар ўрганилаётган адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини, тарихий, ижтимоий, ахлоқий-эстетик мазмунга бой бўлган таъсир кучини намойиш қилиб беради”². Адабий кечадаги маъруза том маънодаги шарҳли ваъз бўлмаса-да, унинг асосий шартларини ҳисобга олиб тузилмоғи даркор.

Умуман олганда, методик адабиётларда мактабда ўтказиладиган адабий кечада ўқиладиган маъруза қандай бўлиши кераклиги ҳақида маълумотлар озроқ бўлса-да, бевосита дарс жараёнида лекция, маъруза тавсифини акс эттирувчи тавсиялар кўп Бу хусусда “Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары

¹ Хусанбоева Қ. Ноўзбек мактабларда ўзбек адабиётини ўқитишда шарҳли ваъзлар мазмунини белгилаш // Рус ва қозоқ мактаблари ҳамда муассасаларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: ЎзПФТИ, 1997. – Б. 38-46 бетлар. Абдувалитов Е.Б. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфларида ўзбек адабиётини тил таркибида ўқитиш асослари. Пед. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 2002. – 138 б.

² Хусанбоева Қ. Ноўзбек мактабларда ўзбек адабиётини ўқитишда шарҳли ваъзлар мазмунини белгилаш // Рус ва қозоқ мактаблари ҳамда муассасаларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: ЎзПФТИ, 1997. – Б. 38 б.

на уроках в старших классах” қўлланмасида атрофлича кўрсатмалар берилган¹.

Бизнингча, адабий мавзудаги тадбирда ўқиладиган маъруза – бу, бир томондан, санъат асари, бошқа томондан, – жиддий дидактик восита ҳисобланади. Маърузада адибнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятдан ўқувчилар учун маърифий, тарбиявий аҳамияти катта бўлган ўринлар акс этади. Айни пайтда унинг нима учун атоқли ёзувчи ёки шоир эканлигини кўрсата оладиган маълумотларга эга бўлади, шу билан бирга ўқувчилар олдида куннинг мавжуд муаммоларини кўяди, қандай ҳал этилганлигини маълум қилади, шундай қилиб уларни муҳокама иштирокчисига айлантиради.

Маълумки, адабиётшуносликда биографик метод ёзувчи ижодини унинг ҳаётий тажрибалари ифодаси сифатида ўрганиш усулидир. Унга кўра, Н.Ш.Зиёдуллаеванинг хулосасига қараганда, “...ёзувчининг асарлари билан бирга унинг шахси, кечинмаси, ҳаёти, замони, муҳити яхлит биографияни ташкил этади”². Мактабда ўтказиладиган адабий кечага тайёрланадиган биографик маълумот (маъруза) ҳам ана шу қоидадан келиб чиқмоғи мақсадга мувофиқдир.

Маъруза, бир томондан, ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти баённи ўз ичига олса, иккинчи томондан, адиб яшаб ижод қилган давр шарҳи тусида бўлади. Адибнинг ижодий фаолиятини даврдан ажратиб тушунтириш қийин бўлганидек, бирор ижтимоий давр ҳақидаги тасаввурларимизни шу давр ҳаётини акс эттирган асарларсиз шакллантириш ҳам мумкин бўлмайди.

Адабий давр шарҳлари ҳақидаги маърузани тайёрлаганда муайян дидактик талабларни назарда тутиш даркор. Буларнинг энг муҳимлари сифатида маърузанинг янгилик даражаси, унинг ҳажми, тушунарлилигини кўрсатиш мумкин.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ташкил этилаётган адабий кечаларда бир қадар тажрибалар тўпланган. Қилинаётган маърузаларда ютуқлар билан бир қаторда айрим камчиликлар ҳам кўзга ташлана-

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991.

² Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди асосида). - Филол.ф.н. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 2000 – 8 б.

ди. Уларда учрайдиган типик камчиликлар орасида одатда бадий матнга, эмоционал таассуротларга таянмаган ҳолда фақат мавҳум тушунчаларга асосланиб гапиришга берилиб кетиш кучли эканлигини эслатиш жоиздир. Иштирокчиларнинг ўз маърузаларида бадий матнга қанчалик кўп мурожаат қилса, сўзларининг таъсир кучи шунчалик ортади.

Баъзан адабий тадбирда нотик фактларни санашга ортиқ даражада урғу беради. Лекин фактларнинг ўзи кўплигидан вақт сира ҳам етарли бўлмайди. Тўғри, маърузанинг ҳажми талай ғоялар, муаммоларни ўртага ташлаш ва дафъатан ҳал этиш имконини бермайди. Лекин унда бирор ғоя ёки муаммо кўтарилмаган ҳолатлар ҳам унчалик мақбул эмас.

Маърузанинг жонли ёки зерикарли чиқиши мазмуннинг қандай танланганига боғлиқ. Қизиқарлилик қуруқ фактларни санашдан воз кечиб, фикр уйғотиш, тингловчини туйғулар оғушига тортиш, шу билан маҳлиё этиш, ҳаракатга ундашга қодирлик орқали таъминланади. Шунга кўра ҳам мазмунан яхши уюштирилган маъруза ахборотни етказишгагина қодир бўлмай, у билимларни тизимга солиб, тингловчиларни уларга ишонтириб, муайян дунёқарашни, энг муҳими, бадий дидни шакллантира олади. Нотиқнинг сўзи эмоционал-эстетик муносабат пайдо этади, “яхшилиқ туйғулари”ни уйғотади, шахсиятнинг қарор топишига ёрдам беради.

Ниҳоят, маъруза ёрдамида дарсда ва дарсдан ташқари ишларда ўқувчиларнинг фаолиятини ташкил қилишга қаратилган тадбирларга йўналиш берилади, маълум даражада ана шу ишларга раҳбарлик амалга оширилади, ўқувчиларда адабий таълим олиш билан боғлиқ хилма-хил малакалар ҳосил қилинади. Шундай бўлгач, маърузанинг мазмуни тингловчиларнинг ўзбек тилидаги нутқий имкониятларини, шунингдек, тушунча бериш лозим бўлган материални ҳисобга оладиган ўқитувчи томонидан белгиланади. Ўқитувчи маъруза матнини тайёрлар экан, у адабий давр, ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни ижодий равишда аудиторияга мослаб қайта баён этади, яъни ижод қилади. Лекин бу йўсиндаги “ижод” янгилик кашф этиш мазмунида бўлмаслиги, адабиётшунослик, унинг бир қисми бўлган адабий танқидчиликда тан олинган маълумотларга суянмоғи шарт.

Адабий тадбирда ўқиладиган маъруза ўқувчиларни ёзувчи ёки шоирнинг тилга олинган асарини ўқиб тушунишга ундайдиган қилиб ҳозирланмоғи лозим. Тажрибанинг кўрсатишича, асарни ўқиб идрок этишдан олдин уни қисқа таҳлил қилиш ўқувчи(талаба) мав-

ҳум-мантиқий фикрлашда бирмунча орқада қолаётган ҳолатларда, айниқса, ўз афзалликларига эга. Асарни ўқишгача бўладиган таҳлилда очиб беришга ҳаракат қилинган ғоялар мутолаа пайтида унинг ана шу ўринларини яна ҳам чуқурроқ идрок этишга ёрдам беради.

Бугина эмас, мўъжаз давр шарҳи кўринишидаги маъруза ўқувчиларга бугунги билимларимиз сарҳадларидан туриб адабиётимиз босиб ўтган йўлни англаб етишга ёрдам бериши, адабий жараёнда жиддий ўзгаришларни белгилаб берган бирор бурилиш нуқтасини ажратиб кўрсатиши даркор.

Маърузуда ўзбек тили ўқитувчиси адабий тадбирни рус адабиёти, чет эл адабиёти, тарих билан ўқув фанлариаро боғлаш орқали ўқувчиларни тегишли даврлар ва миллий маданият хусусиятлари билан таништиришга эришади.

Чиқишларда адабий ўлкашунослик материалларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу масалада ўзбек тили ўқитувчисига К.У.Хамролиевнинг “Адабиёт ўқитиш жараёнида адабий ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш”, А.Ш.Собировнинг “Адабиёт машғулотларида маҳаллий адабий ва маданий материаллардан фойдаланиш” номли тадқиқот ишлари¹ асқотади.

Ихчам, лекин таъсирчан этиб тузилган маъруза ўқитувчи ва ўқувчилардан катта куч-ғайрат талаб қилади, эмоционал ва ақлий соҳаларни ишга солади, ўқувчиларнинг ҳаёт тажрибасини бойитади. Бунда тингловчилар тадбир давомида адиб ҳақида қандай таассуротга эга бўлишларини, нималарни кўнгилга яқин олишларини, нималарни бир умрга эслаб қолишларини ҳам олдиндан кўзда тутиш жоиз.

Баъзан ёзувчининг ҳаёти ва ижодидаги бурилишлар ҳақида мукамалроқ гапириш учун ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари имкон бермайди. “Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах” қўлланмасида таъкидланишича, “Ёзувчининг шахси, унинг ижодий илҳомбахш меҳнати, унинг инсон, бутун халқ бахти ҳақидаги чуқур ўй-хаёллари, табиий бойликларни кўпайтириш ҳақидаги ўйлари, ўз мамлакатининг ва инсониятнинг келажаги ҳақидаги ғамхўрликлари, ўқитувчига баркамол

¹ Хамролиев К.У. Адабиёт ўқитиш жараёнида адабий ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш. АКД пед.наук. – Т., 1993. – 22 б. Собиров А.Ш. Адабиёт машғулотларида маҳаллий адабий ва маданий материаллардан фойдаланиш: Пед.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Тошкент, 1995. – 23 бет.

намуналарда ҳозирги замон кишисида фуқарони, ватанпарварни, меҳнаткашни, юксак ахлоқий фазилат кишисини тарбиялаш имконини беради”¹. Шунга кўра ҳам маърузада ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти болаларда қизиқиш уйғота оладиган йўналишларда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

“Ёзувчи биографиясини, ижод манбаларини, бирор асарининг ёзилиш мотивларини билиш аслида асарни тушуниш учун қўшимча имкониятдир. Буюклар таржимаи ҳолининг ўзиёқ катта маърифий аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчилар учун жонли ибрат мактабидир. Амалиётчи ўқитувчи Н.А. Орехова тўғри кўрсатганидай: “Шеърлар ўзича аҳамиятли бадиий асаргина эмас, балки ҳаётнинг алоҳида саҳифаси ҳамдирки, уларда ғалабалар қувончи, мағлубиятлар алами ҳам акс этади”². Таржимаи ҳол адибнинг ҳаёт ва ижод йўлининг ўзигина эмас, балки аввало унинг маънавий ўсишидир. Бу маълумотлар ёшларга улғайиш, маънавий камолотга етиш намунаси бўла олади. Маърузачи ўзининг жонли сўзи билан ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёт йўли, ижоди тўғрисида жўшиб гапирар экан, адибга хайрихоҳ эканлигини намоён этади, шу билан ўзи ҳам ибрат манбаига айланади. “Шундай ўқитувчилар ҳам бўладики, Некрасовни севмаган ҳолда ҳаддан ташқари субъектив равишда уни талқин қилишга киришиб кетадилар ва биографиясидан, афсуски, энг яхши саналмаган саҳифаларни танлайдилар”³. Айтиш жоизки, адибга нисбатан бефарқ бўлган ўқитувчи у ҳақда жўшиб сўзлай олмайди, оқибатда тингловчиларда у ҳақда яхши таассурот қолдира билмайди. Умуман, маъруза эҳтиросли баёни билан яхлитлик, композицион баркамоллик, далилланганлик, энг муҳими, материалдаги тингловчилар учун янгилик жиҳатлари билан ажралиб турмоғи, бугунги кун билан боғланмоғи ва ёзувчининг бутун маънавий қиёфаси концепциясидаги аниқликни кўрсатиб бермоғи даркор.

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 44 с.

Ўша жойда яна қаранг: 4-бет.

² Орехова Н.А. Как воспитать читателя? Из опыта работы // Литература в школе, 2006 № 8 С. 39.

³ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - М.: Просвещение, 1991. - 54 с.

Адабий кечада, ёзувчи ёки шоир билан ўтказиладиган учрашувда, бизнингча, танқидий фикр-мулоҳазаларга ўрин бўлмаслиги лозим. Маърузачининг асарга муносабати бошқа ўқувчиларга ҳам ўтади. Китобхонлик конференцияси бўлса, бошқа гап. Бу ерда самимийлик - энг яхши инсоний фазилат. Ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам муҳокама қилинаётган асарга шахсий муносабатини баён этишга ҳақли. Лекин ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам ўқилган китоб ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини етарлича исботлашга ҳаракат қилиб билдиришга одатланмоғи лозим.

“Шунинг учун ўқитувчи ҳар гал “сўз машаққати”ни ҳам, илмий изланиш зўриқишини ҳам, шоир илҳомини ҳам ҳис этган ҳолда бетакрор йўлдан боради. Лекин ўқитувчи асарнинг бутун бетакрорлигида ундан ҳамма вақт бирор такрорланадиган, қонуний, типик нарсалар топадики, бу ўрганилган бўлса-да, кўплар учун фойдали бўлиб қолади”¹.

Адабий кечалар юқори синфлар ўқувчиларининг мойилликларини аниқлаш, уларнинг ижодий фаоллигини ошириш, адабий тўғараклар фаолиятини яхшилаш, адабиётга жонли қизиқиш уйғотишга ёрдам беради. Ф.Бадриевнинг таъкидлашича, “Яхши ташкил этилган ва ўтказилган адабий кеча хотирада ўчмас таассуротлар қолдиради. Шунинг учун адабий кечаларнинг сифати ҳақида, унга синчиклаб кўриладиган тайёргарлик тўғрисида ҳар томонлама ғамхўрлик қилиш даркор”².

Адабий кечалар, айниқса, юбилей кечалари ўқувчиларнинг адиб ҳаёти ва ижодий фаолияти, асарлари ҳақидаги билимларини чуқурлаштириш, уларни эстетик тарбиялашнинг ажойиб воситаси бўлиш билан бирга, мактабда адабий материалларни ўрганиш билан боғлиқ равишда олиб борилган ишлар натижаларини намойиш этувчи ҳисоботдир.

Маърузани тинглаш – бу мураккаб психологик жараён. Ҳаттоки агар тингловчилар олдида битта вазифа – маърузачининг сўзини тўғри тушуниб олиши, асосий томонини ажратиши, унинг аҳамиятига баҳо бериши лозим. Агар вазифа мураккаблаштирилса, ўқувчилардан маъруза мазмуни доирасида дарсда ташкил этиладиган

¹ Ўша асар. 69-бет.

² Бадриев Ф. Методы и формы организации внеклассного чтения по литературе в старших классах (На материалах школ Узбекской ССР). – Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Тошкент, 1969. – 23 с.

суҳбатга тайёргарлик сўралса, у ҳолда унинг фаолияти яна ҳам қийинроқ кечади.

Табиийки, ўқитувчи лекция давомида юқори синф ўқувчиларини мутлақо “етук” ва мустақил хулосага олиб келади “Ўтмиш билан ҳисоб-китоб қилиш зарур, одам ва жамият учун қанчалик азобли бўлмасин, у шифобахш. Бусиз ўтмиш замонларда ҳаётимизни заҳарлаган касалликлардан иммунитет пайдо қилиш ҳақида ўйлашга ҳожат йўқ”¹.

Маъруза тайёрлаш ишига ўқувчи(талаба)ларни жалб этиш

Адабий тадбирда маъруза қилиш, сўз билан чиқиш учун ўқувчи(талаба)ларни ҳам тайёрлаш муҳим роль ўйнайди. Бу ишни яхши ўзлаштирадиган уч-тўрт ўқувчига топшириш мумкин. Шунингдек, тўгарак машғулотида ўқитувчи ёзган маърузанинг асосий тезисларини мавжуд рисолалар, манбалар асосида энг муҳим фактларни қўшиш таклиф этилади.

Бериладиган топшириқларнинг ўзбек ёзувчиларига мослаб тузилиши кераклиги аён ҳақиқат. Талабаларга маърузага тайёрланиш учун қўшимча вазифа сифатида қуйидаги саволлар устида ўйлаб кўришни маслаҳат бериш мумкин:

1. Шеър (ҳикоя ва б.) нинг асосий мавзуси (рояси) нима ҳақда, адиб нима учун шу мавзуга тўхтаган, деб ўйлайсиз?

2. Асардаги қайси образлар сенга маъқул бўлди? Буни изоҳлаб бера оласизми?

3. Сизнингча, мазкур матнда қандай ўзбекона қадриятлар акс этган?

Бундай саволларга жавоб тайёрлаш асносида ўқувчиларда мустақил ўқиш меҳнати кўникмаларини такомиллаштиришга ва уларни мустаҳкамлашга ёрдам беради, топширилган ишга масъулият туйғусини шакллантиради, ўз устида узлуксиз ишлаш одатини ҳосил қилади. Мазкур топшириқни бажариш асосида бутун синф иштирокида катта бўлмаган “давра суҳбати” уюштириш мумкин. Бунда қўйилган саволлар муҳокама қилинади.

Тадбир чоғида тингловчиларнинг маърузани диққат билан эшитишлари муҳим роль ўйнайди. Эътиборни қаратиш учун хизмат қиладиган усулларга мурожаат этиш лозим. Булар – кўрсатмалилик, қизиқарли фактлар ва нотиқнинг нутқи. Таниқли рус тарихчи-

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 38 с.

си, ҳеч ким ўзиб кета олмаган лектор В.О.Ключевский, касбдошларига доимо шундай деб маслаҳат берар экан: “Омма орасида гапириб, тингловчиларнинг эшитишига ҳам, ақлига ҳам мурожаат этманг, балки шундай гапирингки, улар сизни тинглаб, сўзларингизни эшитишмасин, балки сизнинг предметингизни кўришсин... Тингловчиларнинг хаёлотини ва қалбини ақлингиз билан сизсиз ҳам ва сиздан кўра ҳам яхшироқ тил топишади”¹.

Ушбу топшириқлар ўзбек ёзувчиларига мослаб тузилиши кераклиги аён нарса. Талабаларга уй вазифаси сифатида қуйидаги саволлар устида ўйлаб кўришни маслаҳат бериш мумкин:

1. Шеърни (ҳикоя ва б.)ни кимга ўқиб бермоқчисан?
2. Асар сени қандай ғоялар, тимсоллар, туйғулар билан бойитди?
3. Сенингча, ўзбек мумтоз адабиётининг қайси ютуқлари умуминсоний маданиятга кирган?

Уй вазифаси ўқувчиларда мустақил ўқиш меҳнати кўникмаларини эгаллаш ва уларни мустахкамлашга ёрдам беради, топширилган ишга масъулият туйғусини шакллантиради, узлуксиз ўз устида ишлаш одатини ҳосил қилади. Уй вазифаси асосида бутун синф иштирокида катта бўлмаган “давра суҳбати” уюштириш мумкин. Бунда қўйилган саволлар муҳокама қилинади.

Маърузанинг бошланиш қисми айниқса, алоҳида аҳамият касб этади: у тингловчиларни дарҳол ўзига жалб этиши ҳамда қизиқтириб қўйиши керак. Бу эсдаликларнинг ёрқин саҳифаларига мурожаат этиш, портрет билан танишув ва унга қараб шахс ҳақида тасаввур уйғотишга интилиш, бирор аҳамиятли эпизод ҳақида ҳикоя бўлиши мумкин. Маъруза пайтида режа бандларини ажратиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида ёритиб бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Уйда ўқувчилар ўз ёзувчиларини тўлдирадидлар, шеърлар, эсдаликлар ҳамда хатлардан зарур цитаталар киритган ҳолда ёзувчи ҳақида оғзаки ҳикоя тузадидлар.

Лекция тузишда айрим кўчирмалардан фойдаланишга ўргатиш ҳам фойдали машғулотлар туркумига киради. Бунда бадий асардаги айрим эпизодлардан, унда қўлланган халқ мақоли ёки фразеологик иборадан, қаҳрамонлар нутқидан олинган парчалардан фойдаланиш мумкин бўлади.

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 49 с.

Дарсдан ташқари ташкил этиладиган машғулот ва тадбирларда ҳам ушбу йўналишдаги ишларни давом эттириши имкониятлари мавжуд. Уларнинг айримларини санаб кўрсатишга ва изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Улардан бири сифатида адабий тўғараклар фаолиятини эслатиш мумкин. Адабий тўғарак фаолияти ҳам тадбирларга тайёргарлик жараёнида муҳим ўрин тутди. Бундай тўғарак ўзбек тилидан дарсдан ташқари ишларнинг мунтазам ташкил этиладиган, адабий материални дарсда ўрганиш натижаларини дарсдан ташқари тадбирлар билан боғлайдиган, адабий материални ўрганишнинг амалий аҳамиятини оширадиган турларидан биридир.

Русийзабон ўқувчи(талаба)лар билан ифодали ўқиш ва драма тўғаракларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир¹. Тўғараклар дарслар ва дарсдан ташқари ишлар бирлигини таъминлашга ёрдам беради.

Г.Муҳаммаджонова драма тўғараги ҳақида бундай ёзади: “Драма тўғараги машғулотлари русийзабон ўқувчининг ўзбек тилидаги драматик асарларга, саҳна нутқиға бўлган қизиқишларини тарбиялайдиган воситадир. Драматик асарлар мазмунини тушуниш кераклиги, сўз ва грамматик воситаларнинг тасвирий ифода яратишдаги хизматини, кўчма маънода айтилган сўзларни англаш зарурлиги ўқувчиларни ўзбек тилини яна ҳам чуқурроқ ўрганишга ундайди”². Бу фикрга тўла қўшилиш мумкин.

Шундай қилиб, дарсдан ташқари ўтказиладиган тадбирлар дарсларда ўрганиладиган адабий материаллар билан узвийлик касб этмоғи, улар бир-бирини тўлдирмоғи шарт. Буни Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш мазмуни мисолида яққолроқ англаш мумкин.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ

Ҳам ижтимоий, ҳам маънавий–маърифий ҳаётда адабиётнинг мавқеи бениҳоя баландлиги шундаки, у кишининг ҳис-туйғуларигагина эмас, балки унинг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда тафак-

¹ Мухамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машғулотларда русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш методикаси (5-9-синфлар мисолида). Пед.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Т., 2003. – 82 б.

² Ўша асар. 13 - бет.

кури ва шуурига, фикрлаш тарзи ва ўзаро инсоний муносабатларига таъсир ўтказди. Энг яхши бадий асарлар бутун инсониятнинг, айниқса, ёшларнинг содиқ дўсти, зеро, улар қалбини юксак ва олижаноб туйғулар билан тўлдиришда, яна ҳам муҳими, уларни эзгу ишларга илҳомлантириш, ўқувиларда Ватан, халқ олдидаги бурч ҳиссини юксалтиришда етакчи омилдир. Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг асарлари бу борада беқиёс катта аҳамият касб этади. Шоирнинг бой меросидан баҳраманд бўлиш ёшларимизнинг комил инсон бўлиб вояга етишида муҳим роль ўйнайди. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, тарбиянинг мақсади – ёш авлодни халқпарвар, билимли, яхши фазилатли қилиб етиштиришдир.

Адибнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган тадбирни ташкил этиш ва ўтказишда русийзабон ўқувчи(талаба)ларнинг ўқиб ўрганган материаллари назарда тутилмоғи ва эгалланган билимларни кенгайтириш кўзланмоғи лозим. Ушбу таълимий тадбир орқали қуйидагиларга эришиш кутилади:

1. Даврнинг ижтимоий-сиёсий шароити ҳақида умумий тасаввур пайдо қилиш.
 2. Алишер Навоийнинг буюк мутафаккир эканлигидан далолат берувчи асарлари ҳақида ўқувчиларда тушунча ҳосил қилиш.
 3. Шоирнинг бадий ва илмий меросининг кенг қиррали эканлигини кўрсатиш орқали унинг улуглигини англайтиш.
 4. Мумтоз адабиёт жанрлари (рубойи ва б.) ҳақида тушунча ҳосил қилиш.
 4. Шоир ҳақида унинг замондошлари, бугунги адибларнинг фикрлари.
 5. Шоирнинг асарларида тасаввуфий қарашлар.
 6. Адиб яшаб ижод қилган даврдаги давлат тили, шоирнинг туркий тилда ҳам ажойиб асарлар битиш мумкинлигини ўз асарлари билан исботлаб бериши.
 7. Асарларда давр руҳи, барча даврларда инсоний туйғуларга бирдай таъсир этиш хусусияти.
- Юқоридаги таълимий ва тарбиявий мақсадлар бир синфда, бир мавзу доирасида ўтиладиган ҳодисалар эмас. Бу иш бошланғич мактабдан, умумий ўрта таълим мактабларидан бошланиб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида, шунингдек олий таълимда давом эттирилади. Рус тилига қилинган таржималар кўринишида оила кутубхонасидан жой олиб, адиб билан танишув мустақил мутолаа тарзида чуқурлашиб боради.

Таълим бошқа тилда олиб бориладиган мактабларнинг “�збек тили” дастурида¹ 6-синфда “Алишер Навоийнинг ҳикматли сўзлари”, 8-синфда Навоий рубоийларидан намуналарни ўрганиш кўзда тутилган. 6-синфда “Навоийнинг ҳикматли сўзлари” мавзусини² ўрганиш жараёнида русийзабон ўқувчиларга ватанга муҳаббат, дўстга садоқат, ота-онага ҳурмат, устозни қадрлаш каби инсоний фазилатлар билан боғлиқ туйғулари сингдирилади. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди юзасидан билдирилган фикрлар, берилган баҳолар асарлардан парчалар орқали ўқувчилар буюк мутафаккиримизнинг ёшлиги, ўша даврда эришган ютуқлари, билим ва иқтидори юзасидан ҳикояларни эшитиб, ундан ибрат олиш туйғулари шаклланади. Шу мақсадда 7-синфда Қ.Ҳикматнинг “Алишер ва китоб” шеъри, 8-синфда Ойбекнинг “Алишернинг болалиги” қиссасидан парча ўтилади.

Республика Таълим маркази “Ўзбек тили ва адабиёти” бўлимининг ўзбек тили бўйича Илмий-методик кенгаши йиғилишининг 1998 йил 25 июнь қарори билан тасдиқланган ва нашрга тавсия этилган “Давлат тили” дастурида³ [97] Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди илк бор кенг тақдим этилган. Ушбу дастурда қуйидаги материаллар ўз аксини топган:

4-синф. Алишер Навоийнинг ҳикматли сўзлари.

5-синф. Алишер Навоийнинг “Сўз ҳақида”ги ҳикматли сўзи.

6-синф. М.Осимнинг “Алишер мактабда” ҳикояси.

7-синф. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асаридан парча (XXV).

8-синф. Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асари ҳақида.

9-синф. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти. Хамса-чилик анъанаси. Навоий “Хамса” асарининг яратилиши. “Фарҳод”

¹ Умумий ўрта таълим ўқув дастури. Ўзбек тили (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): Муаллифлар: Р.Толипова ва бошқалар. “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. - Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1999. - Б. 262-302.

² Tolipova R., Yo‘ldosheva H., Umarova F., Shomirzayeva M., Qosimxo‘jayeva D. O‘zbek tili. Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 6-sinfi uchun darslik. - T.: O‘qituvchi, 2001.

³ Мактаб дастурлари: Ўзбек тили ва адабиёти: Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг II-IX синфлари учун синов дастури. - Тошкент: РТМ, 1998. - 28 бет.

ва Ширин” дostonидан парча (Хисрав ва Фарҳоднинг мунозараси). Фарҳоднинг ўз севгилисига садоқати. Ишқли кўнгилнинг улуғворлиги. “Лайли ва Мажнун” дostonидан парча. Ойбекнинг “Навоий” романидан парча. Асарда Навоий тимсолининг яратилиши. Навоийнинг туркий тилни юксакка кўтариши.

Навоий ижоди кечки (сменали) рус мактабларининг 10-12-синфлари “Ўзбек тили ва адабиёти” дарслигида¹ анча кенг тақдим этилган. Унинг 10-синф қисмида “Алишер Навоийнинг ёшлиги” мавзуси берилган. Бу мавзудан русийзабон ўқувчилар шоирнинг ёшлигида ташқари, унинг замондошлари, сабоқ олган устозлари, дўстлари, яратган асарлари, халқ учун қилган хизмати ва адабиёт ривожига қўшган муносиб ҳиссаси ҳақида батафсил маълумот оладилар. Ўқиш учун берилган “Ҳайрат ул-аброр” ҳақида мавзусида эса “Хамса” асари, унинг дostonлари ва “Ҳайрат ул-аброр” дostonидаги ўқувчиларни тарбиялашда зарур бўлган инсоний фазилатлар дostonдаги мақолатлар орқали баён этилади (41-48-бетлар). Матн учун берилган савол – топшириқ ва матнга доир луғат русийзабон ўқувчиларнинг матни яхши ўзлаштириб олишини назарда тутган ҳолда тузилган.

Дарсликнинг “Иловалар” қисмида “Фарҳод ва Ширин” дostonининг мазмуни насрий тарзда ихчам акс эттирилган (188-197-бетлар).

Фарҳоднинг илм олишга бўлган интилиши. Кўзгу. Ҳунар ўрганишга интилиш. Одамларнинг меҳнатини енгиллатишга интилиш. Бунда ўз ақли ва илмини, ҳунарини ишга солиш.

Навоий ижодини ўрганиш академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида қандай режалаштирилган, деган савол туғилади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартларидаги бош талабга кўра таълимнинг барча босқичлари орасида мазмун жиҳатдан узвийлик ва мавзувий узлуксизлик таъминланган бўлиши лозим. Шунга кўра ҳам академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари дастурида² ўзбек адабиётидан ўрганиладиган мавзулар сирасида Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига доир материаллар ўз аксини

¹ Йўлдошев Р., Мулламуҳамедов С. Ўзбек тили ва адабиёти / Кечки (сменали) рус ишчи ёшлар мактабининг X-XII синфлари учун. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 237 бет.

² Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001. – Б. 36-37.

топиши кераклиги шак-шубҳасиздир. “Халқимизнинг асл фарзандлари”, “Тарихни ўрганамиз”, “Маданиятимиз фидоийлари”, “Инсондан хотира қолади” каби мавзуларга аниқлик киритган ҳолда академик лицей ёки касб-ҳунар коллежи талабалари учун мўлжаллаб Навоий ҳаёти ва ижоди юзасидан мавзулар танлаши, материаллар тўплаб дарс ўтиши мумкин.

Узлуксиз ўзбек тили таълимининг ушбу босқичида буюк мутафаккир Алишер Навоийни ўрганишнинг дарсларда ва дарсдан ташқари тадбирларда мавжуд бўлган имкониятларидан ҳам максимал даражада фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Дарсдан ва синфдан ташқари тадбирларда эса Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини яна ҳам кенг миқёсда ўрганиш имкониятлари мавжуд. Бунда адабий кечалар, навоийхонликлар, олимпиадалар, беллашувлар катта ўрин тутлади.

Навоийхонликка бағишланган олимпиадалар баъзан баҳру байт айтишувларини ҳам ўз ичига олади. Русийзабон ўқувчилар орасида ўтказилган шундай тадбирларда 30 дан ортиқ ғазални ёддан айта оладиган ўқувчиларни ҳам учратиш мумкин.

“Навоий”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” ва бошқа фильмлар намойиши ҳам, “Навоий” спектаклини томоша қилиш ҳам ўқувчиларда катта таассуротлар қолдиради.

Айниқса, ўқув юртида ташкил этиладиган Алишер Навоий асарлари кўргазмаси муҳим ўрин тутлади. Адиб асарлари кўргазмаси, уларга ишланган миниатюралар юзасидан суҳбатлар ўтказиш, шу орқали ўқувчиларни давр одамларининг кийинишлари, урф-одатлари, анъаналар билан таништириш имкониятлари туғилади.

Тадбир сўнгида, кўргазма, иллюстратив материал асосида иншолар ташкил этиш ҳам фойдадан холи эмас.

Шуни эслатиш жоизки, русийзабон ўқувчи ўз ватан адабиётини Ғарб санъати ва адабиётини қоидалаштирилган инсоннинг руҳий жиҳатларидан кўра жисмоний жиҳатларига эътибор қаратиладиган мимесис назариясига монанд ўрганади. Алишер Навоийни ҳам, унинг асарларини ҳам бундай қараш асосида тушуниб бўлмайди.

А.Навоийни тушуниб етиш учун унинг ғазалларига кенгроқ ўрин ажратиш, тасаввуфий шарҳлардан фойдаланиш тақозо этилади.

Хуллас, умумий ўрта таълимда, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш имкониятлари дарслар, дарсдан ва синфдан ташқари тадбирлар орқали умумий ўрта таълимнинг узвий

давоми сифатида бўлиши керак. Лекин бу ишлар алоҳида тадқиқот орқалиггина тўғри ҳал этилиши мумкин.

Маъруза ва чиқишлар дарсларда ўрганилганларни умумлаштиради.

3.2. Русийзабон ўқувчи(талаба)ларнинг ўзбек тилидаги адабий намуналарни мустақил ўқишларига раҳбарлик қилиш

Бадий асарни юқори даражада идрок этиш, ундан чинакамига завқ олиш учун истеъдодли китобхон бўлиш зарур. “Китобхон истеъдоди дуч келган асарни ўқиб, у ҳақда фикр билдириш билан ўлчанмайди, балки танлаб ўқиш, ўқиганлари юзасидан ижодий фикрлаш, тўғри хулоса чиқариш, зарурат туғилганда ундан амалий фойдаланиш иқтидорига эгаллик билан характерланади”¹. Бошқача айтганда, “китобхонлик тор маънода китоб ўқишни билдирса, кенг маънода танлаб ўқиш, ҳис этиш, англаш ва фикр билдириш тушунчаларини ўз ичига олади”².

Машғулотдан ташқари мутолаа дақиқалари ўқувчиларда ўқишга бўлган эҳтиёжни тарбиялаши ва шакллантириши ҳамда уларни ўқилганлар юзасидан ўйлаш, муаллиф бу ерда кўтарган асосий муаммоларни англаб етиш, китобдан талай ҳаётгий муҳим саволларга жавоб излашга ўргатиши керак. Бундай китоб ўқиш онлари ҳақиқий мутолаа жараёнини ифода этади. Бу жараён машғулотдаги бажариладиган ишларнинг бир қисми бўлгани учун ҳам адабий тайёргарликда, узлуксиз адабий таълим жараёнида муҳим ўрин тутаяди.

Машғулотдан ташқари китоб ўқиш учун ўқитувчи бир мавзу, кўтарилаётган бир муаммо доирасида, ҳатто бир йирикроқ асар бўйича бир нечта парча танлаши мумкин. Бунда кутубхонанинг, ўзбек тили хонасининг китоб имкониятларидан ҳам келиб чиқиш зарур. Умуман, синфдан ташқари ўқиш учун китобни тўғри танлаш керак.

Авваламбор, ўзбек тили машғулотларида, машғулотдан ташқари пайтларда адабий материалларни мутолаа қилиб боришнинг аҳамияти ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди: бу материаллар минимуми

¹ Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - 39 бет.

² Матжон С. Китоб ўқишни биласизми? Китобхон билан мулоқот. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 4 -бет.

миллий маънавият тарбиясини амалга оширишнинг қудратли омилидир. Шунингдек, дарсларда газета ва журналларни кўздан кечириб бориш ҳам (аслида шундан бошлаш керак) ўзбек тили ўқитувчиси учун тамомила янги ҳодиса эмас. Бугунги кунда бу борадаги илғор иш тажрибаларини тўплаш ва “рационал мағзи”ни чаққан ҳолда умумлаштириш, мазмуни ва методикасини бойитиш тақозо этилади. Бундай тадбирлар илғор иш тажрибаларидаги етакчи йўналишларни аниқлаш имконини беради.

Ўзбек тилида бадиий матнни мустақил ўқиш жараёни дарсларда ҳосил қилинаётган кўникмаларни янада ривожлантириш тариқасида ташкил этилаётган бўлса-да, бундаги энг катта камчилик шундаки, бундай мутолаа жараёнига ўқитувчининг том маънода раҳбарлиги кўринмаяпти. Зеро, ўқитувчи бу борада аниқ йўл-йўриқларга эга ҳам эмас. Аслида, дарс(машғулот)дан ташқари ўқишдан кўзда тутилган мақсадга ана шу раҳбарлик орқалигина эришиш мумкин. Шундагина мўлжалдаги иш турлари мукамал рўёбга чиқарилади.

Ўзбек тили дарсида ўқитувчи мустақил ўқишни бўш ўтирган ўқувчиларни нима биландир машғул қилиш ниятида ташкил этади. Лекин бундай ўқиш натижалари, назорат усуллари ҳақида уларга ҳеч нарса демайди, кўп вақт бу ишни амалга оширмайди ҳам. Шу боис ўқувчиларнинг асарни ўқиб чиққанликлари билан кифояланади, холос.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчи (талаба)ларида ўзбек тилида китобхонлик кўникмаларини ҳосил қилиш адабий тайёргарликнинг узвий бир қисми саналиб, амалий зарурияти шундаки, бўлажак касб эгаларининг меҳнат фаолияти жараёнида турли хилдаги хат-ҳужжатларни, даврий матбуот материалларини (хабар, илмий мақола, танқидий мақола, фелъетон ва ҳоказолар), қолаверса, бадиий асарларни ўқиб мазмунини тушунишга тўғри келиши, дарс (машғулотлар)да ўрганиб улгурилмаган адабий материаллар устида ишлаш кераклиги билан изоҳланади. Шунга кўра ҳам машғулотдан ташқари ўқишни самарали ташкил этиш ва унга тўғри раҳбарлик қилиб боришнинг амалий аҳамияти бениҳоя катта.

Синфдан ва мактабдан ташқари олиб бориладиган ишларнинг кичик бир қисми – китоб ўқиш (аниқроғи, асардан парча мутолаа қилиш) муаммолари бир қатор методист олимлар, чунончи, Т.Д.Полозова, Р.А.Декушева, В.К.Веселова, Л.А.Шейман, И.И.Чернова, Н.Г.Ермилова, Н.К.Силкин, Н.А.Бодрова, В.П.Полухина, Н.И.Свет-

ловская, Г.М.Воловникова, И.С.Забарский, Л.Т.Пантелеевалар томонидан тадқиқ этилган. Бу масала юзасидан Р.В.Глинтершчик ҳам ўз мулоҳазаларини баён этган.

Китоб ўқиш маданияти шахснинг адабий-эстетик етуқлигининг гина эмас, балки ижтимоий, фуқаролик етуқлигининг ҳам намоён бўлиши ва мезони сифатида қаралади, китоб ўқиш (мутолаа) маданиятини, кейинчалик эса ахборот олиш маданиятини шакллантириш жараёни эса – унинг ижтимоий, ахлоқий ва эстетик ривожланишидаги шак-шубҳасиз шарт-шароити, ижодий ўқиш кўникмалари ва малакаларини эгаллашга бевосита боғлиқ ҳолат сифатида кўрилади. Т.Д.Полозованинг тадқиқотлари бизни китоб ўқиш маданиятини шундай деб талқин қилишга олиб келади. Бунда “ижодий ўқиш маданияти” тушунчаси билан “сўз санъати” тушунчаси яқинлашади – асарнинг ғоявий-бадиий аҳамиятини эстетик саводли ва манфаатдор ўзлаштириш, эмоционал-баҳо берувчи ҳамдардлик, ўқилганларни бир бутун эстетик идрок этиш: ўқий ва фикрлай олиш, ўқиш ва ҳис эта олиш, эстетик завқланиб ўқий олиш. Китоб ўқиш маданиятининг бундай талқини шунингдек китобдан олинган билимларни ҳаётга кўчира олиш, уларни ўқув ва бошқа ҳар қандай амалий фаолиятда, жамоат ишида, шахслараро муносабатда қўллаш олишни ҳам ўз ичига олади¹. Ўқиш санъати – ўқувчининг ижодий, шахсий аҳамиятга молик маънавий фаолияти. Бу фаолият ўқишнинг тарбиявий қийматини олдиндан белгилаб беради, ўқувчининг умумий маънавий, ғоявий ва ахлоқий ривожланишига, ўқувчи шахсининг ижодий потенциалига таъсир кўрсатади.

Китоб ўқиш маданияти тушунчаси ўз ичига нимани ўқиш, қандай ўқиш, ўқилганлардан қандай қилиб фойдаланиш ва қанча ўқиш керак деган ўзаро боғлиқ саволларни олади. Бугун методик терминлар сирасига “китоб ўқиш ядроси” тушунчасини киритиш лозим. Бу ядро албатта ўқилиши зарур бўлган муаллифлар ва асарлар рўйхатини ўз ичига олади.

Ўқувчи китобдан маълумот олишга доир айрим билим ва малакаларни, чунончи, конспект, цитаталар, кўчирмалар ола билиши, луғатлар ва маълумотномалардан фойдаланиши керак. “Ўқилган-

¹ Декушева Р.А. Оптимизация процесса развития культуры чтения учащихся карачаевских школ в системе факультативных и внеклассных занятий русской литературой. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1981. – 6-7- с.

ларни англаб етиш ва ўз муносабатини оғзаки ва ёзма шаклларда таърифлай билиш – шахсий кундаликка қилинадиган ёзувлар, таъризлар, деворий газетага мақолалар, ижодий иншо-миниатюралар, муҳокама-иншолар, қисқа шарҳлар, китоб ҳақида суҳбатлар, аннотациялар ва шу кабилар”¹. “Ана шу жараёнда ўқувчиларни ўқилган парчани мустақил таҳлил қилишга одатлантириш муҳим роль ўйнайди”². Уларга парча юзасидан тадқиқот ўтказиш учун бир нечта мавзу бериб қўйиш ҳам фойдалидир.

Р.А.Декушева ўсмир китобхонларни адабий-эстетик ривожланиш савияларига кўра бир неча гуруҳга бўлади. “Биринчи гуруҳ - китоб ўқиш маданияти рецептив савияли китобхонлар: ўқилаётган ёки тингланаётган русча бадиий матн нутқий ва маънавий нофаолликда идрок этилади... Бу ўқувчиларнинг кўпчилиги матнни кўпинча маъни-мазмунни бузиб идрок этади ва тушунади. Ушбу гуруҳ ўқувчиларининг катта қисми ўқилганлар ёки эшитилганлар ҳақида ҳеч нарса деёлмайди. Иккинчи гуруҳ - китоб ўқиш маданияти репродуктив, конструктив яловчи савияли китобхонлар: ўқилганларни ёки ёд олинганларни қисман қайта ифодалай (такрорлай) оладилар. Бу гуруҳ ўқувчиларининг айримлари ўқилган ёки тингланган матнни қайта ифода этишда маҳсулдор китобхонлик фаолияти унсурларини олиб киришга уриниш намоён этадилар. Учинчи гуруҳ - китоб ўқиш ва идрок этиш маданияти маҳсулдор савияда бўлган китобхонлар: китобхон қайта ҳикоянинг ўз вариантини яратади, ўқилганлар ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини бажонидил билдирадилар. Миллий мактаблар шароитида китоб ўқиш маданиятининг ушбу ижодий савияси камдан-кам учрайди: бир синфда бир-икки ўқувчи, шунда ҳам барча синфларда ҳам эмас”³.

Адабиётни ўрганишнинг асосий мотивлари сирасига ўқув-билув қизиқишлари, интеллектуал фаолликка ва тилни эгаллашга

¹ Декушева Р.А. Оптимизация процесса развития культуры чтения учащихся карачаевских школ в системе факультативных и внеклассных занятий русской литературой. АКД пед.наук. – Москва, 1981. – 8 с.

² Қориева Р. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини мустақил ўрганиш масалалари // “Мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитишни такомиллаштириш масалалари” методик тавсияларида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1984. – Б. 61-65.

³ Декушева Р.А. Оптимизация процесса развития культуры чтения учащихся карачаевских школ в системе факультативных и внеклассных занятий русской литературой. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 1981. – 10 с.

бўлган интилиш ва эҳтиёж киради. Эҳтиёж соҳалари: ҳаётий тажриба, ёшларга ҳос муаммолар, ўқилган китобга бошқаларнинг муносабати, маданият, ўз қарашлари доирасини кенгайтириш, асарларни аслиятидан ўқиш ва ҳоказо. Бу ҳолат дарсдан ташқари ўқишнинг зарур эканлигини кўрсатади.

Китоб ўқиш мутолаа маданиятини эгаллаш билан чамбарчас боғланади. Китобхон асар танлаганда даставвал унинг сарлавҳасига қарайди. У сарлавҳада қўйилган масала устида ўйлаб кўради. Унда қандай муаммо кўтарилган бўлиши мумкинлигини тахмин қилади. Сўнгра “Сўз боши”га қарайди, китобнинг ўзини варақлайди.

Талабалар келгусидаги ишлари соҳасидаги бирор бир муҳим манбани қўлга олган заҳоти бир ўқишдаёқ англаб тушуниш малакасига эга бўлишлари даркор. Дарс(машғулот)дан ташқари китоб ўқиш шунга ёрдам беради, даврий матбуотни кузатиб боришга омиллик кўрсатади, пухта замин яратади. Агар мактабда китоб билан, хат-ҳужжатлар билан, даврий матбуот материаллари билан ишлаш одади шакллантирилмас экан, кейинги босқичларда мутахассис учун ўзбек тилида манбаларни мустақил ўқиш жараёни оғир кечади, у қийинчиликлар, зўриқишлар гирдобида қолади.

Кузатишлар шундан далолат берадики, ўзбек тили ўқитувчиларининг ҳаммаси ҳам дарс(машғулот)дан ташқари китоб ўқишга етарлича аҳамият беравермайдилар. Айримлари дарс пайтида яхши ўзлаштирадиган, ўзбек тилини амалий биладиган, иқтидорли ўқувчи(талаба)ларга қўшимча топшириқ сифатида мўъжаз адабий асарлар тарқатадилар. Бунда тўпلامдан ажратилган кичик бир ҳикоя, асардан олиб алоҳида қоғозга туширилган парча, газета ёки журналда эълон қилинган материалдан фойдаланадилар. Баъзан ўқувчиларга уларни уйда ўқиб келишни ҳам вазифа қилиб топширадилар. Биз бу ўринда таклиф этган бўлардикки, ҳар хил манбалардан олинган парчалар қатори бир йирикроқ бадиий асардан мумкин қадар кўпроқ парчалар танлаш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, ўқувчиларда шу асар ҳақида яхлитроқ таассурот пайдо бўлади, иккинчидан, суҳбат чоғида қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, ижобий ва салбий томонлари, бир бутун асарнинг бадиий жиҳатлари очила боради. Буни ўтказган тажрибалар ҳам тўла тасдиқлайди.

Лекин, кузатишларнинг далолат беришича, бундай ўқишга ўқитувчи томонидан том маънода раҳбарлик амалга оширилаётгани йўқ. Дарс (машғулот)дан ташқари ўқишда кўзда тутилган иш турлари деярли рўёбга чиқарилмайди.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчи (талаба)лари учун дарс (машғулот)-дан ташқари ўқишга мўлжалланган асарлар тўпламлари нашр қилинмаган, уларнинг тахминий рўйхатлари ҳам тузилмаган. Бу борада маҳсус изланишлар олиб бориш тақозо қилинади. Биринчи навбатда ўқитувчининг қўлида ана шундай материаллар мавжуд бўлиши керак.

Машғулотдан ташқари китоб ўқишни кичик-кичик асарлардан, парчалардан бошлаш маъқул. Чунки: “Қисқа ҳикоялар иш-лаш учун қулай: бирини овоз чиқариб ўқиш, бошқасининг энг қизиқ жойларини ўқиб берган ҳолда ўқишга қизиқтириш ва уйда охиригача ўқиб чиқишни таклиф этиш мумкин. Учинчисига ўйлаб ўқишга ундайдиган саволларни олдиндан бериб қўйиш керак бўлади. Умумий мавзуси ва муаммолари билан бирлашган бир нечта ҳикояни танлаб ўқишни ҳавола қилиш мумкин: майли болалар турли ҳикояларни ўқишсин, бундан мавзунинг муҳокама-си янада қизиқарлироқ бўлади”¹.

Қизиқарлилик қизиқишни келтириб чиқаради. Руҳшунослар қизиқишни икки асосий турга бўладилар: “билишга қизиқиш ва иштирок этишга қизиқиш”². Билишга бўлган қизиқиш ахборот олиш ва унга ишлов беришда ўз ифодасини топади. Иштирок этишга бўлган қизиқиш туфайли одам бошқаларнинг турмуш кечинмаларига шўнғиб кетади. Бадиий асарни ўқишда иккала қизиқиш тури чагишиб кетади. Лекин, муаллифнинг таъкидлашича, қизиқиш бўлмаса, китоб ўқиш ҳам бўлмайди. Шунинг учун ўқилажак китоб (асардан парча) ҳақида мўъжаз кириш суҳбати зарур. Бу ўринда китоб ўқишга қизиқишнинг фаолликка таъсирини тўғри баҳолаш керак бўлади.

Дарсдан ташқари китоб ўқишга асардан олинган парчанинг катта-кичиклигига кўра 2-3 ҳафта ажратилади. Шу орада ўқитувчи ўқувчиларга тегишли маслаҳатлар бериб боради. Бу пайтда китоб ўқиш мобайнида ўқувчиларнинг қизиқишларини сақлаб туришга жиддий эътибор бериш талаб қилинади. Парчадаги айрим нотаниш сўзлар ўзбек тили машғулотларида тушунтириб турилгани, мактаб коридоридаги доскага ёзиб борилгани маъқул.

¹ Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г. Нестурх. Москва: Просвещение, 1980. – 112 с.

² Тихомирова И.И. Интерес, или сила, влекушая к чтению. Психология детского чтения от А до Я: Методический словарь-справочник для библиотечарей. – Москва: Школьная библиотека, 2004. – С. 93.

В.К.Веселова синфдан ташқари ишлар ҳақида гапириб, бир неча принципни ажратади: “1) рус ва ватан адабиёти бўйича синфдан ва синфдан ташқари олиб бориладиган машғулотларнинг ўзаро алоқадорлиги; 2) дарслар мазмунини, шунга мос равишда ўқувчиларнинг дарсдан олдин бажарадиган мустақил ишлари мазмунини аста-секин мураккаблаштира бориш; 3) ўқувчилар ва ўқитувчи фаолиятининг турли шакллари ифода этувчи иш усуллари, методлари ва турларининг изчиллиги ҳамда ўзаро алоқадорлиги; 4) ўқувчиларнинг адабий асар матни устидаги мақсад сари йўналган индивидуал ва жамоавий ишларининг бирлашуви”¹.

Методик адабиётларда тавсия этилишига кўра, V-VII синфларда қуйидаги иш турлари ўтказилади: ўқилган асарнинг бош қаҳрамонларига қисқа тавсиф ёзиш; ўқилган асарнинг қисқа мазмунини сўзлаш; матндан кўчирмалар олиш. VIII-IX синфларда, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида тавсия этиладиган ишлар: асарга баҳо бериш; аннотация ёзиш; ижодий ёзма ишлар.

“Китобхонлик тажрибаси ўқилган асарлар сони билангина эмас, балки уларни ўзлаштириш сифати билан ҳам белгиланади”².

Ўқувчиларнинг китобхонлик тажрибаси ва кузатишларини жалб этишнинг содда шаклларида ҳам фойдаланиш зарур: ифодали ўқиш, ёзувчи ҳақида маълумот бериш, сюжет мазмунини қисқа қайта ҳикоя қилиш, лавҳа таҳлили, сеvimли қаҳрамон ҳақида ҳикоя қилиш, иллюстрацияларни шарҳлаш.

Бундан ташқари, “...синф ўқувчилари билим ва қизиқишларига қараб яққа ва гуруҳли топшириқлар оладилар: 1) хабар (ахборот) тайёрлаш; 2) китоб кўргазмаси ҳозирлаш; 3) карточкалар; 4) маълумотнома-ахборот иши; 5) лугат иши. Кучли (иқтидорли ўқувчиларга тадқиқот олиб бориш тавсифидаги ишлар топширилади: 1) таққослаш; 2) тавсифлаш”³.

Китобхонлик кенг оммалашган вилоят, туман таълим муассасаларида синфдан ташқари ўқишни ташкил этишда китобхонлик конференциялари, баҳс-мунозаралар, танловлар, викториналар

¹ Веселова В.К. Внеклассное чтение в старших классах с латышским языком обучения. – Рига: Звайгзне, 1982. – 66 с.

² Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. – Москва: Просвещение, 1981. – 7 с.

³ Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г. Нестурх. Москва: Просвещение, 1980. – 10-11-с.

Ўтказиш имкониятлари катта бўлса, бунга маҳаллий шароитлардаги ривожланган икки тиллилик ҳам бениҳоя катта шароит туғдирса, шаҳар таълим муассасаларида бу имкониятлар бирмунча чеклангандир.

Ўқувчиларга дарс (машғулот)дан ташқари ўқиш учун тавсия этиладиган асарларнинг ҳажми ҳақида рус адабиётини ўқитиш методикасида турлича фикрлар бор. Л.А.Шейманнинг тавсиясига кўра, II-IV синфларда 5-20 бет (II синфда 5-10, III да 10-15, IV да 15-20); V-VII синфларда 20-70 бет (V да 20-30, VI да 30-45, VII да 45-70); VIII-X синфларда 70-150 (VIII да 70-90, IX да 90-120, X да 120-150)¹. Муаллифнинг эътироф этишича, булар меъёрий кўрсаткичлар эмас, балки чамалар, холос. Умуман, уйда камида бир соат китоб ўқиш керак². Узлуксизлик ҳар куни ўқиш орқали таъминланади. Шунингдек, масаланинг бошқа қирраси ҳам бор: ҳажми каттароқ парчаларнинг дастлабкисида сўз ўрганишга эътибор кўпроқ қаратилса, кейингиларида такрор ишлатилиш хусусиятига кўра аввалги лексика жадал ўзлашади, нотаниш сўзлар эса камайиб боради. Натижада аста-секин матнлар ҳам ҳажман катталашади. Албатта, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари талабалари мутолаа қиладиган ўқув фанлари кўп. Бизнингча, ҳафтада 2-3 кун бир соатдан ўқиш билан шуғулланилса, шунинг ўзи кифоя қилади. Бунда дастлаб асарни ўқиб, лугатдан фойдаланиб мазмунини тушунишга эришиш билан боғлиқ ишлар бажарилади. (Л.А.Шейманнинг фикрича, асарга доир муфассал лугат тавсия қилиниши керак.) Сўнгра савол ва топшириқлар устида иш олиб борилади.

Синфдан ташқари ўтказиладиган дарс(машғулот)га қадар ўқитувчи талабалар билан суҳбатлар ўтказиб туради. Бунда уларнинг парчани қандай тушунганликларига эътибор бериб, дарсда бажариладиган ишларни режалаштиради ва ўзи тузган режага тузатишлар киритади. Шунингдек, талабалар билмаган айрим сўзларга изоҳ беради. Баъзи гаплар мазмунини англашга ёрдам беради. Асардан олинган парчада олдинги қисмларда акс этган бир хил воқеалар баёни аниқлик киритишни тақозо этганда, ўқитувчи шу воқеалар ҳақида гапириб бериши ҳам мақсадга мувофиқдир.

¹ Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. – Фрунзе: Мектеп, 1982. -19 с.

² Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. – Фрунзе: Мектеп, 1982.-21 с.

Дарсдан ташқари ўқишга ўқитувчи жиддий тайёргарлик кўради: кириш сўзини тайёрлайди, дарс режасини тузади, уни бошқаради. Бундай дарс ўқилганлар юзасидан бажарилган ишларни умумлаштириш мақсадини кўзда тутаяди. “Шунингдек, талабаларнинг мустақиллигини ошириш ниятида дарсни шарҳли ўқиш шаклида ёки дарс-суҳбат, фикр алмашув шаклида ўтказаяди. Китобхоннинг мустақиллиги унинг ўз фикр-мулоҳазаларини ифодалай олишидан ташқари “ўзи билан баҳслашаётганларнинг фикр-мулоҳазаларини қабул қила билишида” намоён бўлади”¹.

Машғулот (машғулотнинг уйда ўқилган китобни ўқиш босқичи) асар муаллифи ҳақидаги суҳбатдан бошланади. Сўнг парча мазмуни юзасидан савол-жавоб ўтказилади. Ўқувчиларнинг ахборотлари (чиқишлари) тингланади. Ўқитувчи ўзининг якуний сўзи билан машғулотнинг шу қисмига хулоса ясайди.

Ўқилганлар юзасидан суҳбатлар сюжетини гапириб беришдан иборат бўлиб қолмаслиги керак. Сабаб-натижа боғланишларини тушунган ҳолда асарнинг ғоявий мазмунини ўзлаштиришга эришиш муҳимдир. Шунинг учун муаммоли таълимни йўлга қўйиш даркор. Ўқитувчи талабаларни ўқилганларни муҳокама қилишга ундовчи саволлар ёрдамида ўйлашга, мушоҳада юритишга, исботлашга ўргатиши керак. Бунинг учун эса ўқитувчи кўпроқ “Сиз нима деб ўйлайсиз? Сиз асардан қандай хулоса чиқардингиз? Нима учун шундай хулосага келдингиз...?” каби саволлар бериши лозим. Машғулотдан ташқари китоб ўқиш дақиқаси катта бўлмаса ҳам, бир асар муҳокамасига қаратилгани маъқул.

Адабий асарнинг ғоявий-мавзувий таҳлили одатдаги адабий материални ўрганиш пайтидаги каби чуқур, лекин умумий планда, ҳар бир қисмини муфассал матний ўрганишсиз олиб борилади. Ўқитувчи ўқувчиларни бўлар-бўлмасга ҳар қадамда тўхтатавермаслиги, ҳар бир ноаниқ айтилган гапини тузатавермаслиги лозим. Энг аввало, дарсда эркинлик сезилиб туриши зарур.

Навбатдаги дарсдан ташқари ўқишни ташкил этиш мақсадида китоб кўргазмаси асосида уюштирилаётган тавсия-дарслари муҳим аҳамият касб этади. Бунда айрим машғулотларни кутубхонада

¹ Майман Р.Р. Темы контрольных работ по курсу “Методика преподавания литературы”: Для студентов-заочников III-IV курсов факультетов русского языка и литературы педагогических институтов. – Москва: Просвещение, 1974. – 5 с.

Ўтиш фойдадан холи эмас: талаба мавжуд китоблар билан кўпроқ танишади. Бир асар иккинчи асарни ўқишга рағбат уйғотади.

Н.Г.Ермилова ўзининг “Планирование уроков внеклассного чтения в IV-V классах” деган мақоласида режалаштириш мазмуни ҳақида бундай дейди: “...у ўз ичига китоблар тарғиботини ҳам, ҳар бир ўқувчининг ва бутун синфнинг уйда китоб ўқишини ташкил этишни ҳам, анжуманлар ва ҳатто китоб байрамлари ўтказишни ҳам олади”¹.

Ильин китобни ахлоқий муаммолар маълумотномасига, кескин ҳаётий вазиятлар каталогига, ўзига хос “қалб дорихонаси”га ўхшатади².

“Машғулот типини белгилашда ўқув материали м а з м у н и дан, уни ўрганишнинг тарбиявий-дидактик мақсадларидан ва шу мақсадлар билан шартланган ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг фаолият усулларида келиб чиқиш даркор; шунингдек, аниқ бир машғулотнинг бошқа машғулотларнинг умумий тизимида тутган ўрнига бефарқ бўлмаслик лозим”³. “Машғулотлардан ташқари китоб ўқиш соатлари ўқитувчининг олдиндан олиб борадиган катта тайёргарлик ишлари ҳамда ўқувчиларнинг кўнгилли равишда, ўзларининг танлашларига, қизиқишларига қараб мустақил ишлашлари натижаси сифатида муваффақият қозона олади. Дастлаб ўқитувчи машғулотнинг гоёвий-алоқий муаммосини белгилаб олади. Бу эса (вақтнинг чегараланганлигида) барча бошқичларда асар таҳлилидан воз кеча билиш ва мазмунига танлаб ёндашишни талаб этади”⁴. Материалнинг ҳажми ва уни ўрганиш мақсадлари машғулотнинг методик ва қурилиш жиҳатдан ташкил этилишини белгилаб беради.

«Агар ўқувчилар дарс структурасини, синф олиб борадиган иш характерини, унда ўзининг иштирок этишдаги масъулият ҳиссини тасаввур қила олсалар, бир ўқувчи эришган натижаларни

¹ Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г.-Нестурх. Москва: Просвещение, 1980. – 109 с.

² Ильин Е.Н. “Минувших дней итоги...”. Педагогический перекресток: школа, дети, общество. – Л.: Лениздат, 1991. – 8 с.

³ Абдуллина А.А. Формирование умения воссоздавать художественные образы в процессе чтения литературных произведений (1-3 классы): Автореф.канд.дисс... пед.наук. - Москва, 1977. - 118 с.

⁴ Ўша жойда 119-бет.

Ўртоқларининг натижалари билан таққослаш учун шароит яратилади, ҳаётга кириб бораётган киши учун керакли бўлган ахлоқий муносабатлар (ўзаро ёрдам, ўзаро назорат, иш учун биргаликда қайғуриш) тажрибаси шаклланади. Машғулотдан ташқари китоб ўқиш соатларининг ана шу ахлоқий жиҳати жуда муҳимдир. Бундан ташқари, ишни бундай ташкил этиш ортиқча юкламадан халос бўлиш имконини беради: ҳар бир ўқувчи фақат бир масала ёки қисм бўйича тайёргарлик кўради, лекин айти пайтда умуман дарснинг мавзуси ва бориши ҳақида тасаввурга эга бўлади ҳамда бошқа масалаларни муҳокама қилишда қатнаша олади»¹.

Машғулотдан ташқари китоб ўқиш дарслари ҳақида гапирганда, уларнинг типи ва кўринишига тўхталмаслик мумкин бўлмас. “Уроки внеклассного чтения” китобида тушунтирилишига кўра, “...дарс типиди унинг асосий таълимий, дидактик ва тарбиявий-эстетик йўналганлиги акс этади, кўринишда (вид) эса бу йўналганликни амалга оширишнинг аниқ ташкилий шакллари ўз ифодасини топади”². Асар устида мустақил ижодий тадқиқот олиб бориш ана шундай йўналишни ифода этади.

М.Мирқосимованинг фикрича, “Мустақил ижодий изланишлар чоғида ўқувчилар ўзаро мулоқотда бўладилар, тадқиқотлари юзасидан ўқитувчига саволлар билан мурожаат этадилар. Ўқитувчи уларнинг мустақил ижодий изланишлари қай йўсинда кетаётганлигидан хабардор бўлади, зарур маслаҳатлар беради, ўқувчилар фаолиятини бошқаради. Белгиланган муддат яқинлашган сайин ўқувчиларнинг мустақил ижодий изланишлари ҳам якунланиб боради. Ўқитувчи уларнинг мустақил мулоҳазалари билан танишиб, зарур ўринларни тўлдиради, якуний машғулотни ташкил этади”³.

Булардан ташқари, М.Мирқосимова ўз тажрибаларига таяниб, ёзувчи ҳаёти ва ижодига оид ўқувчиларнинг маърузалари, айрим асарлар юзасидан **реферат ишлари** ташкил этишни маслаҳат беради.

Ўқитувчи мустақил ижодий тадқиқот олиб бориш чоғида ўқувчилар нималарга аҳамият беришлари лозимлигини кўзда тутиб, за-

¹ Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г. Нестурх. М.: Просвещение, 1980. – 120 с.

² Ўша асар. - 122 с.

³ Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Тошкент: РЎММ, 1993. – 27- бет.

рур маслаҳатлар бериши лозим. М.Мирқосимованинг фикрича, бу маслаҳатлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Ижодкор ҳаётига оид маълумотлар билан танишишда тарихий шароит ва ўша даврдаги адабий муҳитга эътиборни қаратиш.

2. Ёзувчи яратган асарда замонасининг қандай долзарб ижтимоий-маънавий масалалари акс этган ва уларга нисбатан ижодкор муносабатини аниқлаш.

3. Ёзувчи бадиий маҳоратига бадиийлик ва ҳаққонийлик талаблари асосида баҳо беришда хилма-хил асарларни қиёсий ўрганиш.

4. Ижодкор услубининг шаклланишига таъсир этган адабий анъаналар, ижодий таъсир ва шахсий изланишлар аҳамиятига эътибор бериш.

5. Ёзувчи ҳаёти ва ижодини ёритувчи адабиётлардан (ўқитувчининг тавсиясига кўра) фойдаланиш¹.

Хуллас, машғулотдан ташқари китоб ўқиш дақиқалари ўқувчиларда ўқишга бўлган эҳтиёжни, ҳавасни, қизиқишни тарбиялаши ва шакллантириши ҳамда ўқилганлар юзасидан ўйлаш, муаллиф бу ерда кўтарган асосий муаммоларни англаб етиш, китобдан талай ҳаётий муҳим саволларга жавоб излаш малакаларини ҳосил қилиши керак.

Адабий матн юзасидан ўтказиладиган семинар машғулотлари

Адабиёт намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган семинарлар ўқувчиларнинг мустақил китоб ўқишларини ташкил этишда, уларда ижодий фаолликни уйғотишда катта имкониятларга эга. Зеро, синфдан ташқари ўқиш дарсларида ёшлар бадиий асарни ўқиганликдан ташқари уни таҳлил ва тадқиқ этганликларини намойиш этсалар, семинарларда адабий материал юзасидан баҳоли қудрат мушоҳада юритишни ўрганадилар.

Адабиётдан ўтказиладиган синфдан ташқари ўқиш дарсларига, семинарга дарс шакли сифатида қаралади. Чунончи, методист олима О.Мусурмонова мактабларнинг амалий фаолиятига дарснинг конференция, маъруза, семинар, синов, саёҳат, амалий машғулот ва бошқа шакллари кенг жорий этилганини алоҳида таъкидлайди². Синфдан ташқари ўқиш дарси адабиёт дарсларининг бир турими

¹ Ўша асар 26-27- бетлар.

² Мусурмонова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. - 5 б.

ёки дарсдан ташқари тадбирлар сирасига кирадими деган масала муаммолидир. Ушбу масалага Н.А.Бодрова қуйидаги изоҳи билан ойдинлик киритади: «Бир томондан, бу ҳақиқатан ҳам дарс, чунки дарс жадвалида ажратилган муайян соатда, бутун синфнинг иштирокида, ҳар бир ўқувчининг маълум ишни бажариши керак бўлган ҳолатда ўтказилади. Аини пайтда бундай номланиш шартлидир, чунки унда одатдаги дарс методларидан ташқари, адабиётдан синфдан ташқари ишларни ўтказишга доир методлар ва усуллардан кенг фойдаланилади. Улар кўп жиҳатдан адабий кеча, анжуманни эслатади»¹. Буларнинг ёнида дарс сифатида ташкил этиладиган семинарни ҳам кўрсатиш мумкин.

Лекин, эътироф этиш лозимки, аини шу дарс шакллари синфдан ва мактабдан ташқари тадбирлар, иш турлари сифатида ҳам ўтказилади. Бизнингча, адабий материал асосида дарсда ташкил этиладиган семинар таълимий ва тарбиявий характерда бўлиб, ўқувчиларни машғулотдан ташқари тадбир тарзида ўтказиладиган семинарга тайёрлаш мақсадини кўзлаши керак (Бундай семинарлар кам бўлса-да, асосан синфлараро ёки гуруҳлараро ташкил этилади). Зеро, бугун таълимнинг мақсади ўқувчиларга муайян миқдорда билим бериш, кўникма ва малакалар сингдириш эмас, балки билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш усулларини ўргатишдир. Ўқувчининг таълим субъекти мақоми шуни тақозо этади.

Ўзбек тили ўқитувчилари билан ўтказилган суҳбатлардан, сўровнома натижаларидан маълумки, улар семинар машғулотларини ташкил этадилар, бунда ўқувчилар орасидан маърузачилар белгилайдилар. Албатта, маърузачилар (русийзабон ўқитувчилар) қўлига тегишли манбаларни ҳам бериб қўядилар. Аслида маъруза ёки реферат ўқувчининг ўзи томонидан тайёрланиши, мустақил ижодий фикрлаш маҳсули сифатида тақдим этилиши керак. «Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах» қўлланмасида таъкидланганидек, «...бунда китоб билан ишлаш жараёни кечади:

Ўқувчи ўқилганларни таҳлил қилади, муҳим ўринларини ва маъруза учун керак бўлган материалларни ажратади, танланган нарсаларини жой-жойига қўйиб чиқади, булар ҳақидаги ўз фикрларини

¹ Бодрова Н.А. Организация уроков внеклассного чтения // Внеклассная и внешкольная работа по литературе. Сб.ст. Под ред. Проф. Я.А.Ротковича. – Москва: Просвещение, 1970. – С. 127.

баён қилади, қоғозга қарамай гапиришга тайёрланади, тингловчилар билан алоқага кириша олиш, уларнинг хулқига қараб иш кўришни ўйлайди”¹.

Лекин, афсуски, бу ишларни ўзбек тилини амалий биладиган русийзабон ўқувчилар кўпроқ бўлган гуруҳлардагина ташкил этиш мумкин. Ўзбек тилида нутқи талаб даражасидан пастроқ бўлган талабалар билан ўтказиладиган семинар машғулоти фақат формал уюштирилиши мумкин.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган семинар-дарслар ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини уйғотишда, ўзбек тилида бадиий асарлардан олинган парчаларни қўшимча равишда ўқишларини ташкил этишда улкан имкониятларга эга. Бундай дарслар орқали миллий маънавият тарбиясини амалга ошириш талаб этилган асарлар минимумини ўқиб бориш учун, замон билан улгуриб ҳамнафасликда янги адабиётларни билан танишиш учун кенг имкониятлар яратилади.

Методист олим Л.Т.Ткаченко дарсликдаги ахборот (матнлар мазмуни дейилмоқчи – мақола муаллифи) эскириб борадиган бўлгани учун уни лекция тариқасида ўтиладиган материал билан алмаштириш тақозо этилади, деган фикрни илгари суради². Унинг семинар-дарс, зачёт-дарс, конференция-дарс, баҳс-мунозара дарси каби дарс турлари ҳақидаги тавсиялари ҳам шу мақсад учун хизмат қилади.

Семинар – қадимги лотин тилидан олинган бўлиб, *ниҳол*, *кўчат* маъносини англатади. Афтидан, қадимги файласуфлар шогирдларини ўзларига келгусида мева берадиган ўринбосар, “кўчат” (*ниҳол*) этиб тайёрлаш учун доира шаклида атрофларига ўтирғизганлар. Мактабда ўтказиладиган семинар-дарснинг мақсади уни юқоридаги каби тушунишдан бирмунча фарқ қилади. Лекин моҳиятан бўлгуси *ниҳол*ларни тарбиялаш мақсадидан ҳам йироқ эмас. Зеро, мактаб ўқувчиларни олий ўқув юртидаги, ишлаб чиқаришдаги мустақил фаолиятга тайёрлайди, бинобарин улар семинарга дуч келадилар.

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 116 с.

² Ткаченко Л.Т. Обучение учителей новым формам занятий по литературе: (Методические рекомендации). – Тошкент: РУМЦ, 1991. – 2 с.

4 «Семинарларнинг уч хил кўринишини (фаолият тавсифига кўра) ажратиш мумкин: 1) олдиндан бериб кўйилган саволлар бўйича ўқувчиларнинг кенгайтирилган чиқишлари; 2) ўқувчиларнинг рефератлари ёки маърузаларининг муҳокамаси; 3) баҳс-мунозара»¹.

Таъкидлаш жоизки, семинарни юқори синф ўқувчилари билан ўтказиш мумкин. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ташкил этиш айтиш мумкин.

Мақтабда ҳам, ўрта махсус ва олий ўқув юртида ҳам ўқувчилар мустақил фаолиятга ўргатилади, шу мақсадда дарснинг семинар шаклидан фойдаланилади. Ўзбек тили машғулотида, аксарият методистлар огоҳлантирганларидек, семинарнинг формал ўтиши учун имкон йўқ: ўқувчилар ўзлари тайёрлайдиган маъруза ёки рефератни дарсликда бўлмагани учун кўчиролмайдилар. Маъруза ёки реферат ўқувчининг ўзи томонидан тайёрланади, мустақил ижодий фикрлаш маҳсули сифатида тақдим этилади. «Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах» қўлланмасида таъкидланганидек, бунда китоб билан ишлаш жараёни кечеди.

Ўқувчи ўқилганларни таҳлил қилади, муҳим ўринларини ва маъруза учун керак бўлган материалларни ажратади, танланган нарсаларини жой-жойига қўйиб чиқади, булар ҳақидаги ўз фикрларини баён қилади, қовозга қарамай гапиришга тайёрланади, тингловчилар билан алоқага кириша олиш, уларнинг хулқига қараб иш кўришни ўйлайди².

Биз ўзбек тили машғулотларида кўшимча равишда танланган бадиий парчаларни ўқиш билан боғлиқ семинар-дарс ўтказишни тавсия этамиз.

Ўқитувчи академик лицей ва касб-ҳунар коллежида бирор асари ўрганиладиган ёзувчининг бошқа бир асаридан 1-2 бетлик парча танлайди, шоирнинг бошқа бир шеърини ажратади. Танланган бадиий матн бир ҳафта олдин талабалар билан машғулот чоғида 5-7 дақиқа ичида ўқиб чиқилади, икки-уч муаммоли саволга жавоблар олинади. Сўнгра ушбу адабий материални уйда мустақил мутолаа қилиш, унда кўтарилган ғоя, асардаги бадиий образлар, тасвирий воситалар,

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - М.: Просвещение, 1991. - 118 с.

² Ўша асар. 116-бет.

тафсиллар ҳақида ўзбек тилида мўъжаз (5-10 гапдан иборат) маъруза ёки реферат тайёрлаб келиш вазифа қилиб топширилади.

Эркин Воҳидовнинг “Кулгимиздан янграсин олам” шеъри семинар-дарс учун мўлжаллаб танланиши мумкин.

КУЛГИМИЗДАН ЯНГРАСИН ОЛАМ

Истаймизки, қувноқ кулгининг

Жарангига кўмилсин олам.

Нега кулмас эртаги куннинг

Ишқи билан яшаган одам.

Истаймизки, хуррамлик бўлсин,

Шўх қаҳқаҳа боғласин қанот.

Куй шалола янглиғ қуюлсин,

Қўшиқ бўлиб туюлсин ҳаёт.

Истаймизки, қалбларимизни

Чулғамасин ғам-қайғу бир зум.

Бир нафас ҳам лабларимизни

Тарк этмасин ёруғ табассум...

Гулшанларни тўлдириб кулинг,

Кулгимиздан янграсин олам.

Нега кулмас эртаги куннинг

Ишқи билан яшаган одам.

Дастлаб талабаларга қуйидаги луғат бериб қўйилади:

кўмилмоқ – быть охваченым

туюлмоқ – казаться

ишқ – любовь

чулғамоқ – охватывать

хуррамлик – веселье

ғам-қайғу – горе

қаҳқаҳа – громкий смех, хохот

бир нафас – один миг,

шалоло – водопад

мгновение

янглиғ – словно, подобно, как

тарк этмоқ – покинуть

қуйилмоқ (қуюлмоқ) – литься

гулшан – розарий, цветущий край

Дарсда шеър ифодали ўқилгач, олинган таассуротлар аниқланади ва уйда унинг ғояси, тафсиллари, тасвирий воситалари ҳақида сўз юритилган бир неча гапдан иборат маъруза ёки реферат ёзиб келиш топширилади. (Эслатиш зарурки, талабалар дастлабки кезларда ўз фикрларини 2-3 гап билан бўлса ҳам, ифода этсалар, шуни ҳам ютуққа йўйиш мумкин.)

Шеър матни кўнайтирилиб, гуруҳдаги ҳар бир талабага берилади. У аввалги дарсда олган луғатдан фойдаланиб мазмунини тўлиқ тушуниш-

га ҳаракат қилади, нотаниш лексика учраганда, маърузани шаклантириш борасида қийналган ўринларида ўқитувчига мурожаат этади, унинг маслаҳати билан семинарга тайёргарлик кўради. Методик адабиётларда ҳам семинардан олдин асосли, кўпинча тадқиқотчилик тавсифидаги ҳозирлик ишлари бажарилиши кераклиги тавсия қилинади.

Семинар машғулотида бутун синф фаол ишласин учун муаммоли саволлар бериб қўйиш, маърузачиларга ҳам, оппонентларга ҳам ҳозирлик кўриш жараёнида ёрдам бериш керак. Одатда, ўқувчилар асосан рус адабиёти дарсларида, шунингдек, семинарларда, дарсларда, экскурсиялар чоғида, синфдан ташқари машғулотларда олинган билимлардан ҳам фойдаланадилар.

Семинарга тараддуд кўриш жараёни якка ва гуруҳли ташкил этилиши мумкин. Гуруҳли шакл танланганда, ўқитувчи талабаларни 6X6X6 тарзида бўлиб чиқади ва улар орасида мусобақали вазият юзага келтиради.

Жамоа бўлиб тайёрланган жавоблар ёки маърузалар муҳокама қилинганда, КВН командалари беллашувини эслатадиган беллашув ҳолати туғилади, тайёрланган жавоб гуруҳ аъзолари томонидан ўз шахсий, заҳмат чекилган жавобидай қабул қилинади, улар ўз фикрларини ҳимоя қиладилар. Тадқиқотнинг кўрсатишича, юқори синф ўқувчилари баҳслар, мунозаралар, фикр алмашувлар дарсдаги энг қизиқарли ўринлар деб ҳисоблайдилар.

Семинар машғулотида олдиндан тайёрлаб келинган маърузалар, рефератлар ўқиб берилиши ҳам мумкин. Дастлабки машғулотларни шу тариқа ташкил қилиш кейинчалик баҳс-мунозарага ўтиш шарти билангина маъқулланади.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, талабалар ўзбек адабиёти китобларидан шеър ҳақидаги маълумотларни қидириб топиб, кўчириб келишлари ҳам мумкин. “Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах” қўлланмасида бундай кўчиришлар маъқул эмаслиги қуйидаги сўзлар билан изоҳланади: “Баъзан эътироз билдиришади: ақлли фикрларни кўчиришда ҳам ўз фойдаси бор. Чуқур адашишдир бу! Фикрни кўчириб ёзиш мумкин эмас! Матннигина кўчириб ёзиш мумкин”¹.

Ўқувчилар ўз чиқишларида ҳаётга муҳаббат, хуррамликда яшашга интилиш кераклиги ҳақида баландпарвоз сўзлар айтишлари ҳам

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 116 с.

мумкин. Баландпарвоз гаплар семинарлардаги камчиликлардан бири саналади. Бу сўзларни чуқур самимият билан ҳам айтиш мумкин. Чунки ана шу самамият бўлмаса, маъруза тингловчиларнинг қалбига таъсир этмайди, бирор туйғу уйғотмайди.

Бундай дарсда қатнашиш ўқувчидан ўз шахсий мавқеида, шахсий фикрида қаттиқ туриб, ҳимояланишни ҳам талаб этади. Шундагина ундаги мустақиллик ўзбек тили машғулотида ҳам ўзини намоён қила бошлайди.

Семинар ҳам ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини уйғотишда улкан имкониятларга эга.

Кичик иншо талабаларнинг асар ҳақидаги мушоҳадаларини тартибга солади, нутқини ўстиради. Ана шу хусусияти билан бу иш тури ёшларни тадбирларга, чунончи, семинарга тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади. Кичик иншо ўз табиатига кўра изчиллик ва тугалликни талаб этадиган, тафаккур интизомини ҳосил қиладиган ҳам ўйлаш учун рағбат берадиган иш шаклидир. Ҳатто 8-9-синф ўқувчилари ҳам шундай ишларнинг зарурлигини англаб етадилар. Бунини Қ.Хусанбоева ташкил этган синов дарслари ҳам исботлайди.

Машғулоти (машғулоти уйда ўқилган китобни ўқиш босқичи) асар муаллифи ҳақидаги суҳбатдан бошланади. Сўнг парча мазмуни юзасидан савол-жавоб ўтказилади. Ўқувчиларнинг ахборотлари (чиқишлари) тингланади. Шунингдек, олдиндан бериб қўйилган саволлар асосида сиртқи *адабий викторина* ўтказиш мумкин. Ўқитувчи ўзининг яқиний сўзи билан машғулотнинг шу қисмига хулоса ясайди.

Асар қаҳрамонларини таққослаш меъдага тегадиган бўлмаслиги, ўқувчиларга зўрлаб тиқиштирилмаслиги керак, балки у ёки бу мавзулар ёки муаммолар бўйича табиий туғилиши зарурки, бунда ўқувчилар ўхшашликнигина топмай, балки қаҳрамонлар тавсифидаги давр ва асар яратилган замон билан боғлиқ равишда тафовутларни, муаллиф муносабатларини, бадиий вазифаларни ҳамда услубий ўзига хослигини ҳам топишлари лозим.

Асар китобхонда ва тингловчига қанчалик чуқур эстетик кечинмалар уйғотса, таъсири ҳам шунчалик тўлароқ бўлади.

Обзор мавзуларни ўрганишда ўқувчилар фаолияти устидан раҳбарликнинг тахминий изчиллиги қуйидагича бўлиши керак:

1. Гуруҳли ва якка топшириқлар асосида (мавзу устидаги ишларнинг бошланишига қадар) асарни олдиндан ўқиб чиқишни уюштириш ва ўқувчиларнинг зарур ахборотларини тайёрлаш, ифодали ўқишлари ва б.

2. Ўқитувчининг ўқувчиларнинг мавзу устидаги иш режасини белгилаб берувчи, бадий асар, дарслик, танқидий мақола устидаги мустақил ишларини ташкил этувчи, муаммоли саволлар ва топшириқларни мўлжалловчи кириш (установочная) лекцияси.

3. Текстуал ўрганиш учун айрим саҳналар, боблар, бўлимларни танлаш.

4. Ўқувчиларнинг маърузалари ва ахборотларини тайёрлаш, семинар, баҳс ташкил этиш (тахминий саволлар ва топшириқлар бўйича).

5. Энг муҳим муаммоли саволлар асосида якуний семинар ўтказиш. Умумлаштирувчи лекция, синфдан ташқари ўқиш учун адабиётлар тавсия этиш¹.

Хуллас, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган семинар машғулотлари ўзбек тилини яхши ўзлаштираётган, асосан эса, тилни амалий биладиган русийзабон талабаларнинг ижодий фаоллигини оширишнинг қудратли омили ҳисобланади.

3.3. Адабий материалларни ўрганишда ахборот технологияларидан фойдаланиш

Давр талаби билан бугунги кунда узлуксиз таълим тизимига замонавий ахборот технологиялари дадил кириб келмоқда. Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўзбек тили машғулотлари, машғулотдан ташқари ишлар жараёнида адабий материалларни кенгроқ ўрганиш имконини берадиганда ахборот технологияларидан, шу жумладан, электрон дарсликлардан фойдаланиш йўлга қўйилмоқда. Бугина эмас, электрон вариантдаги бадий асарлар ҳам китобхонларга ҳавола қилинмоқда.

Педагогика фанлари номзоди С.Адилованинг “Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологияси воситасида ташкил этиш” (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида)” мавзусидаги номзодлик иши² компьютер технологиясини иккинчи тил

¹ Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - Москва: Просвещение, 1991. - 36 с.

² Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида): Пед. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2004. – 160 б.

таълими жараёнига олиб киришнинг назарий асослари кенг ва атрофлича баён этилган қимматли тадқиқот саналади.

Адабиёт дарсларида таълимнинг техник воситаларидан, компьютер технологиясидан фойдаланиш масалалари С.Нишонова, Ҳ.Эрназаров, Т.Р.Ниязметова ва бошқа бир қатор методист олимларнинг диққат марказида бўлган.

Ахборот манбалари ўқувчи(талаба)ларга қуйидаги маълумотларни бера олади: янги нашрдан чиққан бадиий асарлар; ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти, унинг асарлари ва уларга доир аннотациялар; адабий давр ҳақида қисқа шарҳ, шу даврда яшаб ижод қилган ёзувчи ва шоирлар ҳақидаги маълумотлар; адабий асар мазмунини русийзабон ўқувчи ёки талабалар ўқиб тушуна олиши учун луғат; асарга доир савол ва топшириқлар; асар ёки ундан олинган парча юзасидан тестлар; асарнинг тил хусусиятларини англашга доир вазифалар.

Ўзбек тили ўқитувчисининг мактаб, академик лицей ва касбухона коллежи кутубхоначиси билан ҳамкорлиги ахборот технологияларининг амал қилишида муҳим ўрин тутди.

Ўқувчи талабалар турли хил саналар, байрамларга тайёргарлик кўрар эканлар, тадбирларни ташкил этиш ва ўтказиш учун шеърий ва насрий асарлардан парчалар қидирадилар. Компьютер хотирасида хилма-хил саналар, байрамларга мос танланган асарлар бўлса, ўқувчи(талаба)лар уларни ўқиб ёки кўздан кечириб, керагини танлайдилар ва кўчириб оладилар (принтердан чиқартирадилар). Бу ерда шеърий ва насрий асар матнига доир мукаммал луғат тавсия қилиниши ҳам фойдадан холи эмас.

Шеърий ва насрий асарлар қуйидаги рукнлар остида жойлаштирилиши мумкин:

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги.

Олтин куз.

Ўқитувчилар ва мураббийлар куни ва ҳ.к.

Ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ҳамда ижодий фаолияти, асарлари, уларга доир аннотациялар дастурий адабий материаллар ва дарсдан ташқари ўқиш учун мўлжалланган, шунингдек, тадбирларда фойдаланиш мумкин бўлган асарлар ҳажмида тайёрланиб, компьютер хотирасига киритилгани маъқул. Бу материалларга ўқувчи (талаба)лар истаган пайтда мурожаат этишлари мумкин. Компьютерлаштириш имконияти бўлмаган шароитда, ҳар бир ёзувчи ёки шоир ҳаёти ҳамда ижоди бўйича альбомлар тузиш мақсадга мувофиқдир.

Нашриётлар чиқарган альбомлардан фойдаланиш ва материалларни ҳам компьютерга киритиш катта наф келтиради. Бу альбомларнинг яхши томони шундаки, улар иллюстратив материаллар билан бойитилган. Бу борада диафильмлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Адабиёт дарсларида таълимнинг техника воситаларидан фойдаланиш хусусида тадқиқот олиб борган Ҳ.Эрназаровнинг ““Ойгул билан Бахтиёр” эртагини ўрганишда ўқув диафильмларидан фойдаланиш” деган мақоласида бундай дейилади: “Диафильмнинг аҳамияти шундаки, у ўқувчиларнинг бадиий асарда тасвирланган жой, воқеа ва образлар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишларига ёрдам беради”¹. Лекин бугунги кунда диафильмларни компьютер хотирасига жойлаш улардан фойдаланиш имкониятларини яна ҳам оширади.

Бадиий асар юзасидан яратилган видеотасмалар овозли бўлади. Лекин у ерда акс эттирилган табиат, уй-жой тасвирлари, қаҳрамонларнинг портретлари, воқеадан келтирилган лавҳа устидаги ишлар кўрсатмалиликдан фойдаланишга доир методика асосида уюштирилмоғи лозим. Бу ўринда профессор С.Нишонованинг адабиёт дарсларида тасвирий санъат асарлари таҳлили², М.Қосимованинг бадиий асар қаҳрамонлари характерини ёритувчи портрет таҳлили³ мазмунидаги методик тавсиялари алоҳида ўрин тутади.

Давр шарҳлари, маълум даврда яшаб ижод қилган ёзувчи ва шоирларнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар ёшлар адабий савиясининг ўсишида муҳим аҳамият касб этади. Лекин ўқитувчи ўқувчига электрон манбаларни ўқиш учун тавсия этганда, ушбу манбанинг компьютер хотирасида ёки Интернет сайтида бор-йўқлигини олдиндан кўриб, билиб олиши керак.

¹ Эрназаров Ҳ. “Ойгул билан Бахтиёр” эртагини ўрганишда ўқув диафильмидан фойдаланиш // “Мақтабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитишни такомиллаштириш масалалари” тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1982. – Б. 148.

² Нишонова С. Адабиёт дарсларида тасвирий санъат материалларидан фойдаланишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти // “Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш” тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1983. – Б. 69-76.

³ Қосимова М. Бадиий асар қаҳрамонлари характерини портретлар таҳлили воситасида ёритиш // Ўзбек мактабларида она тили ва адабиёт дарслари самарадорлигини ошириш: Илмий асарлар тўпламида. – Т.: ЎзПФТИ, 1990. – Б. 85-89.

Методист олима Т.Р.Ниязметованинг “Адабий таълимда компьютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиш” деган мақоласида⁴ 7-синфда Зулфия ҳаёти ва ижодига доир видеотасмалар, “Умр дафтари” деб номланган кўрсатувдан ёзиб олинган лавҳаларни ўқувчилар эътиборига ҳавола этиш хусусида маслаҳатлар беради.

Адабий асарни ўқиб, унинг мазмунини русийзабон ўқувчи ёки талаба тушуна олиши учун компьютерда матннинг ўнг тарафига луғат бериш мумкин. Масалан:

<p>YULDUZLI TUNLAR</p> <p>Pirimqul Qodirov</p> <p>Yigirma uch yoshli Humoyunning yigit yuragi kasallikni axiri yengdi. Oradan bir hafta o'tgach, u kasal ko'rishga kelganlami o'rnidan turib qabul qildi. Yana ikki kundan so'ng otasini borib ko'rish uchun o'zi uydan chiqdi.</p> <p>Bobur kutubxonaning xonai xosida qadimiy bir qo'l yozmani o'qib o'tirgan edi. Humoyun uning qarshisida tiz cho'kib:</p> <p>— Men sizning iltijongiz bilan shifo topmishmen! — dedi.</p> <p>— O'zinga kelganimdan beri xudodan tilaymenki, siz men uchun qilgan tasaddiqni dargohida qabul etmasin! Bu ulug' davlatni barpo etdingiz, hammamizning suyangan tog'imiz o'zingizsiz! Parvardigor bizga rahm qilsin!</p> <p>— Mana, shukur, yuribmen-ku, o'g'lim. Hozirgi isitma-yu uyqusizlik menda bulturdan beri bor.</p> <p>— Ruhoniylar: “Hazratim o'g'liga kelgan naqd ajalni o'zlariga oldilar”, — deb ko'nglimga g'ulg'ula solmoqdalar!</p> <p>— Sen nechun ularga ishonursen? Boshimizga og'ir kun tushganda shayxulislom menga o'z hukmini o'tkazmoqchi bo'ldi. Mana, xayriyat, tuzalib ketding. Agar o'shanda uning gapiga kirib, ko'hinur olmosini tasadduq qilsam, ruhoniylar g'olib chiqmasdimi? “Humoyunni biz qutqarib qoldik, podshohdan ham biz zo'rmiz!” deb tantana qilmasmidi? Seni bir</p>	<p>Matnga doir lug'at</p> <p>xonai xos; xobgoh — спальня</p> <p>tiz cho'kmoq — встать на колени</p> <p>iltijo — просьба, мольба</p> <p>tasadduq — жертва (жертвоприношение)</p> <p>dargoh — дом, дворец</p> <p>Ko'hinur olmosi — алмаз Кухинура</p> <p>parvardigor — творец</p> <p>shukur — слава богу</p> <p>karomat — чудо, предсказание</p> <p>ruhoni — духовное лицо</p> <p>naqd - точно</p> <p>ajal - смерть</p> <p>g'ulg'ula solmoq — сеять смуту</p> <p>shayxulislom - шейх-уль-ислам (глава духовенства)</p> <p>inqiroz — упадок</p> <p>o'git — добрый совет, нравочение</p> <p>girdob — пучина</p> <p>mezon — мизан (название седьмого месяца солнечного года, соответствующего периоду 22 сентября – 21 октября)</p> <p>qavs — кавс (название девятого месяца солнечного года)</p> <p>asorat — осложнение</p> <p>hazrat — величество</p>
---	--

⁴Ниязметова Т.Р. Адабий таълимда компьютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиш // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. 1-қисм. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2006. – Б. 6-10.

umrga qarzdor qilib qo'ymasmidi?

— Ilohim, siz haqingizdagi karomatlarini ham yolg'on chiqsin!

— Har qalay, sen bir narsani unutma. Ruhoniyalar podshohning tepasiga chiqib olsa, tamom! Samarqanddagi Abdullatifning inqirozi-yu, otaga qarshi qilich ko'tarishi shundan boshlangan.

— Toki tirikmen, bu o'gitingizni yodimdan chiqarmasmen!... Endi... hazratim, Saibhal chegarasida yana tajovuzlar bo'lmoqda emish. Men ertaga jo'nab ketay, ijozat bering.

Bobur hozir aytmoqchi bo'lgan so'ziga alohida e'tibor talab qilib, bir lahza jim turdi.

Методист олим Р.Йўлдошевнинг фикрича, "...маъноси унутилган ва нотаниш сўзлар ва сўз шаклларининг англанишини турли йўللار билан (шунингдек, иллюстратив материаллар ёрдамида) таъминлаш маълум даражада ўқишнинг синтетик (таржимасиз) кечишини таъминлайди ёки таржимали ўқишга бўлган эҳтиёжни камайтиради"¹. "Современный урок русского языка и литературы" қўлланмасида таъкидланганидек, "...ўқувчиларнинг лисоний ҳозирлиги етарли бўлмаса, қўшимча таянчларни ўз вақтида яратиб бериш зарур"². Юқоридаги каби луғатлар ана шундай таянч вазифасини ўтайди.

Бугунги кунда асар ёки ундан олинган парча юзасидан, шунингдек, ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ҳамда ижоди, у яшаб ижод қилган адабий муҳит ва давр бўйича хилма-хил тестлар яратилган. Уларни дарслар рус тилида олиб бориладиган синф (гуруҳ)лардаги адабий таълим имкониятларига мослаб қайтадан кўриб чиқиш зарурати пайдо бўлмоқда. Бу тестларни компьютерлар хотирасига киритиш янги ахборот технологияларини қўллаш учун қулай шарт-шароитлар вуҷудга келтиради. Табақалаштирилган таълимни жорий этишда ҳам бундай тестларнинг ўз ўрни бор.

¹ Йўлдошев Р. IV-VIII синф ўзбек тили дарсларида синтетик ўқишга ўргатиш методларини такомиллаштириш. / "Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш" тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1983. - 54-61-бетлар.

² Современный урок русского языка и литературы. Л.: Просвещение. Л.отд-ние, 1990. - С. 130.

Русийзабон ўқувчи (талаба)ларни назарда тутган ҳолда асарнинг тил хусусиятларини англаштиришга доир вазифалар тизими хали яратилганича йўқ. Бу иш таълим рус тилида олиб бориладиган синф(гуруҳ)ларнинг рус адабиёти дарсларида ўзлаштирилган назарий маълумотларни ҳисобга олган, ўзбек адабиётига хос янги тушунчаларни баён этган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбек тили машғулоти учун маълумотлар омборини яратиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бири эканлиги юқоридаги мушоҳадаларимиздан ҳам яққол кўриниб турибди. Бу борадаги ҳаракатлар энди бошланганини, хали мўлжалда қилиниши лозим бўлган ишларнинг кўлами кенг эканини қайд этиш жоиз. Зеро, “Ахборот технологиялари” дарслигида ёзилганидек, “Фойдаланувчиларнинг мустақил ва онгли равишда олиб борадиган фаолиятига ахборот объектларини яратиш, керакли ахборот объектларини излаш, ахборотларни йиғиш, таҳлил қилиш ва ажратиб олиш, ташкиллаштириш, керакли кўринишда тасвирлаш, ахборот объектларини (матн, суҳбат, расм, ўйин ва бошқа кўринишда) узатиш, моделлаштириш, лойиҳалаш, объектларни режаллаштириш ва бошқалар кирази”¹.

Маълумотлар (билимлар) омборидан фойдаланиш тартиби ҳам бир хил эмас: махсус компьютер дarsi ажратиш, компьютердаги билимлар омборидан дарснинг маълум бир қисмида алоҳида босқич сифатида фойдаланиш, ўқувчи (талаба)ларнинг гуруҳли ва ялпи мустақил ишларини ташкил этиш, дарсдан ташқари ўқишни уюштириш.

Хуллас, ўзбек тили машғулоти таркибида адабий материалларни ўрганиш жараёнига ва машғулотлардан ташқари тадбирларга ахборот технологияларининг кириб келиши, ёшларнинг билим олиш доирасини сезиларли даражада кенгайтиради, уларнинг мустақил ўқиб-ўрганишлари, изланишлари учун йўл очади.

А.А.Мурашов огоҳлантирганидек, ахборот технологияларидан билиб фойдаланиш зарур. Унинг фикрича, “Энг илғор техник воситалардан фойдаланиш мумкин. Лекин агар педагогнинг қалби болаларда эзгулик уйғота олмас экан, ҳеч қандай техника ёрдам беришга қодир эмас”².

¹ Абдуқодиров А. ва б. Ахборот технологиялари. – Тошкент: 2002. 7-бет.

² Мурашов А.А. Из тонких линий идеала. - М.: Просвещение, 1990. – С.3-4.

Давлат тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг ҳар томонлама билимини мустаҳкамлаш ва нутқ фаолиятини ўстириш, уларни мустақил фикрлашга ўргатиш борасида педагогик технологияларнинг амалий аҳамияти катта.

Дарслар куйидаги парчалар асосида амалга оширилади:

1. Дарсда ўрганиш учун: А.Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидан “Жасур қиз” парчаси.

2. Синфдан ташқари ўқиш учун: А.Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидан “Нега ерга қарайсан, Раъно?”, “Анварнинг андишаси”, Анварнинг Худоёрхон билан диалоги акс этган парчалари.

А.Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидан “Жасур қиз” парчасини ўрганишга доир ишланмаларимизда тавсияларимизни тўлиқ акс эттиришга ҳаракат қилдик.

Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидан “Жасур қиз” парчаси “Жасур қиз” парчаси юзасидан куйидаги мазмун ва изчилликда иш олиб бориш тавсия этилди:

1. Парчага доир нотаниш сўзлар лугати устидаги иш.

2. Ўқитувчининг кириш сўзи.

3. Парчани изоҳли ўқиш.

4. Расм чизиш.

5. Парчани савол ва топшириқлар асосида таҳлил қилиш.

6. Якунловчи суҳбат.

I. “Жасур қиз” парчасини ўқишга қадар (3-4 дарс олдиндан бошлаб) лугат иши бажарилади. Дастлаб “Матнга доир лугат” да берилган сўзлардан ташқари, қайси сўзларнинг маънолари унутилиши мумкинлиги лаборатория методини қўллаш асосида (3-4 ўқувчига ўқитиш орқали) аниқланади. Булар куйидаглар бўлиши мумкин:

Tashqarida (во дворе, на улице), *yuragi siqilmoq*, *yonboshlamoq* (прислониться на бок), *muzlamoq*, *mahsi*, *turli vaziyatga solib ko'rmog* (пробовать ставить в разное положение), *azob* (мучение), *chidamoq*, *kafsh*, *harakatlantirmog*, *kezinmog* (расхаживаться), *chetdagi*, *daricha* (окошко), *tirqish* (ответствие), *oydin, ko'kda*, *zerikmog* (сокучиться), *cho'chitmog*, *munosabatsiz* (бесцеремонно), *qaltiramog*, *isyon* (мятеж), *istiqbol*, *majbur*, *chamalamog*, *mantiqsiz*, *rizolik*, *omonat*, *haroratli* (пламенный), *o'spirin*, *his etmog*, *andoza*, *ma'qul*, *bemahalda*, *shubha*, *parvosiz*, *hamroh* (nonymчик), *miyulish*, *ko'lanka*, *zaif*, *soch o'rirlari*, *do'ndiq*, *onda-sonda*, *ishora qilmog* (подать знак), *qo'zg'almog*, *chamasi* (примерно), *кўзга чалинмоқ* (бросаться в глаза, мелкать).

Юқоридаги сўзларнинг аксарият қисми 2-7-синфлар луғат минимумида бор ва улар ўрганилган. Фақат маълум сабабларга кўра унутилган бўлиши мумкин. Луғат ишини ташкил этишда Р.Ўлдошев, Д.Тошхўжаеваларнинг тавсияларидан¹ фойдаланиш кўл келади. Д.Тошхўжаева ўқувчиларни “Широқ” афсонасини ўқиш ва мазмунини ўз сўзи билан қайта ҳикоя қилишга тайёрлаш синов-тажриба дарсларини ишлаб чиқар экан, бир неча дарс олдин бошланадиган луғат иши методикасини ҳам кенгроқ ёритган ва бу ишлар ўз самарасини берган.

“Жасур қиз” парчасини ўқишга бир дарс қолганда “Матнга доир луғат” ўқитилади, сўзларнинг талаффузи машқ қилдирилади. Қисман мустаҳкамлаш ишлари бажарилади.

Alanglatmoq (заставлять оглядываться), turli vaziyatga solib ko'rtmoq (пробовать ставить в разное положение), azob (мучение), ma'shuqa (возлюбленная), mahbasi, kafsh, kezinmoq, sahn (площадь), daricha (окошко), tirqish (отверстие), oydin, dovul, “gum-gum”, durkum-durkum, iskamoq (вдыхать), yuragi orziqmoq, titroq, mirzoboshiliq, munosabatsiz (бесперемонно), mirzolik, hayajonini tindirmoq (успокоить свое волнение), basharti, og'ir oshmmoq, entikmoq, mushkulot, chamalamoq, mantiqsiz, so'lish olmoq (сделать вздох), timirskilamoq, omonat, o'spirin, bemahalda, o'ng'aysiz, parvosiz, ko'lanka, zaif, soch o'rimlari, to'piq, do'ndiq, ishora qilmoq (подать знак), bedona mahsi (ичиги), kala kafsh, g'oyai omol, pisand qilmoq, ikkilangansimon, taraddudlanmoq, ta'ziman, qo'zg'almoq, dahboshi, besoqol (безбородый), taqsir, go'rso'xta, hiringlamoq (хихикать).

II. “Жасур қиз” парчасини ўқиш дарси.

Дарс луғат-карточкалар асосида асарга доир сўзларни такрорлашдан бошланади. Сўнгра ўқитувчи қисқа кириш сўзи сўзлайди. Бунда А.Қодирийнинг ҳаёти, ижоди, романлари, “Меҳробдан чаён” романи, бу асарларнинг бадиий қиймати, жаҳон романчилигига кўшган улкан ҳиссаси ҳақида мўъжаз маълумот беради.

Матнни ўқишдан олдин ўқувчиларга қуйидаги муаммоли савол ва топшириқлар ҳавола этилади:

¹ Тошхўжаева Д.Р. Матн мазмунини ўз сўзлари билан қайта ҳикоялашга ўргатишнинг методик асослари: Пед. фан. номз. дисс. автореферати. - Тошкент, 2000. – 22 бет.

1. “Жасур қиз” парчаси ўқилаётган пайтда “Раённинг жасурлиги нимада кўринади?” деган саволга жавоб топиш ҳақида ўйланг.

2. Сизнингча, қийин вазиятда ким хонга қарши борадиган қарор қабул қила олди, Раёноми, Анварми?

Ниҳоят, “Жасур қиз” парчаси ўқилади.

<p>JASUR QIZ</p> <p><i>(Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanidan parcha)</i></p> <p><i>Abdulla Qodiriy</i></p> <p>Vaqt juda qiyinlik bilan o'tar, tashqarida “tiq” etgan tovush uni bir alanglatar edi. Bir xo'roz qichqirig'i o'tganiga talay vaqt bo'lsa ham, hamon Ra'no daraksiz. Yuragi siqilgan Anvar goh o'tirib, goh yonboshlar, sovuqda muzlab ketgan mahsilik oyog'ini turli vaziyatga solib ko'rar edi. Shu azob ichida yana talay vaqt kechdi. Ma'shuqa mahbasiga tushgan Anvar o'ltirib chidolmadi. Kafshini kiyib, o'rnidan turdi, muzlagan oyog'ini isitish va og'riqqa kirgan a'zosini harakatlantirish uchun uy bo'yicha kezina boshladi. Necha vaqt sahn aylanib yana o'ltirdi. Oy ham bota boshlagan, chunki chetdagi daricha tirqishi orqali tushib turgan kuchsiz oydin izi ham yo'qolib, uyni qorong'ilik bosgan, tevarakda chalingan dovullarning “gum-gum” ohangi ichida xo'rozlar ikkinchi marta qichqirib yuborgan edilar. Ko'kda durkum-durkum yulduzlar sayr etar edilar. Tom boshidan, botishga yaqinlashgan oy nuri arang-arang ko'zga chalinar edi. Anvar toza havo iskab, uzun nafas oldi.</p> <p>— Zerikmadingizmi?</p> <p>Qulog'i ostidagi aytilgan bu so'z Anvarni cho'chitdi va o'z yonida qo'lida bir narsa ko'tarib turgan Ra'noni ko'rdi.</p> <p>— Ularni uxlatmay chiqolmadim... Uyga kiraylik, Anvar aka.</p> <p>Yuragi orziqqan Anvar Ra'noning orqasidan mashqxonaga kirdi. Ikkisi ko'rpacha ustiga yonma-yon o'ltirishdilar.</p> <p>— Kitob ichidagi xatni payqamaysizmi, deb qo'rqan edim, — dedi yarim tovush bilan Ra'no. — Payqamasangiz...</p>	<p>Alanglatmoq (заставлять оглядываться),</p> <p>turli vaziyatga solib ko'rtmoq (пробовать ставить в разное положение)</p> <p>azob (мучение)</p> <p>ma'shuqa (возлюбленная),</p> <p>mahba (любимый)</p> <p>kafsh (kavush) (кавуши)-кожаные калоши</p> <p>kezinmoq (бродить)</p> <p>sahn (площадь)</p> <p>daricha (окошко)</p> <p>tirqish (отверстие)</p> <p>oydin (лунный; освещенный луной)</p> <p>dovul (ураган)</p> <p>“gum-gum” (бом-бом)</p> <p>durkum-durkumiskamoq (вдыхать)</p>
---	---

<p>— O'zing hamma gapga tushuna turib, yana bunchalik achchiq yozganing nimadir, Ra'no? — Chunki shunchalik achchiq yozmasam, — dedi Ra'no tovushida titroq ohang bilan, — siz kelmas edingiz... Siz ...Siz mirzoboshiliqni yaxshi ko'rasiz-a?</p>	<p>yuragi orziqmoq titroq (дрожь)</p>
<p>Anvar bu munosabatsiz savoldan bir oz hayron bo'lib turdi.</p>	<p>mirzoboshiliq (должность мир-забаши)</p>
<p>— Tushunmadim ... Nima demakchisan? — Siz mirzoboshiliqni yaxshi ko'rasizmi, deyapman?</p>	<p>munosabatsiz (бесцеремонно)</p>
<p>— Yaqinda mirzolikni tashlamoqchiman, Ra'no.</p>	
<p>— Mirzolikni tashlagandan so'ng nima ish qilasiz?</p>	
<p>— Qo'qondan ketaman, sayohat qilaman.</p>	<p>mirzolik (должность мир-забаши)</p>
<p>— Meni... meni ham o'zingiz bilan olib ketmaysizmi?</p>	
<p>Anvar yana tushunmadi. Ra'noning yuziga ancha qarab turdi:</p>	
<p>— Seni... senga mumkinmi, Ra'no?!</p>	
<p>— Mumkin! — deb qaltiradi Ra'no, — Mirzoboshiliqni hozirdan e'tiboran tashlasangiz mumkin...</p>	
<p>Bu so'z Anvarni ham qaltiratib yubordi.</p>	
<p>— Nima deyapsan, Ra'no!Ra'no bir necha vaqt javob berolmay turdi. O'zini to'xtatib olish, hayajonini tindirish og'ir edi.</p>	
<p>— Haligi, haligi so'zingiz chin bo'lsa, men ham siz bilan ketishni xohlayman... Basharti sizga og'ir oshmasam...</p>	
<p>Anvar jim bo'lib qoldi, tushiga ham kirmagan bu taklifga nima deyishini bilmay entikdi...</p>	<p>hayajonini tindirmoq (успокоить свое волнение)</p>
<p>— Basharti sizga og'ir oshmasam! — dedi takror Ra'no.</p>	<p>basharti (если)og'ir oshmoq (быть обременительным)</p>
<p>“Jasur qiz!” deb o'yladi Anvar. Chindan ham bu jasurona isyon xotin-qizlar tomonidan Xudoyorning hayvoniy istagiga qarshi birinchi ko'tarilish edi. Anvar istiqbolda qanchalik mushkulot va xatar ko'rmasin, bu jasoratni xush qabul qilishga majbur, chunki muhabbatdan ham ilgari yigitlik taqozosi shu edi.</p>	<p>entikmoq (задышаться)</p>
<p>U o'z yaqinida turgan qora tugunni ushlab qaradi.</p>	
<p>— Bu nima, Ra'no!</p>	
<p>— Bu... bu sizning eski kiyimlaringiz.</p>	<p>mushkulot (трудности)</p>
<p>— Nima uchun bu?</p>	
<p>— Basharti siz xohlasangiz.</p>	
<p>Anvar paranjimi, deb chamalagan edi. Mantiqsiz bu javob uni shoshirdi.</p>	

<p>— Xo'p, sening rizoliging yo'lida... — dedi Anvar yarim tovushda. — mening eski kiyimlarim senga nima darkor?</p>	<p>chamalamoq (прикидывать) mantiqsiz (бессмысленный)</p>
<p>Ra'no javob berish o'rniga uzun so'lish olib yonidagi tugunini yecha boshladi.</p>	<p>so'lish olmoq (сделать вздох),</p>
<p>— Paranji olmadingmi, axir?</p>	
<p>— Hozir... — dedi Ra'no va qorong'ida bir narsalar qila berdi.</p>	
<p>Paranji ham bordir, deb o'ylagan Anvar uni o'z holiga qo'yib turdi. Biror daqiqadan keyin Ra'no yerdan bir narsani tutib uzatdi, paranji kabi uzaygan narsa ichidan "taq" etgan bir narsa yerga tushdi.</p>	
<p>— Topib oling shuni.</p>	
<p>— Anvar yerni timirskiladi.</p>	
<p>— Nima edi? — Ayanga bergan omonatingiz.</p>	
<p>Anvar tushgan narsa oltinlar ekanini payqadi, uzoqni o'ylagan Ra'noga qarshi yuragida yana haroratliroq muhabbat sezdi.</p>	<p>timirskilamoq (копаться; рыться в чем-л)</p>
<p>— Topdingizmi?</p>	<p>omopat (то, что подлежит возврату)</p>
<p>— Topdim.</p>	
<p>— Turing endi!</p>	
<p>Anvar Ra'no bilan boshlashib hujradan chiqdi va o'z yonida paranji yopingan qizni emas, telpak va to'n kiygan yosh o'spirin bir yigitni ko'rdi...</p>	
<p>— Bu nimasi, Ra'no?</p>	
<p>Ra'no javob berish o'rniga yo'lakka qarab yura berdi. Darvozani ochib ko'chaga chiqqandan so'ng, Anvar Ra'noning oldiga tushib yo'l boshladi va o'zida yengillik his etdi. Chunki Ra'noning yigit suratiga kirishi andozasi ma'qul; bemahalda paranjilik xotinni boshlab yurish mirshab va qorovullarda har turli shubha tug'dirgani Anvarning o'zi uchun ham o'ng'aysiz bo'lar edi. Go'yo bir o'rtog'i bilan ketib borgandek parvosiz ko'ringan Anvar burilishga yetganda o'zidan o'n qadam orqadagi hamrohini kutib turdi. Oy Anvar to'xtagan muyulishga ko'lanka kabi zaif nur sochar edi. Ra'no Anvar yoniga yetib, "qayoqqa yuramiz", degan kabi bir yo'lga va bir hamrohiga qaradi. Soch o'rimlarini telpak ostiga bosib, to'ni to'pig'i ustiga tushayozgan "yosh yigit" Anvarning ko'ziga yana ham do'ndiqroq ko'rindi. Anvar Ra'noning to'nini bir oz ko'tartiribroq ushlatdi, onda-sonda telpagidan chiqib qolgan soch tolalarini yashirdi va «o'ngga» degan ishora qildi. Ra'no oldinda, undan ikki-uch qadam orqada Anvar yo'lga tushdilar. Yengil bedona mahsisi bilan kala</p>	<p>o'spirin (подросток, юноша)</p>
	<p>bemahalda (в поздний час)</p>
	<p>o'ng'aysiz (неудобно)</p>
	<p>parvosiz (равнодушный)</p>
	<p>ko'lanka (тень)</p>
	<p>zaif (слабый)</p>
	<p>soch o'timlari (пучки заплетенных волос)</p>
	<p>to'riq (шиколотка, лодыжка)</p>
	<p>do'ndiq (пышечка)</p>
	<p>ishora qilmoq (подать знак)</p>
	<p>bedona mahsi (ичиги)</p>

<p>kafshi kichkina oyog'iga juda ham kelishgan Ra'no, go'yo uchgandek tez yurib borar, orqada kelgan Anvar g'oyai omolg'a oshiqqandek undan qolishmaslikka tirishar edi. Uzoq yurdilar. Ellik qadam chamasi narida gulxan va gulxan telvaragida uch-to'rt nafar kishilar ko'rinib, Ra'no to'xtaldi.</p>	<p>kala kafsh (вид кожаной калоши)</p>
<p>— To'xtama, Ra'no, — dedi orqadan Anvar. — Sen pisand qilmagandek, parvosiz gulxan yonidan o'ta ber, men ular bilan so'zlashib qolsam, nariroqda kutib tur.</p>	<p>g'oyai omol (идейные действия)</p>
<p>— Mirshablar bemahalda qo'ymas emish-ku. — Men bilan seni qo'yar... qo'rqmay boraver! Ra'no ikkilangansimon yo'lga tushdi, gulxangacha o'n qadam qolganda mirshablardan biri hayqirdi:</p>	<p>pisand qilmoq (считаться; признавать)</p>
<p>— To'xta!!! Ra'no Anvarga qarab, taraddudlandi, Anvar yura berishga ishorat qilib, tezlik bilan gulxan yoniga yetdi. Anvarni tanigan mirshab va qorovullar ta'ziman o'rinarlaridan qo'zg'aldilar.</p>	<p>ikkilangansimon (как будто быть в нерешительности)</p>
<p>— Qo'zg'almanglar! — dedi Anvar gulxanda isinib. — Dahboshi ham shu yerda ekanlar... Anvar «dahboshi» deb atagan yum-yumaloq kishi Qorunboy ismlik bo'lib, mirshablarning qiziqrog'i, shuning uchun undan «dahboshi» deb istehzo qilar edilar.</p>	<p>taraddudlanmoq (готовиться)</p>
<p>— Yoningizda besoqol bilan bemahalda nima qilib yuribsiz, taqsir? Odamzodga ishonib bo'lmas ekan-da...</p>	<p>ta'ziman (пороявляя поклон)</p>
<p>Anvar, «dahboshi»ning ko'zi Ra'noga tushib qolganini angladi. Gulxandan o'ttiz qadamcha nariga borib to'xtagan «besoqol» ga ko'z qirini tashladi.</p>	<p>qo'zg'almoq (тронуться с места)</p>
<p>— Ziyofatda edik, dahboshi. — Ha-a-a-a, men aytdim... Uy bu yoqda qolib, endi qayoqqa ketyapsiz, taqsir?</p>	<p>dahboshi (десятник)</p>
<p>Anvar qo'lini yaqindan isitmoqchi bo'lib gulxan tarafga bir qadam bosdi.</p>	<p>besoqol (безбородый)</p>
<p>— Eshitmadingizmi, hali?... men Rais ko'chadan ... yangi hovli oldim.</p>	<p>taqsir (господин)</p>
<p>— Muborak, muborak! Anvar qullug' aytib, ular bilan xayrlashdi. Mirshablar uning hurmati uchun qo'zg'alib qoldilar.</p>	<p>go'rso'xta (сгареть бы ему в ногиле)</p>
<p>Gulxanchilardan ellik qadamlar uzoqlashgach, Ra'no Anvarning yetib kelishi uchun yo'l ustida to'xtadi.</p>	<p>hiringlamoq (хихикать).</p>
<p>— Nima deyapti u go'rso'xta? Anvar hiringlab kuldi va Ra'noning orqasiga qoqdi:</p>	

— Yur, yur yigitcha! Go'rso'xta to'g'ri aytyapti!

— Yetayozdikmi, qayerga boramiz?

— Yaqin qoldi, kechagi xotinning uyiga...

Ra'no oldinga tushib ketdi, uzoqqina so'zsiz borgandan keyin orqasiga qayrilib so'radi:

— O'zlari yaxshi odamlarmi?

— Yaxshi, yaxshi! — dedi Anvar va o'n qadam chamasi bordi.

— Sen uy egasidan qochib o'tirma, o'zi meni og'am... Tuzukmi, Ra'no?

— Xo'p. Yana biroz yurib, torroq bir ko'chaga burildilar. Sultonaning darvozasiga yetguncha ikkisi ham og'iz ochib gapirishmadilar.

Дастлаб матнни ўқитувчи айрим ўринларини изоҳлаган ҳолда ифодали ўқий бошлайди. Маълум бир қисмига келгач, ўзбек тилини яхши ўзлаштирадиган ўқувчи ўқишни давом эттиради. Парча ўқиб бўлингач, ўқувчилардан ким асарнинг қайси ўринларини тушунмаганлиги сўраб аниқланади. Сўнгра ўқишдан олдин берилган савол ва топшириқлар устида ишланади. Охирида сўзли расм чизиш ташкил этилади. “Анвар билан Раъно ҳужрада”, “Анвар билан Раъно ҳужрадан чиққанда”, “Анвар билан Раъно миршаблар ёнидан ўтаётганда” лавҳаларини тасвирлаш талаб этилади. Уйга расмлар чизиб келиш топширилади.

III. Навбатдаги дарсда “Жасур қиз” парчаси талабаларга ифодали ўқитилади. Сўнгра улар чизиб келган расмлар асардаги тасвирлар билан таққосланади. Ана шу ишлардан сўнг талабаларда ҳосил бўлган субъектив образ-тасаввур асосида, лекин асардан узоқлашмаган ҳолда таҳлил ўтказилади. Бунда дарсликда келтирилган “Савол ва топшириқлар” дан ташқари қуйидаги савол ва топшириқлардан ҳам фойдаланилади:

1. Нима учун парча “Жасур қиз” деб номланган? Бундай фикр кимда туғилган ва нима учун? Шу жойларни топиб ифодали ўқиб беринг.

2. Анварнинг мирзабошиликни ташлаши Раънога нима учун керак эди?

3. Раъно бемаҳалда паранжида кўчага чиқиши мумкин эдими?

4. А.Қодирий Раънога бўлган муносабатини кимнинг сўзлари орқали ифодалайди?

5. Ёзувчи Анвар билан Раънонинг руҳий ҳолатини кўпроқ қайси сўзлар орқали ифодалайди? *Юраги сиқилган, чидолмади, кезина бошлади, зерикмадингизми, юраги орзиққан, ҳайрон бўлиб турди* каби сўзлардан нимани билиш мумкин?

IV. Навбатдаги дарс бошида “Жасур қиз” парчаси якуний тарзда ифодали ўқитилади ва парчанинг бадиий образларига, бадиий қийматига яхлит баҳо бериш, яъни ўз таассуротларини айтиш сўралади.

Хуллас, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўтказиладиган машғулотлардан ташқари тадбирларнинг маълум қисми (ёзувчи ва шоирлар, адиблар билан учрашувлар, ёзувчи ва шоирларнинг ҳаёти ва ижодига, адиб фаолиятига бағишланган адабий кечалар, китобхонлик конференциялари ва бошқалар) адабий материалларни ўрганиш билан боғлиқ равишда ўтади.

Адабий кечанинг энг масъулиятли қисмларидан бири маъруза ёки чиқишлардир. Тадбирнинг руҳи, мақсад сари йўналганлиги кўп жиҳатдан ана шу қисмда очилади. Адабий кечадаги маъруза том маънодаги шарҳли ваъз бўлмаса-да, унинг асосий шартларини ҳисобга олиб тузилмоғи даркор.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчи(талаба)ларида ўзбек тилида китобхонлик кўникмаларини ҳосил қилиш адабий тайёргарликнинг узвий бир қисми саналиб, амалий зарурияти шундаки, бўлажак касб эгаларининг меҳнат фаолияти жараёнида турли хилдаги хат-ҳужжатларни, даврий матбуот материалларини (хабар, илмий мақола, танқидий мақола, фельетон ва ҳоказолар), қолаверса, бадиий асарларни ўқиб мазмунини тушунишга тўғри келиши, дарс (машғулотлар)да ўрганиб улгурилмаган адабий материаллар устида ишлаш кераклиги билан изоҳланади.

Таълим рус тилида олиб бориладиган академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида, адабий материалларни ўрганишда турли хилдаги ахборотлардан, зарур маълумотларни ўзида мужассамлаштирган ахборот технологияларидан, шу жумладан, электрон дарсликлардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Адабий асарни ўқиб, унинг мазмунини русийзабон ўқувчи ёки талаба тушуна олиши учун компьютерда матннинг ўнг тарафида луғат бериш мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

1. Абдувалитов Е.Б. Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг V-IX синфларида ўзбек адабиётини тил таркибида ўқитиш асослари. Пед. фан. номз. ... дисс. - Т., 2002. - 138 б.

2. Абдуллина А.А. Формирование умения воссоздавать художественные образы в процессе чтения литературных произведений (1-3 классы): Автореф.канд.дисс... пед.наук. - М., 1977. - 19 с.

3. Адабиёт ўқитиш методикаси (Педагогика институтлари ва университетларнинг филология факультетлари учун дастурий қўлланма). - Тузувчилар: Қ.Йўлдошев, О.Мадаев, А.Абураззоқов. - Т.: РЎММ, 1994. - 94 б.

4. Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида): Пед. фан. ном. ... дисс. - Т., 2004. - 160 б.

5. Азларов Э., Раҳимов А., Асалов Х., Холиқбердиев К. Ўзбек тили: Рус мактабларининг 9- ва 10-синфлари учун дарслик. - Т.: Ўқитувчи, 1993. - 223 б.

6. Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах. Составитель Р.И.Альбеткова. - М.: Просвещение, 1991. - 174 с.

7. Актуальные проблемы современной русистики. Под ред. Н.М.Шанского. М.: Просвещение, 1991. - 207 с.

8. Аҳмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш: Адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. - Т.: Ўқитувчи, 1986. - 92 б.

9. Бадриев Ф. Методы и формы организации внеклассного чтения по литературе в старших классах (На материалах школ Узбекской ССР). - АҚДпеднаук. - Т., 1969. - 32 с.

10. Баевский В.С. Вопросы методики воспитания литературного вкуса на уроках литературы в старших классах. - Автореф. канд. пед. наук. - М., 1965. - 20 с.

11. Байкиева Л.Г. Работа над языком произведений русской литературы в старших классах татарской школы (на материале прозаических произведений). Автореферат дисс. ...канд.пед.наук. - Куйбышев, 1973. - 26 с.

12. Банчуков Р.В. Из опыта внеклассной работы по литературе: Развитие навыков анализа поэтических произведений у старшеклассников. - М.: Просвещение, 1985. - 144 с.

13. Беленький Г.И. Приобщение к искусству слова. - М.: Просвещение, 1990. - 192 с.

14. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўқитувчи, 2002. - 490 б.

15. Браже Т.Г. Проблемы изучения русской литературы в IX классе вечерней школы: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1986. - 176 с.

16. Веселова В.К. Внеклассное чтение в старших классах с латышским языком обучения. - Рига: Звайгзне, 1982.

17. Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.

18. Ганженко М. Б. Проблема оптимизации методического аппарата учебника русской литературы для нац. школы. АКДпеднаук. – М., 1981. – 25 с.

19. Глинтерщик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. – М.: Просвещение, 1974. – С. 7-27.

20. Голенкина К.Т. Активизация методов преподавания чтения и письма в начальных классах // Активизация методов преподавания русского языка и литературы: Сб.ст. – Л.: Госучпедгиз, 1960. – С. 6-32.

21. Горбушина Л.А. Обучение выразительному чтению младших школьников: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1981. – 160 с.

22. Давлат таълим стандартига шарҳ. Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: 1-махсус сон. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 158-163

23. Декушева Р.А. Оптимизация процесса развития культуры чтения учащихся карачаевских школ в системе факультативных и внеклассных занятий русской литературой. АКДпеднаук. – М., 1981. – 22 с.

24. Жалилов Б., Шарипова М. Мактабда драматик асарларни ўрганиш: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 72 б.

25. Жўраев Т.С. Онг оқими ва тасвирийлик (М.М.Дўст, Ф.Ҳотамов, О.Отахон асарлари асосида): Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Т., 1994. – 26 б.

26. Жўраев Т.Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эпистоляр жанрининг тил ва услубий хусусиятлари: Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Самарқанд, 1994. – 24 б.

27. Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 295 с.

28. Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди асосида). – Филол.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Т., 2000 – 26 б.

29. Зуннунов А., Ҳотамов И. ва б. Адабиёт ўқитиш методикаси: Педагогика олий ўқув юртлари ва адабиёт куллийтлари талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 332 б.

30. Зуннунов А.. Бадий асар таҳлили методикаси: Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. – Т., Ўқитувчи, 1989. – 120 б.

31. Иванихин В.В. Почему у Ильина читают все: (Об учителе ... Е.Н.Ильине). М.: Просвещение, 1990. – 158 с.

32. Изучение литературы в 8 классе вечерной школы: Пособие для учителя. Под ред. Н.К.Семеновоной. – М.: Посвещение, 1987. – 112 с.

33. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, Ўқитувчи, 1980.- 392 б.
34. Ильин Е.Н. “Минувших дней итоги...”. Педагогический перекресток: школа, дети, общество. – Л.: Лениздат, 1991. – 124 с.
35. Имомкаримова М.М. Ўткир Ҳошимов асарларида миллий қадр-иятлар талқини. Филол.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Т., 2004. – 23 б.
36. Ирисбоев Т.Т. Ҳозирги ўзбек детектив адабиётининг тараққиёт хусусиятлари (Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асари асосида). Филол.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Т., 2001 – 25 б.
37. Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс майдони). Филол.фан.номз. ... дисс.авторереферати. – Т., 1999. -
38. Искусство общения: (Из опыта работы учителя литературы 307-й школы Ленинграда). – Минск: Народная асвета, 1987. – 110 с.
39. Исматов С. Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. - 2-нашри. Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1978. - 104 б.
40. Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол.фан.номз. ... дисс. авт-ти. Т., 2000. – 26 б.
41. Йўлдошев Р., Мулламуҳамедов С. Ўзбек тили ва адабиёти / Кечки (сменали) рус ишчи ёшлар мактабининг X-XII синфлари учун. - Т.: Ўқитувчи, 1995. – 237 б.
42. Йўлдошев Р.А. Рус мактабларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш концепцияси (лойиҳа). - Т.: ЎзПФИТИ, 1992. – 21 б.
43. Йўлдошев Р., Тўхтамирзаев М., Рихсиева М., Ниёзметова Р. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. - Т.: Ўқитувчи, 2000. – 110 б.
44. Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида ўқиш пайтида лексик анализга ўргатиш // Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш масалалари. – Т., 1982. – Б. 14-16.
45. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқиш пайтида грамматик анализга ўргатиш. / “Ўзбек тили ўқитиш масалалари” тўпламида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1979. – Б. 78-84.
46. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 80 б.
47. Йўлдошев Р. IV-VIII синф ўзбек тили дарсларида синтетик ўқишга ўргатиш методларини такомиллаштириш. / “Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш” тўпламида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1983. - 54-61-бетлар.
48. Йўлдошев Р.А. “Ўзбек тили” давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсиялар. – Т.: РТМ, -13 б.
49. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 152 б.
50. Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори ... дисс. – Тошкент: 1997. – 306 бет.

51. Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1988. – 256 с.
52. Каримов Н.Ф. XX аср ўзбек адабиёти тараққийтининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафқураси. Филол.ф.-д-ри. ... дисс.ав-ти. – Т., 1993. – 49 б.
53. Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар). Филол.фан.доктори ... дисс.автореферати. – Тошкент: 1994. – 55 бет.
54. Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся (на уроках литературы). – М.: Просвещение, 1988. – 175 с.
55. Келдиёров Р.А. Адабиёт дарслари самарадорлигини оширишнинг илмий-методик асослари (Ўқитувчи касбий-маънавий фазилатлари асосида). Пед.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Т., 2001. – 20 б.
56. Коновалова Л.И. Развитие воображения читателя-школьника в процессе изучения литературного произведения (4 класс) / АКДпеднак. – Л., 1981. – 23 с.
57. Красновский Э.А. Руководство учебной деятельностью школьников на уроках литературы // Совершенствование преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1986. – С. 108-122.
58. Кубасова О. В. Драматизация как методический прием организации учебно-художественной деятельности младших школьников на уроках чтения. Авт.дисс. ... канд.пед.наук. М., 1985. – 15 с.
59. Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1981. – 190 с.
60. Кулибина Н.В. Методика лингвострановедческой работы над худож. текстом. – М.: Русский язык, 1987. – 142 с.
61. Курдюмова Т.Ф. Право выбора как гарантия творческих решений / Литература в школе. – 2004. № 12. – С. 29-30.
62. Леонов С.А. Развитие речи учащихся на уроках литературы. – М.: Высшая школа, 1988. – 125 с.
63. Локтионова Н.П. Изучение теории литературы в школе. Вопрос о художественной условности в курсе литературы (IX класс) // Совершенствование преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1986. – С. 142-160.
64. Майман Р.Р. Практикум по методике преподавания литературы. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
65. Майман Р.Р. Темы контрольных работ по курсу. Методика преподавания литературы: Для студентов-заочников III-IV курсов факультетов русского языка и литературы педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1974. – 76 с.
66. Майорова А.В. Единство эмоционального и логического в изучении драматического произведения. – АКДпеднаук. – М., 1976. – 18 с.
67. Мактаб дастурлари: Ўзбек тили ва адабиёти: Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг II-IX синфлари учун синов дастури. – Т.: РТМ, 1998. – 28 б.

68. Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников. АДД педнаук. – М., 1980. – 48 с.
69. Матжон С. Китоб ўқишни биласизми? Китобхон билан мулоқот. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 114 б.
70. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 208 б.
71. Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш. Пед.фан.докт. ... дисс.автореферати. – Т., 1997. – 37 б.
72. Маҳмудов Н., Тўхлиев Б. Ўзбек тилини ўрганамиз. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – 128 б.
73. Методика объяснительного и литературного чтения. Под ред. К.В.Мальцевой и З.С.Смельковой. – Л.: Просвещение, 1978. – 262 с.
74. Методика преподавания русской литературы в национальной школе / Под ред. М.В.Черкезовой и А.Д.Жижиной. – Л.: Просвещение, 1984. – 311 с.
75. Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях. Под ред.А.Д.Жижиной. – М.: Высшая школа, 1982. – 256 с.
76. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). – Т.: РЎММ, 1993. – 146 б.
77. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед.фан.докт. ... дисс. – Т., 1995. – 253 б.
78. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Т.: Фан, 2006. – 112 б.
79. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976. –
80. Молдавская Н.Д. Опыт изучения читательского восприятия старших школьников // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под ред. Проф. А.М.Докусова. – М.: Просвещение, 1974. – С. 28-56.
81. Мурашов А.А. Из тонких линий идеала. – М.: Просвещение, 1990. – 95 с.
82. Мусаев А.С. Ўзбек сўзлашув нутқи услубида гап бўлаклари тартиби. Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Т., 2000. – 7-бет.
83. Мусурманова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 78 б.
84. Мухамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машғулотларда русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш методикаси (5-9-синфлар мисолида). Пед.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Т., 2003. – 22 б.
85. Muhammadjonova G., Niyozmetova R. 9-sinfda o'zbek tili darslari. O'qituvchi kitodi. Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma. T.: O'qituvchi, 2006.- 141 b.

86. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 60-бет

87. Нейзметова Р. Ҳ. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилашнинг назарий-методик асослари /Ўзбек тили дарслари таркибида/. Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. – Т., 2000. – 21 б.

88. Нишонова С. Адабиёт дарсларида тасвирий санъат материалларидан фойдаланишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти // “Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш” тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1983. – Б. 69-76.

89. Ниязметова Т.Р. Адабий таълимда компьютер ва ахборот ехнологияларидан фойдаланиш // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. 1-қисм. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2006. – Б. 6-10.

90. Орифий Ш. Мактабда лиро-эпик асарларни ўрганиш: Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. Тўлдирилган 2-нашри. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – 104 б.

91. Охунова М. Адабий ўқиш дарсларида эстетик тарбия: Ўқитувчи тажрибасидан. Проф. А.Зуннунов таҳрири остида. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 32 б.

92. Павлович Н.В. Парадигма образов в русском поэтическом языке / Вопросы языкознания. 1991, № 3. – С. 107.

93. Петрова Г.А. Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов. Изд-во Казанского университета, 1973. – 68 с

94. Практикум по методике преподавания русской литературы в национальной школе. Под ред. З.С.Смелковой. Изд. 2-е, исправл. и доп. – Л.: Просвещение. Ленинградскре отделение, 1987. – 159 с.

95. Пустошкина А.А., Филатова Е.А. Современные открытые уроки литературы. 8-9-е классы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 476 с.

96. Пути анализа литературного произведения: (Пособие для учителя). Под ред. докт. филол. наук Б.Ф.Егорова. – М.: Просвещение, 1981. – 222 с.

97. Rasulov R., Mirazizov A. O'zbek tili. –Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2006.-240 b.

98. Rafiyev A. O'zbek tili. Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 11-sinfi uchun darslik. T.: “O'qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005. – 112 b.

99. Rafiyev A. O'zbek tili. Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 9-sinfi uchun darslik. T.: “O'qituvchi”, 2006. – 168 b.

100. Rafiyev A. va boshqalar. O'zbek tili. Kasb-hunar kollejlarning rus guruhlariga uchun o'quv qo'llanma. T.: Ilm Ziyo, 2006 – 160 b.

101. Ризаев С., Бўронов Н. Абулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – 171 б.

102. Рожина Л.Н. Психология восприятия литературного героя школьниками (II-VII классы). – М.: Педагогика, 1977. – 176 с.

103. Романовская З.И. Чтение и развитие младших школьников: Приобщение детей к художественной литературе как к искусству. – М.: Педагогика, 1982. – 128 с.
104. Рубайло А.Т. Художественные средства языка: Пособие для учителя. – М.: Госучпедгиз, 1961. – 123 с.
105. Собиров А.Ш. Адабиёт машғулотларида маҳаллий адабий ва маданий материаллардан фойдаланиш: Пед.ф.н. ... дисс.ав-ти. – Т., 1995. – 23 б.
106. Современный урок русского языка и литературы. Л.: Просвещение. Л.отд-ние, 1990. – С. 126-224.
107. Суюнов Ҳ. Адабиёт дарсларида ўқувчиларни савол-топшириқлар устида ишлашга ўргатиш усуллари. Пед. фан. номз. дисс. автореферати. – Т., 2004. – б.
108. Таълим ўзбек тилида олиб борилмайдиган синф/гурух/ларда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. – 1994. - 4-6-сон. - Б. 21-24.
109. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986. - С. 5
110. Тихомирова И.И. Интерес, или сила, влекущая к чтению. Психология детского чтения от А до Я: Методический словарь-справочник для библиотечарей. – М.: Школьная библиотека, 2004. – С. 93-103.
111. Ткаченко Л.Т. Обучение учителей новым формам занятий по литературе: (Методические рекомендации). – Т.: РУМЦ, 1991. – 43 с.
112. Tolipova R., Ubaydullayeva N. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun darslik. - T.: O'qituvchi, 2001. - 144 b.
113. Tolipova R., Yo'ldosheva H., Umarova F., Shomirzayeva M., Qosimxo'jayeva D. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 6-sinfi uchun darslik. - T.: O'qituvchi, 2001. - 176 b.
114. Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M., O'zbek tili. Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. - T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005. - 143 b.
115. Tolipova R. O'zbek tili. O'qituvchi uchun qo'llanma. – Т.: Sharq, 2005. – 96 б.
116. Тошхўжаева Д.Р. Матн мазмунини ўз сўзлари билан қайта ҳикоялашга ўргатишнинг методик асослари: Пед. фан. номз. дисс. автореферати. – Т., 2000. – 22 б.
117. Тўлаков И. Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини. Филол.ф.д-ри. ... дисс.ав-ти. – Т., 1994. – 46 б.
118. Тўхлиев Б. Бадий асар таҳлили // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. 1-қисм. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2006. – Б. 3-6.
119. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т.: Янги аср авлоди. 2006. – 151 б.

120. Умумий ўрта таълим ўқув дастури. Ўзбек тили (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): Муаллифлар: Р.Толипова ва бошқалар. “Таълим тараққиёти” ахборотномаси: I-махсус сон. - Т.: Шарқ, 1999. - Б. 262-302.

121. Уроки внеклассного чтения: Пособие для учителя. Составитель Я.Г.Нестурх. М.: Просвещение, 1980. – 127 с.

122. Уроки русского языка и литературы в национальной школе. Под ред. З.С.Смелковой. – Л.: Просвещение. Ленинградское отделение, 1986. – 240 с.

123. Хамролиев К.У Адабиёт ўқитиш жараёнида адабий ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш. Пед. фан. номз. дис. автореферати. – Т., 1993. – 22 б.

124. Четверик Н.Ф. Особенности изучения эпических произведений в ср. школе (IV-V классы). Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Киев, 1975. – 28 с.

125. Черкезова М.В. В поисках новых подходов к созданию учебников по литературе. На материале учебников по русской литературе для национальной школы. Литература в школе. 2006, №6, С. 23-27.

126. Чориев А. Педагогика ва адабиёт: ўзаро боғлиқлик методологияси. – Қарши, 2003. – 172 б.

127. Шанский Н.М. Лингвистический анализ худ. текста. 2-е изд. – Л.: Просвещение, Л. отделение. - 1990 415 с.

128. Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. – Фрунзе: Мектеп, 1982.

129. Шейман Л.А. Стимулирование самостоятельного чтения школьников. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 79 с.

130. Щербина В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе: Пособие для учителя. - Изд. 2-е, перераб. - М.: Просвещение, 1982. - 320 с.

131. Эгамбердиева Ф.О. Адабий таълимга илғор педагогик технологиялари татбиқ этиш методикаси: Пед. фан. номз. ... дисс. автореферати. – Т., 2005. – 23 б.

132. Эрназаров Ҳ. “Ойгул билан Бахтиёр” эртагини ўрганишда ўқув диафильмидан фойдаланиш // “Мактабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитишни такомиллаштириш масалалари” тўпламида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1982. – Б. 148-154.

133. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли. З.М.Маъруфов таҳрири остида. II. С-Ҳ. – М.: Рус тили, 1981. – 663-б.

134. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари. Т.: Шарқ, 2001. – 382 б.

135. Қориева Р. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини мустақил ўрганиш масалалари // “Мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитишни такомиллаштириш масалалари” методик тавсияларида. Тошкент: ЎзПФИТИ, 1984. – Б. 61-65.

136. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат фидойилик. Тошкент, Маънавият, 2002, - 400 б.

137. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 93-98-betlar

138. Хошимова М. Эркин Воҳидов шеъриятида табиат тасвири // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – 2-сон. Б. 22-25.

139. Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. – Тошкент: Ўзинкомцентр, 2003. – 103 б.

140. Хусанбоева Қ. Ноўзбек мактабларда ўзбек адабиётини ўқитишда шарҳли ваъзлар мазмунини белгилаш // Рус ва қозоқ мактаблари ҳамда муассасаларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Т.: ЎзПФТИ, 1997. – Б. 38-46.

141. Хусанбоева Қ. Рус мактабларида ўзбек мумтоз адабиётини ўқитишга доир ўқув материаллари. - Т.: ЎзПФТИ, 1994. - 51 б

142. Хусанбоева Қ. Ўзбек адабиётини таълим давлат тилидан бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўқитишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. номз. дисс. автореферати. - Т., 1997. – 24 б.

143. Хусанбоева Қ. Рус мактабларида ўзбек мумтоз адабиётини ўқитиш ҳақида // Мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш мазмуни ва методлари-ни такомиллаштириш: Методик тавсиялар тўплами. - Т.: ЎзПФТИ, 1994. - Б. 36-43.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1-боб. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг рус гуруҳларида ўзбек адабиёти материалларини ўрганишнинг назарий ва амалий асослари	5
1.1. Узлуксиз таълим жараёнида адабий материалларни ўрганишнинг психологик асослари	5
1.2. Узлуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўрганишнинг бугунги ҳолати	47
1.3. Ўзбек тили машғулотида адабий материалларни умумий ўрта таълим босқичи билан узвийликда ўрганиш мазмунини белгилаш	69
2-боб. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг рус гуруҳларида ўзбек тили дарсларида адабий материалларни ўрганиш методикаси	83
2.1. Узлуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўрганишга доир ёндашувлар, принциплар ва асосий йўналишлар	83
2.2. Узлуксиз таълим тизими босқичларидаги ўзбек тили дарсларида адабий материалларни ўрганиш методлари	89
2.3. Узлуксиз таълим тизимида адабий материалларни ўрганиш жараёнида луғат иши	108
2.4. Адабий материалларни ўрганишда ўқитувчининг кириш ва якуний сўзи	122
2.5. Адабий материалларни ўқиш ва таҳлил қилиш: савол ва топшириқлар устида ишлаш	133
3-боб. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек тилидаги адабий материалларни дарсдан ташқари ишлар жараёнида ўрганиш	155
3.1. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида дарс (машғулоти) дан ташқари ишлар жараёнида адабий материалларни ўрганиш шакллари, воситалари ва методлари	155
3.2. Русийзабон ўқувчи(талаба)ларнинг ўзбек тилидаги адабий намуналарни мустақил ўқишларига раҳбарлик қилиш	173
3.3. Адабий материалларни ўрганишда ахборот технологияларидан фойдаланиш	191
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	206

Илмий нашр

Р.Ҳ. НИЁЗМЕТОВА

**УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ
ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ
(рус гуруҳларида)**

**Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Илмий кенгаши томонидан тавсия этилган.**

Муҳаррир М. СОДИҚОВА

Компьютерда саҳифаловчи Е. НАЗАРОВА

Оригинал макет “El-Press” МЧЖда тайёрланди

Нашриёт рақами: М-485. Босишга рухсат этилди 13.02.07.

Қоғоз бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Офсет босма. Офсет қоғоз.

Ҳисоб-нашриёт т.13,5 Буюртма №30.

Нусха 500.

ЎзР ФА “ФАН” нашриёти: 100047, Тошкент, акад. Я.Фулумов кўчаси, 70.

“Ёшлар матбуоти” босмахонасида босилди. 700113. Тошкент, Чилонзор-8,
Қатортол кўчаси, 60.

**Ниёзметова
Роза Ҳасановна**

Педагогика фанлари номзоди.
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети «Ўзбек тили ва
адабиёт ўқитиш методикаси» кафедраси
доценти. Таълим рус ва қардош тилларда
олиб бориладиган умумий ўрта таълим
мактабларининг 8-синфи учун ёзилган
«Ўзбек тили» дарслиги, 9-синф
дарслигига ёзилган «Ўқитувчи» методик
қўлланмаси, касб-ҳунар коллежлари учун
ёзилган «Ўзбек тили» ўқув қўлланмаси
муаллифидир.

ISBN 978-9943-09-140-5

9 789943 091405